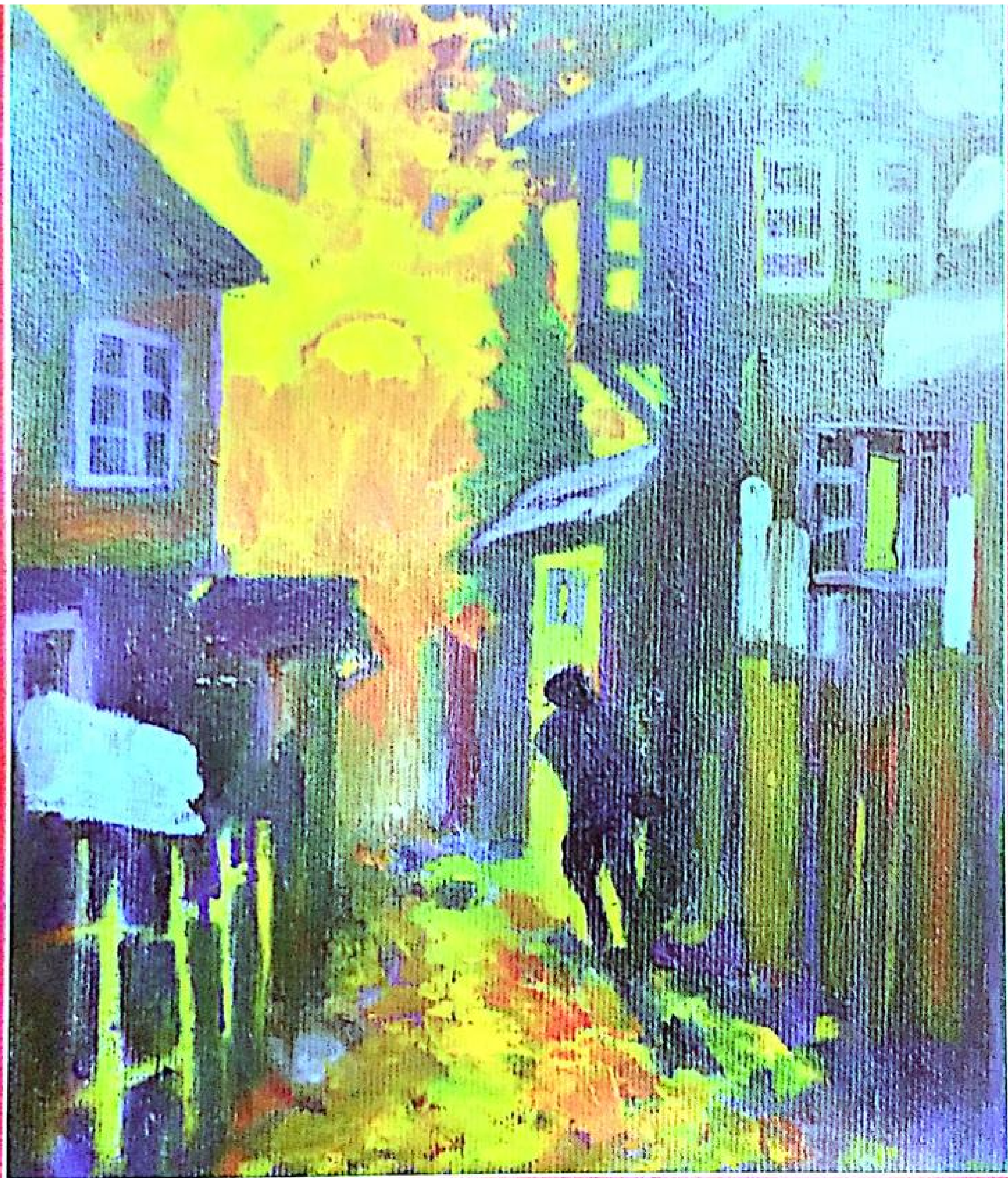

ISNAM TALJIĆ

DUGA JE NOĆ KAD SE ČEKA DA PROĐE

ROMAN

Isnam Taljić, rođen je 1954. godine u Vlasenici, gdje je živio do srpske oružane agresije 1992. godine. Član Društva pisaca Bosne i Hercegovine od 1985. godine. Živi u Sarajevu.

Foto: N. Juhnov

Zastupljen u više izbora i antologija bh. književnosti na bosanskom jeziku, u izborima i antologijama na hrvatskom, češkom i švedskom te izboru nove svjetske pripovijetke Kuala Lumpur International Literary Festivala, 2004., na engleskom, u konkurencji 113 književnika iz 87 zemalja.

Najnagrađivaniji bh. književnik na natječajima za kratku priču i pripovijetku. Jedini je tri puta dobio prvu nagradu na najeminentnijem natječaju za pripovijetku u Jugoslaviji i samostalnoj Bosni Hercegovini, "Zija Dizdarević" (1983., 1986. i 2001.). Za roman "Tajna knjiga Endelusa" dobio nagradu "Hasan Kaimija" (2007.). Za knjigu "Opet ćemo se sresti ispod crvene jabuke – Roman o sultanu Fatihu, Bošnjacima i Bosni" nagradu "Ajvatovica" (2013.) i nagradu iz fondacije "Muradif Ćato" (2014.).

"Roman o Srebrenici" imao je šest izdanja na bosanskom jeziku, dva prijevoda na turskom (Istanbul), tri izdanja na engleskom (Kuala Lumpur, Kairo i Aleksandrija, Sarajevo), na arapskom (Kairo i Aleksandrija), na slovenskom (Ljubljana). Neki prijevodi štampani su u, za naše prilike, nezamislivo velikim tiražima, tako da je naš najtiražniji poslijeratni pisac. Prva objavljena knjiga bila mu je upravo roman, a dosad ih je objavio 15, po čemu je pisac s najviše romana u bošnjačkoj i bh. književnosti.

Isnam Taljić
DUGA JE NOĆ KAD
SE ČEKA DA PROĐE

Urednik
Akademik Ferid Muhić

Slika na naslovnoj strani
Aldemar Ibrahimović,
akademski slikar

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine,
Sarajevo

821.163.4(497.6)-31

TALJIĆ, Isnam
Duga je noć kad se čeka da prođe : savremeni roman o bolu i Bosni / Isnam Taljić. - Sarajevo : Dobra knjiga, 2016. - 173 str. ; 22 cm

ISBN 978-9958-27-327-8

COBISS.BH-ID 23275270

Isnam Taljić

DUGA JE NOĆ KAD SE ČEKA DA PROĐE

SAVREMENI ROMAN O BOLU I BOSNI

Ljudi zaboravljaju, voda pamti.

Sarajevo, 2016.

PREDGOVOR

ČITALAČKI DOŽIVLJAJ SAVREMENIH TEMA

Roman koji ste upravo otvorili dokazuje da je svaka knjiga Isnama Taljića izrazito drukčija – stilski, koncepcijski, sadržajem. Svaku kao da je pisao drugi pisac. Inače bi, ističe autor, bilo dovoljno objaviti jednu ili dvije knjige. Zato se njega i ne pamti po jednoj ili najviše dvije knjige.

Neki će ovu knjigu prihvatiti kao previše izmišljenu radi niza koincidencija ili (ne)mogućih podudarnosti. Drugi će je doživljavati kao spisateljski magični realizam. Nekima će ona, pak, biti prepisivanje života. Moguća su i poređenja ili i identificiranja likova i toponima sa stvarnim. Ili da se poistovjećuje pripovjedač knjige Orhan Bahtijarević s piscem, pogotovo što je pisano u ih-formi, prvom licu jednine. Ali, šta, onda, s neimenovanim dopripovjedačem svakog poglavlja koji se oglašava er-formom, u trećem licu jednine?! Naravno, čitalac je uvijek u pravu. I onda kad nije. Stvarnost oko nas, na ovim prostorima, ionako prevazilazi fikciju. Ipak, najispravnije je ovu knjigu situirati u fiction-non fiction literaturu.

Poistovjećivanja sa stvarnošću gotovo su neizbježna u literarnom tretiranju savremenih tema, za kojima se vapi. Ali, ako poređenja postanu sama sebi cilj, vode banaliziranju, pa i onda kad su namjerna ili i neizbježna. Time se literarnost reducira. Ali, nek se prepozna ko i treba, a knjigu će čitati većinom oni kojima će biti strana takva opterećenost i u prvom planu će im biti umjetnički dosezi. A trebalo je majstorstva da bi se uzdignulo iznad dokumentarnog i dosegnulo literarno. Ovo je literatura, književno djelo, vrhunsko pripovijedanje, često eksperimentalno ili na način stilskih vježbi, tim bitnije što se, ponavljam, bavi životom koji upravo živimo.

Roman Isnama Taljića "Duga je noć kad se čeka da prođe" roman je moderne forme i strukture, izrazitog stila, koji nije krut, zakučit, čitalački neprohodan; prozračan je. Drži ga na okupu više konstantnih odlika koje povezuju svih šest poglavlja. To su glavni hroničar Orhan Bahtijarević, zatim i „dopripovjedač". Tu su, uporedo, kazivanja o romanima koje ispisuje život. Dakako, i uništeni mali grad, bosanski Makondo po imenu Vrijes, koji može biti i svaki od 50-ak u posljednjem ratu okupiranih bh. gradića i gradova. Stalne su i refleksije genocidnog rata vođenog protiv Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, podsjećanja na njegovo dugo i pomno pripremanje te šta se neposredno zbivalo i kako teče mir nametnut prekidom oružane agresije, onda kad je Armija Republike Bosne i Hercegovine, iz odbrambenog, snažno krenula u oslobodilački rat. Kroza sve se provlače čvrste niti o potrebi čuvanja i odbrane identiteta Bošnjaka. Bogata samosvojnost ovoga naroda izložena je najperfidnijim i, uporedo, najgrubljim nasrtajima da bi se taj starosjedilački evropski i autohtono muslimanski narod podvrgnuo nestajanju, a Bosna (i Hercegovina) skončala poput Atlantide. Redovi ove knjige podrazumijevaju i nepristajanje na nametanje zaborava i parola o opraštanju, što je najmučkije p(r)oturanje kukavičijih jaja.

Jedinstvenost romana je i u tome što ga, uz akademika Ferida Muhića, potpisuje desetak recenzenata! Autor je tipkopis u toku nastajanja slao na mejl-adrese širom Bosne i Hercegovine i svijeta. Tako je, shodno novim mogućnostima elektronske komunikacije, knjiga definitivno i uobličavana u toj internetskoj interakciji.

Osnovni zaključak je da roman predstavlja čitalački doživljaj. To je i najviše što se može očekivati od književnosti.

Među rijetkima sam koji poznaju Isnama Taljića u njegovoj povučenosti, skromnosti i samozatajnosti. On ustrajno, bez halabuke i glamura, nikom se ne dodvoravajući, ispisuje književnost.

Znam i da se dugo u mislima nosio s ovim romanom. Godinama je preturao i slagao rečenice i poglavlja prije nego što je počeo zapisivati, a potom je, napokon napisano, po svom običaju, ostavio da dugo „odstoji" prije štampanja.

U samom pripovjedačkom postupku Isnam Taljić je u ovoj knjizi svoj na svome: kratki roman o romanima satkao je iz poglavlja s kratkim pričama ili pripovijetkama, u čemu je – kao i općenito u romanima – svoj na svome.

Uz istine o podmuklim neprijateljstvima protiv Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, riječ je i o „mangupima iz naših redova", gramzivcima i gmizavcima koji, radi ličnog šićara, potpomažu rastakanje zemlje Bosne.

Mnoštvo je i drugih, još neobjavljenih pripovijesti, onih koje su ovdje ostale između redova, pa na završetku knjige samo što nije napisano: Nastavlja se.

Geneve, maj 2016. godine

Šemsudin Salihović

I.

KNJIGE O (NE)STRIJELJANJU I NESTANAK HEMIJSKOM OLOVKOM NAPISANOG ROMANA "PAUČINA"

Pripovijedanje o dvije knjige koje su se bavile istom temom i trećoj, čije je objavljivanje osujećeno • Han u kojem je bilo borilište pijetlova, u neposrednoj blizini kuće u kojoj je iznikla perivoj • Bio je to takav rat da su uništavane i knjige u rukopisima

Nastupio sam na promociji knjige pod naslovom „Alabasterna figura iz avenije Šanzelize“. Autor Namik Rušidović smatrao je da u naslovu neće biti prepoznatljiv original Champs-Élysées te se opredijelio da ime opjevane ulice koja vodi prema rešetkastom Eiffelovom tornju u Parizu napiše onako kako se pamti u pjesmama, Šanzelize.

Radnja romana retrospektivno se plete oko bizarne gipsane figure kupljene na đačkoj ekskurziji u Parizu, a osnovno pripovijedanje odnosi se na vrijeme koje je prethodilo posljednjem ratu protiv Bosne i Bošnjaka te se usredsređuje na stradanja u koncologoru za nesrbe. Glavni lik Kenan uvjeren je da će Saša, kojeg je prije rata zadužio, odbraniti njihovo prijateljstvo i ispuniti obećanje da će ga izvesti izvan bodljikave žice i pustiti na slobodu. Odmakavši s njim kroz šumu, podaleko od logora, sve do rijeke, na čijoj je drugoj obali slobodna teritorija, prijatelj Aleksandar podiže visoko „kalašnjikov“. Puca uvis. Kenan samo što nije odahnuo. Utom Saša obara cijev i rafalom presijeca Bošnjaka.

Završna scena je uznemirila jednog od trojice promotora, Husamedina Hadžisalihovića, rukovodioca nevladine organizacije „Radost pomirenja". Čitajući svoje obraćanje, istakao je da ga je potpisnik knjige teško iznevjerio. Očekivao je hepiend. Shodno zadanom donatorskom fursatu nevladinih organizacija, humanist se upleo u pitanja stvarne i umjetničke slobode i izrazio negodovanje zašto pisac nije poentirao tako da Saša staro prijateljstvo potvrdi time što bi sav rafal ispucao u nebo i pustio logoraša na slobodu.

O knjizi je govorio i Micke Harison, Amerikanac. On se naučno bavio pitanjima albanske bese i krvne osvete, pa mu je ta knjiga bila povod da govori o tome. Bošnjacima prisutnim na promociji ukazao je da, ako se već nisu u stanju svetiti, nikad za nikad ne zaborave šta su im učinile komšije u nedavnom ratu i da izvuku pouku dok je svijeta i vijeka.

Ja sam govorio treći. Nisam znao šta će govoriti Husamedin Hadžisalihović i nisam imao namjeru razračunavanja s njegovim lamentiranjem. Samo sam pročitao napisanu konstataciju da hepiend u ovakvoj knjizi nikako nije moguć – bilo bi to krajnje licemjerstvo spram ogromnog broja žrtava i značilo poziv preživjelim Bošnjacima da zamole dželate da im oproste što su im, na bigajri-hak, ubijali djecu, majke, očeve, žene, sestre, braću i ostalu rodbinu i komšije, što su silovali, pljačkali, žarili i palili, a preživjele protjerali iz njihovih zavičaja, da bi to bio sunovrat literarnog svjedočenja već i time što se to, naprosto, nije zbilo u stvarnosti posljednjeg rata.

U mislima mi je bio (i) stvarni događaj iz juna 1941. godine, kad su Francetićeve ustaše došle u Vrijes i pohapsile grupu Srba, uglavnom po selima, koji su se odmetnuli s oružjem. Sudili su im javno, pred narodom, na malom trgu ispred kuće Muradifa Hurte, nekad zvanog Muradif-beg, a poslije samo Harika. Kad

je, po kratkom postupku, nasmrt osuđen Međo Stabah iz Horozovače, zadrmao se pendžer na spratu Harikine kuće i odozgo zagrmio njegov glas:

– Njega ostavite meni! Tog međeda prepustite meni! Ja ću... – galamio je kroz raskriljeni prozor.

Bio je krupan, snažan, prijek, prgav. Terslija iz priča. Ostao je takav i tada, deset-dvanaest godina nakon što mu se tako moglo kao begu. Kraljevim agrarnim reformama, oduzeti su mu veliki posjedi četinarskih šuma i livada na planini. Dio šuma koje su pripadale Hurtama prigrabila je kraljevska porodica i u njihovoj blizini izgradila veliki ljetnikovac, dvorac od brvana. U njemu je znala boraviti kraljica majka, Rumunka Marija, i, na prorijeđenom planinskom zraku, liječiti se od astme. Preostale šume i pašnjaci prevedeni su na njihovog kmeta Među Stabaha. Tu su njega i njegove – kao prebjege od gladi iz kamenjara i krvne osvete u Crnoj Gori – naselile Hurte i slični bezi. Pružili su im zaštitu, podigli kuće i prepustili im da se brinu o njihovim imanjima kao kmetovi. Sluganskim dodvoravanjem, došljaci su vremenom vanđirali i postali napoličari. Ta imanja pripala su im u novoustrojenoj, njihovoj državi. Poput guje u njedrima, postali su kudikamo osorniji nego što su to prema njima bili njihovi bezi. Odmjerili su Hurtama od šake do lakta. I Hariki.

Njihov odnos je, ukratko, na uho pojašnjen ustaškom zapovjedniku. Saslušavši, pokazao je prstom prema Harikinom prozoru. Da siđe. Bivši beg se pojavio s lovačkom puškom o ramenu. Satnik ga je potapšao. Harika je skinuo pušku, ipred sebe isturio Među Stabaha i munuo ga vrhom cijevi u leđa. Taj se nauznak ispružio po kaldrmi. Nije mogao održati ravnotežu. Niti se dočekati na ruke – bile su mu vezane sprijeda.

– Pokret, krmak, dabili krmak! Pre-da-mnom! – pa se okrenuo ustaškom starješini: – Nemojte se brinuti, gospodine satniče. Dopao je kome treba!

O nastavku tog stvarnog događaja čitao sam i u rukopisu knjige Dragorada Kukavčića. Dao mi je na šezdesetak stranica spojenih u fascikli za maturske radove. Slova su se teško razaznavala; četvrta-peta kopija teksta kucanog na mehaničkoj pisaćoj mašinom kroz plavi indigo. Htio je čuti moje mišljenje o svom „romanu".

Rukopis je sklepan neliterarno, ali je bit događaja opisana onako kako sam i ja čuo da je zaista bilo.

Helem, potjerao je osiromašeni beg Hurta svog bivšeg kmeta Među, sve ga podbadajući vrhom puščane cijevi u leđa i tako ga sproveo do Lagera. Odatle je, s njim ispred sebe, oborio strmom stazom prema Lukama, pa puteljkom koji je, nekih pedeset metara, vodio uz rječicu Sušicu. Prije nego što će ka Zalukavlju, staza savija uzbrditom stranputicom prema planini, pa su nastavili kroza šumu. Tuda se iz Vrijesa išlo na njegovo bivše imanje u Horozovači.

Kad su zašli u gustiš visokih stabala bukvi i niko ih – ako ih je i pratio – više nije mogao vidjeti, Harika je naredio uživaocu svojih posjeda:

– Odbroj petn'es' koraka idući natraške!

Moljakajući kroz suze, Stabah je odbrojavao.

– Stani, Vlaše! – zagrmilo je begov glas.

Stabah je stao i pao na koljena. Plačući, molio je za milost.

– Beže! Muradif-beže...

– Kuš, nijedne!

Prislonio je lovac Harika obraz kundaka na svoj desni obraz, sastavio prednju mušicu s mušicom na vrhu dvocjevke i – gruh! I, za svaki slučaj, još jednom: gruh!

Razlijegla su se dva pucnja. Njihova jeka razlamala se od brda do brda i pronosila do u Vrijes.

– Nosi mi se s očiju i ne ukazuj se ni svojima ni mojima! – naredio je.

Međo se opipavao po tijelu gledajući u puščanu cijev iz koje se dimilo. Bila je zadignuta visoko iznad njega. Savijen u pasu, i dalje sprijeda vezanih ruku, namjerio je pritrčati ususret svom begu, onako kako mu je sluganski prilazio dok mu je bio kmet.

Odmahujući prstima desne ruke, Harika je odbio. Međi više nije ni trebalo. Spodbio se nogom u stražnjicu i, još svezanih ruku, zaždio uzbrdo.

I, 2010. godine, nevladin mirovni humanitarac htio bi da se takvom, ali sada lažnom, pričom i s likovima u suprotnim nacionalnim ulogama, završi roman „Alabasterna figura iz avenije Šanzelize". Ni petnaest godina poslije rata, Bošnjak bi trebao velikodošno postupiti perom i napisati laž u romanu – da je bivši prijatelj Saša poštedio život Kenanu i pucao iznad njega i da se, time, u ime žrtava, izvine dželatu zarad nužnog pomirenja i nekadašnjeg suživota.

Znalo se i to da je potomak toga Stabaha sljegao iz Horozovače u Vrijes i bio među onima koji su prednjačili u mučenju i ubijanju Bošnjaka. Na to se nije mogao oglušiti čak ni nacionalno razdijeljeni Sud Bosne i Hercegovine pa je taj dopao višegodišnje robije.

Htjelo se da Dragoradu Kukavčiću nisam iznio mišljenje o njegovom tipkopisu. Ako sam na to i pomišljao, osujetio me moj tetak Bahtijar.

Bio sam zaposlen u dnevnim novinama „Snoviđenje" i imao kancelariju u novoj zgradi Radničkog doma u Vrijesu. Zgrada je bila prevelika, mimo svih potreba. Dosta prostorija zjapilo je prazno. Općinsko rukovodstvo je tu namjerilo ceremonijalno ozvaničiti otvaranje Dopisništva republičkih novina. Uputili su poziv Redakciji.

Kad su došli predstavnici iz glavnoga grada, dočekani su u posebnoj prostoriji Radničkog doma. Na ulaznim vratima bila je plastična pločica: „Sala okruglih stolova". Tadašnji predsjednik Komiteta – ne sjećam se koji je tada bio, jer je već bilo da se politički rukodioci mijenjaju svake godine, ali su, ipak, bivali puni sebe – prvi je uzeo riječ:

– Cijeneći značaj informiranja u našem samoupravnom i...

Nastavljao je o ubrzanom razvoju soc. samoupr. društva, pregalaštvu..., da se novinar odaziva na sjednice Komiteta, o potrebi da svi novinari „Snoviđenja" budu članovi Partije, o..., o prevelikoj nezavisnosti pojedinih novinara...

– ...Mi smo, kao znak našeg uvažavanja, na vratima kancelarije Dopisništva već postavili pločicu s imenom vaših novina. Uvažavajući naše i vaše zajedničke zadatke na izgradnji i jačanju..., a kao znak naše dobre volje i razumijevanja..., a da vi, iz „Snoviđenja" u Sarajevu, s našim rukovodstvom budete...

Kad je došao do riječi, šef Dopisničke službe „Snoviđenja" Joja Babić rekao je:

– „Snoviđenje" od danas ovdje ima svoje prostorije. Ovdje je Dopisništvo zato što nam je stalo do vašeg sugrađanina Orhana Bahtijarevića i što on nije želio raditi u Sarajevu nego u svom gradu. Za svoj rad je direktno odgovoran meni kao šefu dopisničke mreže od New Yorka do Cazina. Ako već nije u Partiji, vi mu možete slati materijale za sjednice. Od njega ne očekujte da im prisustvuje. Ako dođe, dođe. Kad sam rekao da „Snoviđenje" od danas ovdje ima svoje prostorije, to podrazumijeva da sve troškove snosi naša radna organizacija. Mi smo saslušali vas, vi ste saslušali nas!

Dok su ostali, ne samo općinari, nego i prisutni šef Dopisništva u Puzli Branislav Staćajević, držali oborene nosove, a ja samo što nisam poletio iznad okruglih stolova u „sali okruglih stolova", Joja Babić je ugasio tek pripaljenu cigaretu i ustao.

Općinari su se brzo davranisali. Predsjednik Socijalističkog saveza radnog naroda, ispred domaćina, zahvalio se na efikasnosti sastanka te sve pozvao na ručak u privatnoj kafani „Orahov panj", čiji je vlasnik, znalo se, i s jednogodišnjim rukovodiocima prisno sarađivao u pitanjima provizije na promet povodom društvenih ručaka ili večera.

– Da ne biste šta pomislili, neka na vratima ostane pločica koju ste postavili – kazao je Joja Babić i, u hotel „Razgled", odveo na ručak nas nekoliko što nas je bilo iz „Snoviđenja".

Tako je na vratima kancelarije u kojoj sam radio ostala pločica s natpisom:

„Snoviđenje"
DOPISNIŠTVO.

Kancelarija je bila u tihom krilu velike zgrade. Tuda je vodio hodnik kojim se niz stepenice spuštalo prema pozorišnoj sceni. U velikoj dvorani uglavnom su bile projekcije filmova. Rijetko bi ko od pozorištaraca zalazio tim hodnikom. Time je to bio miran kutak u samom centru Vrijesa, dovoljno odmaknut od glavne ceste, tako da nije dopirala gradska vreva. Prva kancelarija u hodniku bila je prazna, potom ta vrata s opisanom pločicom, a na sljedećim je pisalo:

„Računovodsto"

i unutra sjedio Halko Tičić, postariji, pedantni gospodin, sav od reda, rada i rasporeda. Nije zabadao nos ni u šta što ga se nije ticalo, najbolji šef računovodstva na širem području, poslije ručka ribolovac, a iz ribolova bi pravo kući; nije sjedio po kafanama niti šetao ulicama. Uvijek o sebi, pri sebi. Ali, ako bi ga se dirnulo, bio je vatra: svakom bi žestoko odbrusio. Sa mnom je bio „komšija za komšija". Pri susretu, umjesto pozdrava, rekli bismo jedan drugome:

– Komšija!

– Komšija!
i malo kao podignuli desnu ruku. I to je bilo sve između nas. Nikad se, što se rekne, nismo ni čuli; jedan drugome, i jedan o drugome, nismo progovorili ružne.

Po dva nevelika prozora na našim kancelarijama na spratu, postavljena pri vrhu dugog i, ispod naših prozora, visokog praznog zida na zapadnoj strani Radničkog doma, bila su okrenuta prema Muzaferovoj bašči. To je bio lijep vrt, perivoj sa svakoraznim biljem, cvijećem, šibljem i drvećem. Botanička bašča. Možda se nešto slično moglo vidjeti u crtanim filmovima škole Walta Disneya. Na kraju vrta bila je bijela kuća na tri boja. Od sokaka je odavala uobičajeni izgled nekadašnjeg bogatstva, sa po šest-sedam prozora na drugom i trećem boju. Na suprotnoj strani, nevidljiva čaršiji i dostupna samo pogledu sa stražnjih kućanskih prozora i kroz prozore moje i kancelarije Halke Tičića, bila je ta bašča.

Muzaferu je ime zamjenjivalo i prezime. Možda zato što mu je prezime bilo neobično. Nije bio mještanin. Došao je s diplomom šerijatskog sudije. Oženio se iz dobrostojeće vrijesničke porodice. Kad su vlasti one tamo Jugoslavije suzile kadijske ovlasti, a druga Jugoslavija, prve godine poslije rata, zabranila i javna šerijatska vjenčanja i skroz ih dokinula, ostao je uspravan u svojoj ponositosti i kao pisar u Gruntovnici. S jednakim brojem godina škole kao dvojica-trojica svjetovnih sudija na spratu iznad njega u zrgadi Sreskog suda i s višedecenijskim radnim stažom, zapao mu je posao koji se obavljao s četiri razreda osnovne škole. Nađen je neko s nižom gimnazijom, da bi mu bar takav – s cijelih osam godina školovanja manje od njeg – mogao biti šef. To je zato što je Muzafer bio element. Nazadni element, sudija iz dokinutog vremena. I sudije sa sprata počesto su mu navraćale u kancelariju. Mada je prostorija tuknula na žute zemljišne đeride, dolazili su ne bi li zgrebali na sebe štagod od njegovog ophođenja

sa strankama, smirenog držanja i načina odijevanja: s besprijekorno čistim odijelom, s obaveznim vunenim teget-prslukom na dugmadi i pod grlom zakopčanom bijelom košuljom, obavezno bez kravate. Da ne bi izazivao mrske poglede socijalističkih naprednjaka, nije nosio astrahansku polušubaru, što bi dolikovalo njegovom rangu. Nije hodao ni gologlav. Nikako za šešir, opredijelio se za plavu pljosnatu kapu zvanu beretka ili francuzica. Ali, ona na njegovoj glavi, na sijedim vlasima iznad abdestom izmivenog, kao ćat-papir tankog i bijelog lica, nije bila obična, natučena kapa, kako je nosio prost narod. Bila je fazonirana, nadignuta na lijevoj i spuštena i ukošena udesno.

Njegovom ranijem zanimanju, nekadašnjoj staleškoj pripadnosti, vjerovatno treba pripisati i izgled stražnjeg dijela njegove kuće. Umjesto uobičajene podverande, predvorja za ulaz u prizemlje, kuća je otpozadi imala prostrani trijem i, ujedno, skrivala basamake koji vode na dva gornja boja. S njega su dugi okrugli stubovi podupirali dio gornjih odaja. Na stubovima su, pri dnu i pri vrhu, bile arkade. Gledajući s pristojne razdaljine, pogledom kroz prozor nisam mogao dokučiti jesu li stubovi kameni, poput pravih antičkih, ni jesu li u kamenu izvedene rezbarene prstenaste izbočine. Bili su okrečeni. Nije bilo vanjskog stubišta. Ono je, pripadajući porodičnoj intimi, smješteno unutar prostrane kuće.

Davno, znatno prije nego što je izgrađen raskalašno prostrani Radnički dom, kojim je velika Muzaferova bašča skraćena za dvije dužine i svedena na pola duluma, prije Drugog svjetskog rata, naspram bočne strane njegove kuće i u pozadini ovelike doksatne kuće familije Šahman, koja je čitavim gornjim bojem imala čardak, odmah pokraj dućana Jevrejina Beora, bio je drveni han na boj. Možda je i nekad i bio han, ali je zvano han. U prizemlju, u magazama, bili su dućani, a iznad je bilo borilište pijetlova. Prava pravcata arena, s drvenim sjedalima, koja su se, u nekoliko redova, uzdizala uokolo. Nisu bile skovane klupe s no-

garima, nego sjedišta na način basamaka, poput sadašnjih tribina na stadionima, samo što su ove bile drvene.

Do moga sjećanja preostao je mali Beorov dućan. Kao bivši Beorov dućan. Konfisciran je i u njega smještena velika pijačna vaga. Radila je samo petkom. Mjerenjem na njoj, odrezivan je porez onima koji su dogonili žito na pijacu i vagano prodano žito.

Ostala je priča da je Beor trgovao tako što je robu kupovao po dvije banke, a prodavao po jednu. Ostali Jevreji u čaršiji, redom trgovci, uporno su ga potpomagali. Nisu dozvolili da bankrotira. Time bi, besposlen, a kao jedan od njih, postao čaršijska hablešina, čudak, svima na zabavu i opaka podrugivanja.

U metežu uspostavljanja mira, nije se moglo razabrati šta je bilo s Beorom. Bogatiji Jevreji imali su radioaparate na akumalatore i slušali vijesti Radio-Londona, a i drukčije su bili obaviješteni između sebe. Je li i on, u putu ili poslije, uhvaćen i odveden? Uglavnom, Vrijes je osvanuo u poslijeratnoj obnovi i izgradnji bez ijednog Jevreja. Preostalo je samo njihovo groblje na zapadnoj padini prema Sušici, uz posljednje kuće Karanfilmahale prema Kiku. Za sobom nisu ostavili ružne riječi o sebi.

Više nije bilo ni hana s borilištem pijetlova. Zapaljen je ili srušen poslije toga rata. Ja ga nisam zapamtio. O njemu sam čuo tek u aprilu 1992. godine, u onim danima u kojima se iz Vrijesa i po danu vidjelo da gori nebo nad Kula-Gradom iznad Dvornika i već bilo pitanje sata kad će u narodu zvana Je-Ne-A, upasti i okupirati opkoljeni Vrijes.

O areni pijetlova u hanu ispripovijedao mi je daljnji komšija Muhib Taletović. Prema njemu sam se ustručauvao. Jedan je od onih koji je – silom, a ne milom, bez našeg odobrenja – izgradio kuću na bašči moje nene. Bio je sitni režimski rukovodilac, a još se govorilo i da je doušnik; ni Udbin ni javne milicije, nego Komitetov. Ali, tih dana je zrakom u Vrijesu zaudaralo na rat i uo-

kolo plazila smrt. Imali smo uokolo i previše smrtnih dušmana da između sebe ne bismo praštali znatno manje grijehe. Prihvatio sam kad mi je Muhib prišao na ulici i započeo pričati o hanu.

Tih dana mi je prilazilo više uplašenih Bošnjaka. Onih s kojima sam se znao samo poizdaleka, iako Vrijes nije bio veliki grad. Nije bio ni mali. Bio je potamam. Po mjeri. Između nekih od nas bilo je nekog, ovakog ili onakvog, kao zazora. Nije bilo mržnje, niti sukoba. Još više je bilo onih s kojima se nije bilo prisno samo zato što to nikako nije moguće sa svima.

Iako sam mislio da svašta znam o Vrijesu, tih dana sam se naslušao dosta nepoznatog. Valjda se osjećalo da se opraštamo između sebe i od našega grada, pa su mi to govorili vjerovatno i zato da bih zapisao i sačuvale se skrivane istine. Svakom tom pričom – kojih je u ovoj knjizi dosta zapisanih – bivao sam iznova iznenađen. I postojanjem borilišta pijetlova.

Da ta repa nije ostala bez korijena zaključivao sam po sjećanjima iz najranijeg djetinjstva. Kao dječačić, često sam prisustvovao borbama horoza pod otvorenim nebom. Dvojica Hajra bili moje bliže komšije s različitih strana. Moja kuća je na biračkom spisku pripadala Smajić-mahali, ali se taj izraz odavno izgubio u uobičajenom govoru. Ustrojene su druge mahale i s novim imenima. Moja kuća nije bila ni u jednoj. Bila je na razgraničenju više okolnih. U jednoj od njih živio je Mršavi Hajro, u drugoj Hajro Drugi. Bili su najostrašćeniji pobornici borbe horoza. Uzgajali su ih na skrivenim mjestima, čitava mala bogatstva davali za njih, pješke obilazili i udaljena sela i tražili još bolje horoze, hranili ih sve kako i čime treba, vježbali, oštrili im kljunove onoliko koliko su to dozvoljavala stroga pravila obračuna. A onda bi, neposredno pred početak borbe, samo prostrujila vijest da je u bašči Mršavog Hajre zakazana borba. Meni je bilo nagodno doći: samo malo niz cestu pa ulijevo kroz tuljak. Odnekud bi, kao iz zemlje, izniknuli mnogobrojni gledaoci, tijelima formirali krug borilišta i horozi bili

ubačeni unutra. Bili su to žestoki, skroz borbeni okršaji, uz napregnutost i bodrenje prisutnih. Milicija bi se pojavila tek kad bi bio odlučen pobjednik i oba horoza sakrivena.

Onda bi, za koju heftu, opet prohujalo da je, u toliko i toliko sati, borba horoza u avliji Hajre Drugog. Ne znam kako sam doznavao. Ali, ostavljao bih otvorenu teku sa zadaćom, igranje kúća s orasima ili nedoguljene krompire u vangli, preskakao parmake, pentrao se preko taraba, pretrčavao preko ceste i sokaka i već bio na poprištu. Na mjestu na kojem je nekad bila đačka kuhinja i djeci dijeljen žuti, mirišljavi Trumanov sir, kojeg mi je stariji brat znao donijeti po povratku iz škole. Kuharica Kismeta je svakom đaku iz kazana zahvatala po kutljaču bijele vrele kahve i ulivala u bijelu šolju. To je bilo mlijeko razmućeno od američkog praška, zabojeno nekad cikorijom, nekad divkom. Pridodavala bi podebelu krišku bijelog, najbjeljeg pekarskog kruha, s prhkim, hrskavim koricama i sredinom mehkom poput spužve. Kad je Prva osnovna škola iseljena iz zgrade kod Gradskog parka, srušena je i đačka kuhinja, a Građevinsko preduzeće je tu sebi izgradilo upravnu zgradu na tri sprata. Tu je i Hajro Drugi uglavio svoju kuću.

Bio sam premali, ali kao da sad gledam smotuljke papirnih novčanica u rukama zanesenih navijača. Mislim da su se na horoze ulagale povelike pare. I da su radi toga, kao i ostalo kockanje, borbe horoza bile strogo zabranjene. Ali, ne mislim da su bile zato jer se kladilo tajno. Ostalo mi je nepoznato i to da je nekad u našem malom gradu postojala i velika namjenska prostorija za borbu pijetlova. Ne mogu dokučiti zašto nijedan pisac iz ranijih vremena nije pisao o borbama horoza. Vrijes nikako nije mogao biti izuzetak. Ako je u Vrijesu prije Drugog svjetskog rata bilo uređeno natriveno borilište horoza, s uzdignutim sjedištima uokolo za više desetina gledalaca, moralo je toga biti i u drugim čaršijama, iste veličine ili malo manjim ili većim od Vrijesa. Pogotovo je moralo biti više improviziranih borilišta na

otvorenom. To je spisateljski veoma primamljivo, sve do traganja za povezanošću s borbama pijetlova iz latinoameričkih romana.

A Nurko Karaz, nastavnik historije i socijalističkog morala, kojeg je direktor Zajedničke osnovne škole Vukadin Vidak izbacio iz Partije (a nije mogao i s posla, iako nije mogao biti nastavnik ko nije i partijac!), kad je osunetio sinove, imao je najjačeg horoza. Kao da je bio svjestan svoje pojave, snage i ljepote, njegov pernati ljubimac šepurio se po velikoj avliji. Ako nije bilo Nurke, niko nije smio naići stazicom kroz avliju. Ni pas, ni čovjek. Bilo ih je koji su probavali pa nagrabusili. I koji su preko ograde ubacivali krvoločne pse. Njih bi Nurko, kad se vrati iz škole, zajedno s komšijom golubarom Hamedom, iz avlije iznosio na tezgerama i ostavljao u jarku na sokaku, a dječurlija iz mahale trčala bi tome i tome i javljala mu da ispred kuće nastavnika Nurke nosi svoga psa dok se nije usmrdio.

Nejma šta mu nije nuđeno za tog horoza. Mogao se za te pare vozati i u polovnoj limuzini. Nije ga prodao, niti je dozvoljavao da se bori s horozima.

Muzafer je živio neprimjetno. Kad nije bio u Gruntovnici, bio je u perivoju u pozadini svoje kuće. Tu je pristup imao tihi insan Hasib Ismail. Nije ga bilo kome se prima svaki kalem, a pogotovo da se omlade posebni kalemi. Njemu se primao svaki. Čak je i u Zabojniku, iznad hiljadu metara nadmorske visine, gdje uspijeva samo šišarika, na meraji između zgrade Općine i hotela „Ledena stijena", odgajio veliki cvijetnjak sa stotinama posebnih ruža. Kalemio je i onima koji su ga smatrali klasnim neprijateljem. I ispred zgrade Komiteta. I pred školom u kojoj je direktorovao Vukadin Vidak. I u dvorištu kuće partijskog sekretara Markana Gostajića, kojeg je onaj savezni rođak Gostajić namještao po glavnim općinskim funkcijama. Ali, najradije je kalemio u Muzaferovoj bašči. Bilo mu je najhalalnije. Tu je svaka biljka bila poput insana.

Toliko je Muzafer živio neprimjetno da se dugo nije shvatilo da ga više nejma, pa ni oni koji su mu bili na dženazi.

Iza njega je ostala bašča onakva kakvu je ostavio. Više nije uređivana. Ali, to je bio takav perivoj da, već sam po sebi, nikako nije mogao postati neuredan.

U baščenski dostojanstveni mir živost su jednom godišnje unosile Muzaferove unuke. Dolazile su uz ljetne raspuste iz glavnoga grada. Ni one, kao ni njihov djed, nisu jasale po ulici. Nisu se mogle vidjeti ni navečer na korzu, gdje bi, stasom i hodom (i još strankinje!), mamile najviše pažnje. To uspije svim pridošlim djevojkama u male gradove, a pogotovo bi još takvim ljepoticama. Ili su bile u velikoj kući ili bi boravile u vrtu. Naviknute da su sklonjene od svih pogleda dok nije bio izgrađen Radnički dom, nastavile su to činiti i kad ih se moglo vidjeti kroz prozore onog krila Radničkog doma u kojem su bile useljene dvije kancelarije. Moj komšija Halko Tičić nije uobičavao gledati kroz prozor, odakle se vide samo Muzaferova kuća i bašča. Čovjeku takve pristojnosti ne bih mogao skrenuti pažnju na to da se djevojke, u najljepšem dobu mladosti i svojim zanosnim izgledom, po cijele duge ljetne dane, svakodnevno, ispod naših prozora, izležavaju gole golcate, izlažući se zrakama sunca sad potrbuške, sad na leđima ili se obrćući s boka na bok.

Toga dana kad je moj tetak Bahtijar jedini put ušao u moju kancelariju, Muzaferovih unuka nije bilo ispod prozora. Bio je završen ljetni raspust. Počinjala jesen. Moglo je biti da je istom bilo prošlo pola dva popodne. Kao novinar, nisam imao propisano radno vrijeme. Uz to, sa statusom urednika, bio sam sam sebi šef. Mjesne vlasti nisu uspostavile vlast nada mnom. Od Redakcije u glavnom gradu bio sam udaljen 78 kilometara jednim putnim pravcem, drugim još i više, 129. Iako bez kontrole, redovno bih ranio na posao. Ako nisam bio na terenu, desetak minuta

prije pola osam ujutro podigao bih svoje sljedovanje dnevne i sedmične štampe na kiosku „Snoviđenja“ i svraćao u Hondžinu kafanu, sjedao za veliki, grubo skovani sto, zastrt mušemom na kockice, s drvenim klupama na sve četiri strane i grožđanom lozom kao nastrešnicom. Tu se – potvrdio mi je svjetski putnik Zuko Džumhur – pila najbolja kahva na dunjaluku. Ja je nisam ni probao. Nisam jer nisam umio piti kahvu. Nisu je pili ni oni koji su, ugovorenim znacima, dojavljivali Hondži da im u džezvi donese rum. Rum se nije čuo na alkohol, a kafana je bila registrirana na kahvu i sokove. Meni je, pak, kao stalnom gostu, bez naručivanja iznošen „moj“ gazirani sok. Pregledao bih „Snoviđenje“ i prelistao ostalu štampu. U osam bih bio u kancelariji. Obavljao telefonske razgovore, provjeravao informacije. Još jedno dva puta pročitao – i uvijek nešta popravio – sinoć pripremljeni sporovozni tekst. Ako je bilo dnevnih aktuelnosti, i to bih napisao do jedan i petnaest te faksirao najdalje do pola dva. Tako sam znao da će tekst sutra biti objavljen. Bude na vrijeme na raspolaganju u redakcijskom desku. To je odgovaralo kolegama u dežuri u Redakciji. Mimo hiće i nervoze, izvan vremenskog škripca, otpremali su na slaganje u štampariju tekstove raspoređene na stranama za sutrašnja izdanja za koje se ne čeka do zadnjeg trena. Tako je bilo i toga dana. Odradivši svoje, prisjetio sam se da imam zakazanu partiju bilijara u Gradskoj kafani. Ili sam bio dogovoren za flipere u Domu mladih. Oba prostora bila su pod istim, ravnim krovom Radničkog doma. Tako sam i istrčao iz Dopisništva. I zaigrao se. Utom je pred vrata moje kancelarije došao moj tetak. Vidio je ključ u bravi izvana. Pritisnuo šteku. Vrata nisu bila zaključana. Zaključio je da sam tu negdje i da bih ubrzo trebao nazad. Ušao je i sjeo za moj sto. Onda sam ja, zaigran, u neko doba shvatio da mi ključ nije u džepu, da sam ga, u brzini izlaženja, zaboravio u vratima. I, dok ne dođe moja reda u igri, trknuo nazad. Samo sam okrenuo ključ u bravi i tut-

nuo ga u džep. Vratio sam se u četiri. U kancelariji sam zatekao zaključanog mog tretka Bahtijara.

– Pusti kraju! – odmahivao je tetak na moja objašnjenja. – Čekao bih te i do sutra, kad dođeš na posao.

A onda je tetak progovorio ozbiljnim glasom:

– Orhane, trebam ti reći... Viđam te u posljednje vrijeme u šetnji s Dragoradom Kukavčićem. Jesu oni kukavice i kukavni kukavci, ali su i lukavi, veliki lukavci. Ako nisi znao, zovu ih Kuje. Svakoj vlasti mašu repom. Svakoj se dodvore i to im prolazi. Na to sam ti htio skrenuti pažnju.

Dragorad Kukavčić, iako je bio mlad, kao i svi iz njihovog zaseoka Ganča, bio je u četnicima. Poslije rata upisan je u partizane. Ubrzo se izjasnio za Rezoluciju Informbiroa. Odveden je. Vratio se tek poslije dvadeset godina kao magistar marksizma. Čekalo ga je mjesto direktora. Uvijek smrknut, pravdajući to čirom, oslonjen na sto tako da je čelo pridržavao prstima desne ruke i zaronjen licem pred sebe, govorio je samo važno i nije ga se moglo shvatiti. Poslije nekoliko direktorskh reizbora, namješten je za sekretara Komiteta. Tu je proveo mandata koliko je god moglo i namješten na radno mjesto direktora Fabrike dječije odjeće „Konfekcijaprom". Odatle je otišao u penziju.

– Ništa mu nije vjerovati. Smutno je vrijeme. Golootokaš koji je postao glavni partijac. Nestaje Jugoslavije. Republike i pokrajine bile su Srbiji kao trafike iz kojih je svake noći sakupljala dnevni pazar. Svačega će biti. On je i dalje na zadatku. Da on piše knjige? Možda da bi izgledalo da je umniji. Ili da zabaci trag. S tobom je da te iskuša, da izvuče kako razmišlja naša nova inteligencija, da te zavuče obećanjima da se trebaš osjećati sigurnim u Vrijesu... – priveo je kraju moj tetak Bahtijar.

Nisam se pojavio na zakazanoj šetnji s Dragoradom Kukavčićem. Kad smo se, poslije nekoliko dana, sreli na ulici, nastojeći da to bude uočljivo, prešao sam na suprotni trotoar. Više mi se

nije javio. Ni telefonom, niti ikako. Niti je na bilo koji način pitao o mom mišljenju o tipkopisu svoje knjige. On je znao svoje – šta se već bilo zavaljalo iza brda. Tih dana započeo je šetnje s novim predsjednikom Komiteta Samedom Hašimbegovićem, do tada uglednim građaninom, iz stare, poštene bošnjačke porodice. Postali su nerazdvojni u šetnjama glavnom ulicom.

Mene se tih dana dopovezao mladi bibliotekar Štuco:

– Ima i godina i po da su ti objavljene dvije knjige. Jedna, pripovijedaka, u Sarajevu, a roman u Banjoj Luci. To je značajan republički, ako ćemo, i savezni kulturni događaj. Na to nije skrenuta pažnja kulturne javnosti. Nisu održane promocije tvojih novih knjiga. Trebamo ih staviti u zvanični program obilježavanja Dana komune.

Rekao sam da nije vrijeme za promocije knjiga. Zaudara na rat. Niti je taj datum ikako prilika. Ako je i moglo, da se to više ne može obilježavati kao dan prvog oslobođenja grada. Ako je dosad bilo tako, ne mora više.

S nama se, za kafanskim stolom ispred Gradske kafane, zadesio Jovan Tanasković, stari novinar „Izraza slobode" iz Puzle. Podsjetio je Štucu da je prva partizanska brigada formirana u posljednjoj trećini decembra 1941. godine.

– Orhan je u pravu. U Vrijes 10. augusta 1941. godine nikako nisu mogli upasti partizani. Nije ih ni bilo. Upali su četnici. Načinili su pokolj Bošnjaka. Zašto, kao intelektualac po profesiji, pristaješ da se to obilježava i programom iz kulture? – pitao je.

Štuco se nije predao. Pravdao se da su Biblioteci već „doznačena sredstva za održavanje kulturnih programa povodom Dana komune". Tražio je da mu makar pomognem u organiziranju „neke književne večeri". I da će to biti izvan „zvaničnog programa i neformalno" pa će, tako, i „taj program biti izveden napolju".

Nazvao sam telefonom dvojicu mlađih, već afirmiranih pisaca iz Sarajeva. Rado su se odazvali. Ali, ispostavilo se da je mjesto „izvođenja tog programa napolju" novo Partizansko spomen-

groblje. Tome se nisam nadao. Očekivao sam da će se nastupiti ispred Radničkog doma.

U svečano otvorenom Partizanskom spomen-groblju nije bilo nijednoga groba. Taj predio se zove Borići. Kao što je bilo i s ostalim šumicama mladih borova koje su dekretom izrastale po mnogim gradskim periferijama, i ovi Borići postali su poznati kao skrovito mjesto na kome je počesto dolazilo do okršaja između muških dijelova ljubavnih parova i djece koja bi ih prežala i ometala u njihovim bludnim radnjama. Ali, toga ljeta, baš poput gljiva nakon kiše, izniknule su tu mnogobrojne mermerne ploče na kratkim držačima, s uklesanim imenima poginulih partizana. Među njima i jedno jedino bošnjačko ime.

– Kako je moguće da među stotinama imena iz jednog naroda, i to su svi redom navedeni kao nosioci Partizanske spomenice 1941., bude samo jedno ime iz drugog naroda, i to kao jedino ime iz grada, iz samoga Vrijesa, a ni uz njegovo ime ne stoji spomeničko odličje?! Kako je bilo moguće da, ako je partizanski pokret bio napredan, nije prihvaćen u gradskoj sredini, a da naiđe na masovan prijem u besputnim zaseocima i da se čitava brigada ovih poginulih stavi pod petokraku četiri mjeseca prije formiranja prve partizanske brigade u Rudom? – upitao sam, prilikom njegove posjete starom kraju, saveznog Gostajića, također nosioca Spomenice 1941.

Odšutio je.

Pred velikim brojem okupljenih u novom Partizanskom spomen-groblju, jedan od pisaca iz Sarajeva čitao je pjesme. Bile su postmodernističke, niko ih nije shvatio i svi su pljeskali. Drugi je pročitao kratku priču. Bila je postmodernistička. Počesto je ponavljao iste rečenice. Tako je i tri puta pročitao: „Ovi Srbi opet nešta seru". I njemu su pljeskali, a ne znam jesu li svi. Piscima je priređena svečana večera u hotelu „Razgled" (zahtijevao sam

od Štuce da to ne bude u privatnoj kafani „Orahov panj"). Mog tanjira s večerom s radošću se prihvatio općinski šofer, iščekujući da moje kolege, kao pravu gospodu, vrati u Sarajevo.

Sutradan me u prodavnici u kojoj je bila na usluzi kao pomoćna prodavačica, zasrela Vasa Gostajić. Bila je snaha porodice Gostajić. Njezin muž je bio natprirodno glup pa je mogao obavljati samo dužnosti nižih rukovodilaca. Zvali su ga Regal. Poštapalica mu je trebala biti riječ „egal", a on je uporno govorio: „Sad smo regal". Napala me na pasija preskakala:

– Nemoj misliti da mi tebe ne pratimo, Bahtijareviću! Kakve to pjesničke nastupe organiziraš?! Kako se to moglo dogoditi na takvom mjestu?! I zašto se na takvom mjestu isticalo da samo jedan narod nešta sere?! Kakvo je to bratstvo-jedinstvo?!

Ne znam kako sam se savladao. Mirno sam odgovorio:

– Kao što si vidjela, ja nisam nastupio. Još s izloga ove prodavnice nisu poskidane plakate o nastupu književnika. Pogledaj, organizator je Biblioteka. Ispod je potpis tvog rođaka Štuce. A taj književnik je, kao što si mogla zapaziti po njegovom prezimenu, prvi rođak čuvenog kipara čiji je spomenik podignut na Kozari. Da nije Srbin, ne bi bio njegov spomenik na Kozari.

Gostajićka je zavezala jezikom i problijedila kao krpa.

Nisam znao je li pisac samo prezimenjak poznatog kipara, ni jesu li ikako Srbi.

1.

Kad je, 1941. godine, Muradif Hurta poveo na strijeljanje Među Stabaha, iz Vrijesa se spustio prema Sušici i prošao pokraj zaravni zvane Luke. Tu je, četrdesetak godina poslije, OOUR „Šuma-drvo" iz Vrijesa podigao tri-četiri montažne barake, da bi u njima spavale drvosječe. Ubrzo se pokazalo da je to (još jedna) promašena socijalistička investicija. Barake su prepuštene propadanju. Poslije ih je preuzeo Općinski štab Te-Oa. Tu je – kad je uvedeno

da vojnu obuku imaju i djevojke koje se nisu upisale u srednju školu – vršena predvojnička obuka i bile spavaonice. Dograđen je i dodatni hangar. U njemu je bio magacin oružja i čuvan je pod stražom. Umjesto imenom „Luke", taj kompleks je nazvan Centar za obuku „Sušica".

Mala rijeka Sušica dostigla je sudbinu iz svog imena – potpuno je presušila, propadajući u zemlju pred nesrećom koja se imala sručiti na njezin grad.

Sredinom proljeća 1992. godine ispražnjen je magacin oružja i, zajedno s šumsko-regrutnim barakama, pretvoren u monstruozni konclogor: za četiri mjeseca, u njemu je umrtvljeno 1.800 Bošnjaka. Ubijani si i u samom gradu i izvan njega. Ostali Bošnjaci ranije su protjerani. Ili su im pobjegli; neki i danima se skrivajući u okupiranom gradu. Preostalo je tek nekoliko pokrštenih Bošnjakinja.

Definitivno je uništen stoljećima uređivani, posljednjih stotinjak godina često remećeni, mikrokosmos maloga grada. Potom je, „mirovnim sporazumom" u Daytonu i potpisima u Parizu, ubicama sve ostavljeno kao nagrada. Ne kao ratni plijen. To im je okupacijom osvojila Je-Ne-A i njima, kao junačinama, prepustila da kolju i siluju, pljačkaju i pale, uz nagradu da se i u miru tako ponašaju.

2.

Kad je u Vrijesu osnovana politička stranka koja će biti kreator i izvođač genocida nad Bošnjacima, Dragorad Kukavčić izabran je za predsjednika.

Među prvima, u svojoj kući, zajedno s dvojicom odraslih sinova, umoren je Muhib Taletović, onaj koji je, u centru Vrijesa u aprilu 1992. godine, Orhanu Bahtijareviću pripovijedao o borilištu pijetlova.

Muzaferova kuća s vrtom i okolne bošnjačke kuće, sve koje su bile preostale od stare čaršije, srušene su. I to ne artiljerijom ili avijacijom ili u borbama. Tako je, nakon genocida, u okupiranom

gradu počinjen i urbicid... Poslije rata je advokat Šahin Šahman zastupao sebe i još nekoliko vlasnika tih kuća koji su preživjeli. Dobio je proces. Iako je obeštećena tek nekolicina obeskućenih, račun Općine Vrijes bio je blokiran više godina, dok nisu isplaćene kakve-takve novčane nadoknade.

3.

Na zvaničnoj plakati obilježavanja „Dana oslobođenja" Vrijesa odštampana je najava promocije dviju knjiga Orhana Bahtijarevića. U sali se okupilo dosta svijeta. Ali, nije bilo tih knjiga. I nije bio prisutan njihov pisac. Nije bilo ni promocije.

Ubrzo je bibliotekar Štuco ostavio trudnu suprugu, Hrvaticu, i, kao dobrovoljac, otišao s rezervistima Je-Ne-A u Hrvatsku, u Dalj, ratnu klaonicu.

4.

A da su pratili Orhana Bahtijarevića, pratili su ga. I ne samo Vasa Gostajić. U početku nije znao da ga uhode na svakom koraku. Kasnije će saznati da je više osoba bilo zaduženo za njega. Da se ne bi razotkrili, preuzimali su ga jedan od drugog. Tada nije bilo mobitela pa su i djecu upleli – ona su bila kuriri dojavljivači, obavještavajući gdje je viđen ili u kojem pravcu se kreće. Tako mu je, iz unutrašnjeg džepa vindjake, koja je ostala preko naslonjača stolice u Hašimovoj slastičarnici samo dok je otišao u We-Ce, ukraden rukopis romana pod naslovom „Paučina". Prežajući, vjerovatno misleći da je nešta drugo, njima važnije, zdipili su mu tek napisani roman. Bilo je to u aprilu 1992. godine. Roman je pisao u magnovenju. Rukom, hemijskom olovkom, na bijelim papirima formata A4, onima koji se uvlače u pisaću mašinu. Bojao se za rukopis i nije se odvajao od njega. Uzdužno presavijenog, stalno ga je nosio uza se u unutrašnjem džepu vindjake. Bio je to debeo svežanj papira. Nije ostao neprimijećen. Nestao je u momentu nepažnje.

U onoj kancelariji u Radničkom domu na čijim je vratima zalijepljena pločica:

„Snoviđenje"
DOPISNIŠTVO,

ostala mu je sva arhiva, tekstovi objavljivani u novinama dvadeset pet godina i dvije završene knjige u tipkopisu: reportaža i kratkih priča. Kao i roman u rukopisu, nestale su, uništene. Spaljivane su knjige i gorjeli rukopisi.

Napisana i nestala proza ne može se ponovo napisati po sjećanju. Koliko se god probavalo, ponovo napisano ne bude ono već napisano. Iako bolno, to – kao ni upravo dovršavanu kuću, s novim namještajem i tehničkim uređajima za njezino opremanje i ostalo izgubljeno u materijalnom i u nematerijalnom smislu, računajući i lijepa sjećanja – Orhan Bahtijarević, iako je samo pisac, nije imao pravo osjećati kao gubitak spram hiljada ljudskih života prekinutih u Vrijesu 1992.-1995. godine.

II.

KAKO JE MOJ TETAK SKOJEVAC BIO ČETNIK U PARTIZANSKOM FILMU

Obezemljivanje i obeznanjivanje u nastavcima ili: kako je pripreman rat u mom malom gradu • Brat u mojoj sintetičkoj košulji na sitne pruge i s jabukom u ustima punim krvi, daleko od slobodne teritorije • Baba pljačka, a kuća gori • Četnički sukob na proširenoj sjednici Općinskog komiteta Kompartije, s kompromitirajućim dokazima u debeloj crnoj tašni na harmoniku

Halko Mandžukić se – u vremenu dok je to bila rijetkost – vratio odnekud iz svijeta s luksuznom limuzinom i, na koji kilometar ispod Vrijesa, podigao kafanu. Izgrađena je od sige, koje je, na drugoj gradskoj periferiji, bilo u velikim majdanima pa su se ti predjeli zvali Siga i Podsiga. Odozgo je kafana bila ravna, bez krova. To je vidio tamo negdje odakle se dovezao u toj limuzini, a bilo je nepojmljivo za naš snjegobni kraj s visokim strmim krovovima i uvijek prisutnim, nerijetko i snažnim vjetrom.

Kafana je nosila ime po stranoj marki automobila. Tada se na tome nije marketinški šićarilo. Marketing još nije postojao ni kao riječ. Prije je moglo biti da ga fabrika njegovog automobila tuži i zatraži odštetu. Ali, socijalizam je još bio predubok – ili je bar tako izgledalo – da bi koncern sa Zapada imao šanse s tužbom u zemlji u kojoj je, još u dobrom životu, vladao veliki vođa nesvrstanih zemalja. On je Rusiji, koja je nastupala pod komunističkim pseudonimom eS-eS-eS-eR, rekao „ne“, od Amerike dobijao vagone

pšenice, od Njemačke reparaciju, a sebi osnovao Pokret nesvrstanih da bi dobijao pare od Arapa zato što u njegovoj zemlji ima i muslimana i prodavao oružje malim državama i plemenima koja su ratovala po Africi, Aziji, Latinskoj i Južnoj Americi, dok smo mi u školama kao strani jezik mogli učiti samo ruski.

Kafana Halke Mandžukića bila je uz takozvani magistralni put na omanjoj ledini kakve nazivaju palučak. Taj odsječak livade nastao je kao kusur nakon probijanja nove ceste, tako da je ostao bez imena.

Prije agrarnih reformi, svaka, i najmanja, njiva – i ova bi – imala je svoje ime. U blizini nije bilo nebošnjačkih kuća pa se to hise zemlje nije ni imalo kome dati. Nacionalizirano, bilo je svačije i ničije, državno. S kafanom je nazvano po njoj. „Idemo u kafanu Halke Mandžukića". Začudo, nije bilo samo „Halkina kafana". Obilježavana je i njegovim prezimenom, iako je on bio jedini Halko s kafanom. Naziv po marki limuzine ignoriran je vjerovatno zato što se vlasnik vozikanjima šepurio i želio odskakati. Ali, kafana mu je priznavana pod punim imenom i prezimenom. Hajde znaj zašto! Možda i zato što i nije smatran nekim čovjekom ko drži kafanu.

Uprinase, samo preko ceste i još koliko trideset-četrdeset metara, bila je velika Salaharevića vodenica na maloj rijeci. Više je to bio potok. Nedaleko odatle, spuštao se s visine u ovu zaravan i imao snažan dotok. Zato je vodenica bila veća i, za razliku od ostalih s jednim, uporedo je mogla mljeti s više kamenova.

Salaharevića vodenica je njezino staro ime. Od te porodice oduzeta je u prvoj agrarnoj reformi one tamo Jugoslavije. Manje ili više, zna se da je prva Jugoslavija provela više velikih otimanja begovske i aginske zemlje i više manjih. Ali, s time je u našem kraju nastavljeno i pod petokrakom. Veliko oduzimanje zemlje dogodilo nam se čak i 1961. godine. Tada je važio izraz nacionalizacija. Kad, petnaestak godina poslije i poslije toga, radi

površinskog kopanja rude, dođe do iskorjenjivanja bošnjačkih sela u brdima prema Srebrenici, bit će uspostavljen novi termin: eskproprijacija, kao potreba od općeg društvenog interesa.

Nacionalizaciji bošnjačke zemlje u neposrednoj okolini Vijesa prethodio je upad buldožera u kukuruzno polje mog oca. Ono je bilo na izmaku grada. U blizini su bile prorijeđene posljednje gradske kuće. Partizanskim vlastima se tako moglo. Partizanskim, jer se i tada, uz dva svjedoka, naveliko upisivalo u partizane, sticane Spomenice i porodične penzije.

Mogli su nam tu zemlju oteti i prethodne jeseni, nakon što je bila ubrana lanjska ljetina. Mogli su, potom, i na proljeće, prije nego što je zasijana ta naša velika njiva na perefiriji. Kad već nisu ranije, mogli su bar sačekati da novi kukuruzi sazriju i budu obrani. Ali, kakva bi to, onda, bila sila i obijest? Odabrali su da kukuruzi izrastu koliko do pasa.

– Da su prije ili poslije, da nisu satrli mlade kukuruze, i moglo bi im se halaliti – često bi uzdahnuo moj otac i nikad se nije pomirio s tim gubitkom.

I, vidi ti sudbine: tu je – sračunavam da je to bilo šesnaest godina poslije – otac i preselio s ovoga svijeta, nad svojom zemljom, u bolničkoj zgradi čiji su temelji iskopani na mjestu zgaženih i zatrtih mladih kukuruza. Ta zgrada je prva tu i izgrađena. Potom su dodavane i druge, da bi se zaokružio kompleks takozvanog Doma zdravlja. Od tog našeg posjeda na zapadnoj periferiji grada, u vlasništvu mog oca ostao je samo voćnjak. Ali, prilazi njemu odsječeni su s tri strane bolničkim zgradama, a s četvrte tarabom Manjića okućnice. Uzdužne stranice voćnjaka bile su samo nešto duže od poprečnih pa se voćnjak – iako se činilo da jest – nije rasprostirao u obliku besprijekornog kvadrata. Otac, ni iko od nas, više nije ni zašao u taj naš voćnjak. Babo bi nekome prepuštao da pokosi travu i to naplati tako da sebi uzme sijeno. Niko od naših ukućana odatle više nije zagrizao jabuke. I njih je otac davao nekome da

ih obere, a nadoknada za berbu bila mu je urod. Taj je bio dužan i potkresivati grane i krečiti stabla, kako bi voćnjak bio održavan onako kako dolikuje: da bude u uredan poput sobe, čiji je ćilim travnjak, a namještaj su predstavljala stabla.

Samjeravajući spram ukupne površine zemlje koju smo još imali do te 1961. godine, kvadratasti voćnjak nije bio veliki. Nije bio ni mali. Neuporedivo je nadmašivao dimenzije svake moguće sobe i na njemu se moglo podići još onoliko zgrada koliko je izgrađeno pa da takozvani Dom zdravlja u socijalističkoj zdravstvenoj nomenklaturi mogne imati gabarite medicinskog centra.

Otac za oduzeto kukuruzno polje nije htio primiti ni dinara nadoknade. Na to je primoravan pozivanjem na razgovore u Socijalističkom savezu radnog naroda, nagonjen saslušanjima u Stanici narodne milicije i ne znam kako još ne. Našeg babu nisu imali čime ucijeniti. Bio je od svog posla, o sebi-pri sebi, u svom ćošku o svom trošku. Niti ga se partijski kazniti. Nije bio učlanjen u drugove. U ratu nije bio ni u jednoj, pa ni u neprijateljskoj vojsci. Nije pristao staviti potpis da to više nije njegovo vlasništvo. Onda su i oni tjerali po svome pa su mu na oduzeto zemljište nastavili naplaćivati porez. Pridodavali su ga čekovima koje su mu, tri puta godišnje, po kubdžijama iz Poreske uprave, slali za plaćanje poreza na krojački dućan. I kad su ga, ubrzo, potpuno učinili bezemljašem, uprkos silnim nametima na dućan, odolijevao je kao privatnik i ostao trn u oku i osvjedočeni neprijatelj socijalističkih kolektiviteta. Otac je uredno i to plaćao.

Nisu prošla ni tri mjeseca od silodernog satiranja mladih kukuruza pred klasanjem, a pukla je strahobna vijest. Nacionalizira se sva zemlja na tri-četiri kilometra uokolo Vrijesa. Samo su je Bošnjaci tu imali. Dok dlanom o dlan, oteti su nam posjedi u Gaju i Podgaju, Barama, na Zboríštima i Begovom polju, a s majčine strane na Topliku i Raminovcu, prozvanom po vrelu Ramin točak. Tako i još mnogim Bošnjacima.

Do tada nisam ni znao da milicija ima puške. Mislio sam da su milicioneri naoružani samo pendrecima na desnoj stražnjici, pištoljima o desnom boku opasača te lisicama za hapšenje, koje su im visile na mjestu gdje bi trebao biti lanac džepnog sahata.

Uz pratnju milicionera s isukanim puškama, traktori su upali u njive, preorali i zaravnali međe. Sva vrijesnička polja pretvorena su jedan jedini posjed, jedinstveno poljoprivredno dobro u vlasništvu Zemzadruge „Dan pobjede". Osim što su uništene međe, više se traktor, a ni plug s konjskom vučom ili makar motika nisu ni ukazali na tim poljima. Na njima je rasla samo trava. Za davanje čaira u najam na kosidbu, već idućeg ljeta Zemzadruga je naplaćivala dva i po puta više po dulumu nego što su plaćali nacionalizirano zemljište. Otac nije pristao uzeti ni dinara ni od tih njihovih „obeštećenja". Nisu i još neki. Neki jesu pa su dobijali dječiji doplatak ili se domogli obećanih radnih mjesta ili položaja.

Istina, na Piskavicama je izgrađena ogromna štala od sitne cigle, a Raminovac moje nene pretvoren u tako nazvanu Ekonomiju. Zasađene su razne voćke u ljudskoj visini. Podsjećale su na omladinski slet na stadionu Je-Ne-A uz Dan mladosti: sadnice su – kako se god pogleda – bile pod konac. To, kao ni ono redanje odabrane djece svjesnih građana iz svih krajeva naše socijalističke zemlje na igralištu u Beogradu povodom uručivanja štafete, s centralnom tačkom na konju s hvataljkama gimnastičara koji se zvao Miroslav Cerar, nije imalo nikakvog smisla. To je trebao biti rasadnik, a nijedna sadnica u njemu nije se primila. Niti je, a da se zato zna, pomužena ijedna krava iz štale na Piskavicama. U narod je poturena odbojnost prema nabavljenim vještačkim kravama simetalkama, koje se ne primaju na našoj travi i sijenu, pa se postignulo da ne bude ni tajnoga gunđanja kad se uvidjelo da su sve krave, negdje i netragom, nestale još istog ljeta.

Time je moj otac po drugi put doživio da ostane bez zemlje. I to iste zemlje. Prvi put, u svojoj ranoj mladosti. To su ona otimanja begovske zemlje koja su nazvana agrarnim reformama u kraljivinama eS-Ha-eS i prvoj Jugoslaviji. Katolika i nije bilo u ovom kraju, a pravoslavni su preseljavani iz pokrajina preko Drine i njenih najjužnijih pritoka, da bi bili kmetovi, ili su to već bili učinili sami begovi, udomljujući ih pri bijegu pred krvnom osvetom. Nastanjeni su daleko od gradova, po, između sebe, na puškomet udaljenim nastambama, kako bi ih se što manje moglo brinuti o obrađivanju što većih begovskih ili aginskih posjeda. Njihovo useljavanje u Vrijes omogućila im je Austro-Ugarska. Prvo im je izgrađena crkva. Kako je pisalo u njenom ljetopisu, da bi se naselio pravoslavni živalj u grad, traženo je od gradonačelnika Merhemića (iz one porodice kojoj će biti oduzeto više od pola Sarajeva) da prednjači primjerom i, kao dobrovoljni prilog, dadne miljać za crkvu, crkvenu avliju i dulum-dva uokolo. Traženo je da zemljište bude na brijegu, da bi krst na crkvenom tornju nadmašio alem na munari Sultan-Mehmed Fatihove džamije i da se ravna s okolnim visovima sedlastog brda Vratolomac. Dobrovoljne priloge za izgradnju davali su i mjesni Bošnjaci. Crkva je izgrađena od tesanog crvenkastog kamena iz majdana na obodu muslimanskog mezarja Rakita, prema prvim kućama u prigradskom naselju Drum. Građena je više godina i dovršena 1889. Brojka je, na sve četiri strane svijeta, istaknuta na limenom tornju. Iznad vanjskih vrata, u kamenom opervaženom okviru, uklesano je da nosi dva imena, apostola Petra i Pavla, i da je podignuta u slavu Njegovog Carskog i Kraljevskog Veličastva Franza Josepha Prvog.

Do toga vremena u gradu je bila ostala samo jedna džamija. Nju je dao podignuti lično sultan Mehmed Fatih prilikom svog boravka ovdje 1463. godine. Bila je skladna drvena građevina. Zato je odobreno da se, nedaleko od kamene crkve, podigne i

oveća kamena džamija. Ne i veća od crkv, i ne od tesanog nego od lomljenog kamena, pa je omalterena. Bolo je oči da je munara prebrzo dovršena i da je nižom visinom odudarala od sklada džamijskih zidova.

Džamija je otvorena tri godine poslije crkve.

Gradonačelnik Merhemić i viđeni Bošnjaci trebali su darivati ili državi povoljno prodati i svoje bašče uz strmu ulicu, koja je, na južnoj periferiji, od novopodignutog austrogarskog Konaka, vodila prema crkvi i dalje, ka sjevernoj periferiji i kasarni na Lageru, da bi Monarhija na tom pravcu mogla izgraditi kuće pravoslavcima koje će naseliti. Majstori iz Osata ozidali su sedam-osam kuća u prostranim baščama, jednu s magazama za vunovlačarsku radnju i trgovački dućan i jednu od šepera s magazom za dvije limarske radnje. Dakako, i popovu kuću. I hotel. Putnici su radije odsijedali u hanovima. I u samom gradu bila su na izboru tri velika te nekoliko manjih, a bilo ih je i u blizini. U hotel su nabavljane žene po narudžbama iz kasarne. Govorilo se da su dovođene ili iz Budima ili iz Pešte. S ulice se ulazilo u kafanu. Tu su, u društvu kupleraj-dama, sjedili oficiri. Poželjni gosti bili su i begovi. Obični vojnici i narod mogli su ulaziti otpozadi, iz čikme, slijepog sokaka koji vodi iz Taletovića mahale, i, bez ulaženja u kafanu, uspinjali su se, uz drvene basamake, na dva gornja boja te se razilazili po sobama. Vojnicima je ulaz bio dozvoljen subotom i nedjeljom i uz praznike, a običan narod Madžaricama je pripuštan četvrtkom.

U donjem dijelu Varoši izgrađen je i prostrani poluhotel „Planištak“. Poluhotel, zato što su u sobama na spratu stanovali samo neoženjeni, ledični općinski činovnici stranci (Austrijanci i Madžari, Česi, Slovenci, Slovaci). Cijelo prostrano prizemlje „Planištaka“ bilo je kafana. Radila je samo pijačnim danom, petkom, i služena je rakija. U kafani su i sjedili planištaci. Oni su se, pazarnim danom, spuštali u Vrijes. Donosili su ili dogonili ponešto na jednu

od triju pijaca, marvenu, mliječnu i žitno-zelenu. Što bi pazarili, zarana bi, pa bi ubrzo iz „Planištaka" odjeknulo ojo-jojkanje. Tvrdo, odsječno pjevanje. Moglo se tako pjevati samo kad se zapije. Započinjao bi jedan, a prihvatili ostali, ali tako što su oni ojo-jojkali. Svako društvo za stolom, ili za po dva sastavljena, pjevalo je za sebe. Ko to nije volio, bilo je grubo i prebučno. Mora da je arhitekt s time i računao pa je zgradu podobro odmaknuo od ceste. Fajrontirano je već u pola pet (ljeti), a zimi u pola tri, kako bi pijani gosti zadana mogli krenuti svojim udaljenim kućama, a stanari iznad kafane, po dolasku s posla, zauzeli sobe na spratu.

Od Konaka do kasarne K. ünd K. bila je povelika razdaljina da bi se mogla ušoriti novoizgrađenim kućama. Zato su bile raštrkane. Tako to nije bilo jedinstveno naselje ili mahala kao posebno zaokruženi dio grada. Zato – za razliku od nekih drugih gradova – nije ni nazvano pravoslavnom varoši. Cijeli predio uza strmu dugu džadu prozvan je samo Varoš.

Bošnjačka tradicija gradnje bila je da su kuće s duvarovima od ćerpiča zidanog između isprepletene mreže hrastove japije, pa omalterisane. Duvarovi na kućama siromašnijih bili su od šepera. Takve kuće su toplije od kamenih. Pogotovo je to bilo važno u poluplaninskim uvjetima. Uz to, smatrano je da je jedna kuća za dvije generacije: otac podigne kuću koja odgovara broju ukućana i njegovim mogućnostima. Takvu i toliku da u njoj mogu živjeti i njegovi sinovi. Već djeca njegove djece na redu su da sebi podižu kuće. Porodica se dotad umnoži pa bi stari dom bio pretijesan i, umjesto bratske sloge, postao mjesto razdora.

I nekoliko bošnjačkih porodica ozidalo je kamene kuće. Još i veće. To su češće činili Bošnjaci protjerani ili izbjegli iz Užica. U Vrijesu ih se naselilo tek nekoliko porodica. One koje se nisu nadale povratku na svoje s drugu stranu Drine i pomirile se sa seobom pa su se naseljavale dublje u Bosni, ali nisu ni predaleko od Drine. Takve su kradom pronijele koliko-toliko ušteđevine

u zlatu i ponovo se mogle osjećati sigurnim ukoliko se dovoljno odmaknu od Drine. Fatići, Mahići, Malahovići i Plémići podigli su ovelike kuće s prizemljem od špicanog kamena, a Hadići su na glavnoj čaršiji uzdigli kameni han poput trvrđave; nije mu bilo premca sve do Stambola.

Vrijes je, i u duhu s novim vremenom, opet odavao sliku šehera.

Kralj je u sljedećoj državi provodio agrarne reforme i pravoslavne naseljenike u gradu darovao velikim zemljišnim posjedima uokolo samoga Vrijesa. Zemlja je oduzeta vlasnicima Bošnjacima. Novopečenim gazdama, dojakošnjim begovskim kmetovima, nije se radilo na zemlji oko grada. Domogli su se ili državne službe ili vodili trgovačke dućane, a dopalo im je i previše zemlje, kao kmetovska selišta i odžaci uokolo njihovih kuća na begovskim i aginskim posjedima na kojima su prije živjeli. Zato su usprodavali zemlju dobijenu uokolo Vrijesa. Otac mog oca, uz Merhemića jedan od rijetkih Bošnjaka službenika u Konaku, sakupio je porodično blago iz čekmedža, sehara i duvarova. Lahko je uvjerio svoju ženu, moju nenu Džehvu, iz kuće Tursunbegovića, da založi i svoj mehr i miraz: niske šorvana, onih velikih, napoleondara, koje su joj udarale u pas, da bi se otkupila zemlja koja je bila njihova prije agrarnih reformi iz Beograda.

– Zemlja je zlato. Vratit će dukate! – kazao je djed.

Bahtijarevića blago otišlo je Gostajićima. Djed je otkupio svoju oduzetu zemlju.

Trideset dvije godine poslije, potomak toga Gostajića, kao savezni narodni poslanik u Beogradu, isposlovat će da se uokolo Vrijesa opet provede agrarna reforma i nacionalizira sva bošnjačka zemlja. Bila je 1961. godina, a i Rusi su, u svom eS-eS-eS-eRu, već odavno bili okončali takve rabote sa sovhozima i kovhozima kao propalim zamislima. Bilo je to i završno reformsko otimanje zemlje u sljedećoj Jugoslaviji.

Tada sam imao nepunih sedam godina, koliko je imao i moj otac kad mu je prvi put oduzeta zemlja. Toliko godina imat će moj sin kad će, u rano proljeće 1992. godine, početi vraćanje u posjed nacionaliziranog zemljišta. Tada smo moj brat i ja kolčićima obilježili naše posjede. Ja sam razgovarao s Halimom Hondžom, čuvenim kahvedžijom i najboljim traktoristom, da uzore našu zemlju, onu na kojoj u međuvremenu nisu bile izgrađene kuće, podignuta električna pekara i velika fabrika „Atpro". Brat se potrudio da oranje bude izbjegnuto. Upravo je završavao posljednje radove na svojoj novoj kući. Samo što se nije bio uselio u nju. U toj fazi izgradnje treba para koliko i na samom početku gradnje. Bio je preponosan i nije htio da ja sam platim oranje. Ja sam imao para. Na mojoj kući bili su završeni građevinski radovi i razvedene instalacije. Dojadilo mi je bakćanje s majstorima pa sam petnaest hiljada dinara nečega (biliona, triliona?; bila je rapidna inflacija) uplatio Građevinskom preduzeću „Radnik", da mi se dovrše finalni poslovi do useljenja. Sistem inžinjeringa: ključ u bravu.

A onda je proljeće koje je kasnilo prekinuto i usljedio genocid na Bošnjacima u Vrijesu.

Naspram gubitaka ljudskih života u gradu i najužoj porodici, ni dvije decenije poslije nisam ni pomišljao o gubicima koji su me učinili beskućnikom i bezemljašem.

Moga brata, srednjoškolskog profesora, da bi ga što više ponizili, prvo su zatvorili u njegovoj novoj kući, u kojoj su ga podugo držali pod stražom, odveli su u konclogor u prostorijama Srednjoškolskog centra. Upravnik logora bio je milicioner. U miru je pisao prijave onima koji su na korzu šetali desnim trotoarom, a ne lijevom stranom... U zgradi srednjih škola u proljeće devedeset druge uredno se odvijala nastava za srpsku djecu i ona su, u prolazu i kroz prozore na učionicama, mogla gledati svog zasužnjenog bivšeg profesora, koji je učio i njihove roditelje. Potom

je premješten kojih stotinjak metara dalje, u zloglasni konclogor „Sušica". Čekali su da ga ubiju u nekoj svojoj novoj odmazdi. Kad im se ukazao povod, rečeno mu je da ga vode u razmjenu. Kad je pušten, čim je načinio nekoliko iznemoglih koraka, najmučkije je ustrijeljen rafalom s leđa. Poslije su tim predjelom, duboko na teritoriji pod vlašću „srpskih snaga", naišli psi rata. Oni koji su pljačkali ovako „puštene" i ubijane Bošnjake. Bila su dvojica. Jednoga je brat prepoznao i zatražio vode. Znak da je mnogo iskrvario. Hulja koju je prepoznao imao je uza se vode, ali mu je, u svom neznanju, dao jabuku. Da su znali, doubili bi ga i samo jednim gutljajem vode. Voda ubija one koji ostanu bez mnogo krvi. Kad je moj brat, s ustima punim krvi, koja mu je liptala iz pogođenih unutrašnjih tjelesnih organa, zagrizao jabuku, istog momenta mu je ispala iz usta. To je bilo zato što mu je drugi lešinar prislonio cijev automatske puške otpozadi, naspram jabuke u ustima, i pucao.

Nakon što je od toga prošlo više mjeseci, neki bijedni predratni profiter u Sarajevu, čija nam je majka, dobra žena, bila prva komšinica, pronosio je da mi je brat živ, da je prešao na pravoslavlje i da, kao crkvenjak, zvoni u crkvi. Sreli smo se nekoliko godina poslije u slobodnom Sarajevu i – pružio mi je ruku; ostala mu je u zraku.

Kad sam – petnaest godina poslije – pozvan na identifikaciju pronađenih dijelova bratovog skeleta, u forezničkom zapisniku stajalo je da je rafalno pogođen s leđa te i da mu je, iz neposredne blizine, pucano u potiljak. Uz polomljeni skelet i dio lobanje, bila je, nestruhla i izrešetana, sintetička košulja. Iznad dugmeta na sredini kopčanja, imala je scicani biljeg od žiške koja mi je spala s cigarete. Moja nekad omiljena košulja na sitne pruge! Kao što je ekspertima dokaz bila podudarnost De-eN-Kaa u bratovim kostima s De-eN-Kaom moje krvi, ja sam samo po svojoj košulji mogao prepoznati da je to moj brat...

U početku nisu dirali ni traktoristu Halima Hondžu, onoga koji bi nam uzorao zemlju koju smo obilježili. I njega su držali u kućnom pritvoru. Uživali su da on i njegova porodica samo njima spravljaju najbolju kahvu; takvu tvrdnju izrekao mi je lično Zuko Džumhur. Ubrzo su ubili njega i sedmericu njegove braće i sinova.

Ubili su i moju sestru i zeta. I tetkino dvoje djece. I tetka Sabita; njega su granatom na kućnom pragu na periferiji Srebrenice.

Salaharevića vodenicu za vakta vodio je njihov kmet Vid. Potom je, agrarnom reformom, pripala novom vodeničaru i po njemu prozvana Vidovim mlinom.

E, tu je nekad, u vrijeme mira, naspram te Salaharevića vodenice, prenazvane Vidov mlin, na meraji ispred kafane Halke Mandžukića, znao posjediti moj tetak. U smiraj dana, pa dokle mu se prohtije.

I, dok je moj tetak sjedio za stolom postavljenim na travnatoj meraji, tugaljivo mu se osmijehivala filmska slava. Počinjao mu se odmotavati film njegovog života.

Tetak nikako nije mogao znati da ga je, iza jednog od preostalih šest-sedam stolova, uporno posmatrao filmski režiser iz Beograda, s namjerom da ga angažira u filmu. Prišao mu je i to rekao. Kazao mu je da ispred mlina preko ceste treba snimiti važne scene njegovog filma i da bi ga rado vidio u toj masovnoj sceni noćnog juriša na mlin.

Tetak je već znao, pričalo se o tome, da se film u pripremi zove „Klopka" i da se radi o hvatanju glavnog četničkog komandanta iz Drugog svjetskog rata.

Moj tetak je, šta bi drugo, pretpostavio da bi se ta scena odnosila na partizanski juriš na vodenicu pa je uljudno, gotovo se izvinjavajući, pojasnio da režiser, vjerovatno zato što ga je gledao

dok sjedi, nije mogao primijetiti da on ne može jurišati. Naprosto, nikako ne može ni potrčati.

Moj tetak je onemogućen u tome prije nego što će početi rat o čijoj se završnici snima taj film. Bio je mali dječak. I, kako i dolikuje djeci, nestašan. U svojoj bezbrižnoj igri, popeo se na štokrlu nasred sobe. Bio je premali da bi zapamtio, makar mu je o tome govoreno. Je li skočio sa štokrle, je li mu se štokrla izmakla? Šta je bio stvarni uzrok? Tek, pao je i iskvario nogu u članku. Iako je u Vrijesu radio izvanredno stručan ljekar Bjelorus Čabak, antikomunist, prebjeg pred Oktobarskom revolucijom, iako je Smailaginica bila čuvena u namještanju lomova kostiju, iako je nošen i drugim ljekarima i hećimima iz naroda, ostao je vidno hrom na desnu nogu.

Filmski režiser nije popuštao. Moj tetak se, na to, pravdao što se ne može odreći ideala iz svoje mladosti.

– Molim vas... – kazao je režiser. – Pa, Vi ste ozbiljan čovjek. Vrijeme ideala je prošlo. Računam da računate s tim.

Četnik? Moj tetak je bio skojevac. Koliko se god poslije razočarao postratnom socijalističkom revolucijom u njezinim fazama obnove i izgradnje i imao silnih problema s onima koji su naknadno evidentirani kao partizani. Jedan od njih bio je njegov direktor Vukadin. Radi njega je prerano i otišao u invalidsku penziju. Taj je, od početka rata, bio u četnicima. Njegov otac Jevrosim Vidak, jedan od onih koje je naselila K. ünd K. i čija je kuća bila najbliže kasarni, poslao je sina u Užice hiljadu devetsto četrdeset prve godine. Neka tamo četnikuje. Koliko će god četnicima, u ratu koji počinje, uspjeti da se naubijaju muslimana, neće ih sve ubiti a osvanut će mir. Opet im je živjeti s njima. Dovoljno ima onih koji će se ovamo trsiti ubijajući pa ili su budale i misle da im nikad neće biti suđeno ili već znaju kako će izbjeći krivicu. Ali, neka njegovoga sina s onu stranu Drine... Poslije rata je objavjena knjiga „Zapisi iz NOB-e“. Potom je au-

tor prihvatio drugarske kritike. Napisao je dopunjeno izdanje svojih „Zapisa..." Ispustio je neke pasuse, neke izmijenio, neke dopisao. Među novopridodanim bilo je i kazivanje o tome kako je Jevrosim Vidak, s još jednim sugrađaninom, pobjegao iz kolone koju su četnici iz Vrijesa poveli na strijeljanje. Navedeno je ime i toga drugog. Niko nije znao za njega. Kao što se znalo da je izmišljen i taj događaj s bijegom. Ali, knjigu je potpisao drug odozgo i to je bio početak političke karijere Vukadinovog oca u Vrijesu. Sinu je, preko Drine, sredio diplomu učitelja, zatim i nastavnika i zaposlio ga kao direktora Druge osnovne škole. Ona je radila u prostorijama bivše K. ünd K. kasarne. Zatim ga je oženio Dervanovom kćerkom, bivšeg veleposjednika, a njezinog oca namjestio kao sreskog činovnika, tako da je propali Dervan-aga svoj urođeni tersluk nesmetano mogao iskaljivati na strankama.

Moj tetak je već radio kao sekretar te škole i već je – od direktorovog potčinjenog učitelja Genadija, zvanog Gedžo, koji je Vukadinu Vidaku bio nadređen u Užicu – saznao da je cijeli rat bio četnik. Kad je moj tetak, s petericom prijatelja, ispred hotela „Crvena zvijezda", nacionaliziranog Hadića hana, u sitne sate mokrio po automobilu kojim se dovezao general Hudi Tetovar, prespavali su u zatvoru u podrumu Konaka, tadašnjoj zgradi Sreza. Sutradan im je, po kratkom postupku, bez saslušanja, sudija za prekršaje odrezao po mjesec dana zatvora. Izbjegnuta je veća kazna da ne bi došlo do skandala. Neko od optuženih ili njihova rodbina mogli bi se žaliti. Jedan od zatvorenih imao je rođaka Remziju, poznatog advokata u Sarajevu. Neko bi na suđenju mogao potegnuti i argument da je general Tetovar bio u privatnoj posjeti Vrijesu i da se te noći na spratu, u sobi Hadića hana, bio s drugaricom Stanom, kafe-kuharicom u Sreskom komitetu. I sam general se složio s time da im ne treba suditi i da u sreskom zatvoru provedu mjesec. Nepobitno je da su mokrili na automobil s registarskim tablicama Je-Ne-A i to ne smije proći nekažnjeno.

Moj tetak je od tada nosio frizuru tarzanku. Po uzoru na najpopularnijeg glumca tog vremena Johnnyja Weissmullera. I jedva je vraćen na posao. Najveći protivnik bio direktor Vukadin Vidak.

Ubrzo je bilo: „Udri, Vukadine, sa zla nagore!"

Na starom Sokolskom domu na Lageru, u blizini zgrade Druge osnovne škole, osvanuli su prvi privatni grafiti u historiji Vrijesa.

Kad padne kiša, na zidu nekadašnjeg Jorića dućana, četnika s dna kace, jasno se raspoznavala parola napisana velikim slovima u nekoj od prilika kad su ustaše zaposijedale Vrijes:

ZA DOM SPREMNI.

Nove vlasti nastojale su to zakrečiti. Radnici bi se popeli na duge žute vatrogasne merdevine na sklapanje, s velikim kukama na vrhu, okrenutima naopako. Ali, parola bi se poslije kiše još više isticala s dodatim zakrpama raznih vrsta farbi. Onda je zidar Zahar, građevinski radnik čiste porodične prošlosti, dobio zadatak da ištema slova. Više nije ni trebala kiša da bi se, udubljena u malteru, mogla pročitati ustaška parola. Potom su udubljenja zamaltarena i opet prefarbana. I još bolje se isticala. I upadjivo se vidjela i bez kiše. Da se sve ne bi dovelo u vezu s Nerudinom pjesmom iz zatvora, na tome se stalo.

Drugi grafit u novijoj historiji Vrijesa također se ukazivao poslije kiše na kući jedinog preživjelog Židova trgovca Simona Albaharija, iz vremena kad mu je kuća konfiscirana i u nju smješten Sreski komitet. Kao petokraka usred mraka, poslije kiše bi sinula duga parola, ispisana još krupunijim, sve velikim slovima, u dva reda:

AMERIKA I ENGLESKA
BIT ĆE ZEMLJA PROLETERSKA,

ali u to nije dirano pedeset sedam godina, pa je izazivalo gadan podsmijeh spram stvarnosti Amerike i Engleske.

Prvi privatni i nedržavotvorni grafiti osvanuli su u blizine Druge osnovne škole, napisani ugarcima nasagorjelog drveta na fasadi starog „Sokolskog doma", tada pod imenom „Partizan". Direktor Vukadin Vidak protumačio ih je kao nacističke svastike. Tako se u Vrijesu saznalo da svastike nisu samo iz porodičnih veza.

Je li neko vidio koja su se djeca igrala lopte na igralištu i koje je iz švrljalo garežom po duvaru i to mu dojavljeno? Tek, on je upao u učionicu osmog razreda i prvo pokazao na Bàtinog sina, čiji se otac doselio u Vrijes kao prodavač u prodavnici obuće „Borovo", pa mu je nakalemljen predratni nadimak poslovođa u prodavnicama „Bata". Potom je, zbrajajući ih, prstom uperio na još nekoliko učenika. Među njima i na sina mog tetka. Već ih je tu, u razredu, postrojene ispred table, svakog ošamario s obje strane. Rasplakanu djecu sproveo je do svoje kancelarije. Pri tome su morali proći kroz kancelariju školskog sekretara. Moj tetak je, na obrazima rasplakane djece, vidio otiske prstiju. I na svome sinu.

– Bejzo, ko te ošamari?

– Četnik!

Koji četnik?

– Ovaj! – dječak je pokazao na direktora.

– Vukadine, nisam ja svoje dijete našao na ulici da ga ti šamaraš!

– Bahto, bolje ti ja da zavežeš! Oni su pripadnici tajne neprijateljske organizacije! Crtaju svastike po Domu De-Te-Vea „Partizan". Hej, po Domu De-Te-Vea „Partizan"! Hej, kukaste krstove! Svi, i oni, i ti, svi njihovi roditelji kao staratelji, sve će vas na robiju!

Ni Batin sin nije znao šta je svastika, ali je iz filmova znao za kukasti križ. To šta je on jučer škrabao po oronulom duvaru, to je bilo cvrljanje. I da je htio, ne bi znao nacrtati kukasti križ.

– Ja sam – kazao je kroz plač. – To nisu kukasti križevi. Niti sam njih crtao. Niti bih ih znao, niti sam njih. Nije ih lahko,

nije jednostavno. To je zapetljano na koju stranu kad okrenuti vodoravnu crtu s križa...

– Nisu ni petokrake! – vrisnuo je Vukadin Vidak.

– Nisu.

– Vidiš kako znaš da nisu petokrake.

– Svi znamo kakve su petokrake u našoj tradiciji obnove revolucije... – prsio se Batin sin.

– Obnove i revolucije. Ispalo ti je slovo „i"...

– Petokraka sa pet pera, to je značka proletera! – izbiflao je suhonjavi dječak.

– A znaš se sprdati s time?! To znaš! Šta još znaš?

– U tunelu, usred mraka sija flaša...

– Marš napolje, bagro neprijateljska! – zavikao je direktor Vukadin i djeca su iz kancelarije sekretara škole uzmakla natraške.

– Tvoje dijete me, Bahtijare Bahtijareviću, nazvalo četnikom! – vrisnuo je direktor kad su njih dvojica ostali nasamo.

– Ti i jesi četnik, Vukadine Vidak!

– Ja sam Dervan-agin zet.

– Ne može biti da ni Dervan nije doznao da si četnik! Samo se gradi budala! – odbrusio je, jednako u huji, moj tetak.

– Ko ti kaže da sam ja četnik?

– Zar nisi?!

– Nećeš se riješiti robije!

– Kaže tvoj komandir četničke čete iz Titovoh Užica, učitelj Gerasim, Gedžo.

– E, jesi našao pouzdanog svjedoka!

– Meni to kažeš? Bio ti je pretpostavljeni, sad si ti njemu! Ti si mu direktor, nisam ja!

– Pazi se, Bahtijare, igraš se s vatrom i sa životom! Ti, koji si osvjedočeni pripadnik terorističke organizacije, ti meni o tome ko sam ja!

– Ja pripadnik?! I ti se našao da meni to?! Tiiii?! Četnik s dna kace!

– Ja sam tvoje predugo zataškavao...

– Ma, šta si ti zataškavao, smrade četnički?!

– Vi, svi vi, da vas ne nabrajam, svi koji ste se mokrili po autu generala Tetovara, vi ste u sreskom zatvoru osnovali tajnu terorističku organizaciju. Kao svoj znak pripadnosti i prepoznavanja, svih vas pet-šest, svi se od tada šišate na tarzanku.

To je protutnjalo sjećanjem mog tetka dok je filmski režiser navaljivao da mu treba baš četnik poput njeg.

Naumpadao mu je i moj amidža Meho. Bili su vrsnici. On mu je izišao na oči. I pričanje kako je, iza debla jabuke kraj ceste koja vodi kroz mezarje na Rakiti, početkom mjeseca augusta 1941. godine, moj amidža Meho, kojeg zato nisam mogao ni zapamtiti, nanišanio puškom među obrve četničkog komandanta iz Šajkovine kad je taj sa svojima pokušao na prepad zauzeti Vrijes. Uporedo, i četnički komandant naciljao je amidžu Mehu. Obojica su opalili i pali mrtvi. Ostalih sedamdest devet mladića Bošnjaka, branilaca Vrijesa, preživjeli su napad toga dana. Ostavši bez vođe, četnici su se razbježali.

Mom amidži, poginulom u odbrani nedužnog naroda od fašističkih zavojevača, posmrtno nije zapalo odlikovanje „Spomenica 1941. godine". Spomeničari su postali ti četnici, koji su, narednih dana augusta 1941. godine, izvršili genocid nad Bošnjacima. Poslije su se proglasili partizanima. Potom će, isti ti, 1992. godine, svi redom, u Vrijesu i Šajkovini, bez ijednog jedinog izuzetka, i njihova djeca, zetovi i kumovi, titovku iz uniforme rezervista Je-Ne-A natući preko ušiju i prevratiti je u šajkaču. Vuško Zalić, posljednji predsjednik Saveza udruženja boraca eN-O-Rea općine Vrijes, lično je, za primjer ostaloj svojoj bratiji, pištoljem u stanu ustrijelio uglednoga građanina, dugogodišnjeg direktora Narodne banke i

Službe društvenog knjigovodstva, mog časnog komšiju Mujagu, koji je bio čovjek o sebi pri sebi, baš ni mrava ne zgazivši, niti je ikad ikog pogledao poprijeko.

Naumpadalo je tetku kako je Vrijes bio odbranjen onomad, 1941. godine. Ali, i da su četnici, koji dan kasnije, znajući da grad ne brani prava vojska, opet udarili. Tada s pojačanjima. I s tri strane. Ne samo od Šajkovine, nego i od Kasulja i Zabojka. Prodrli su u Vrijes sve do bivše austrijske kasarne na istočnoj periferiji. U kasarni su, do na koji dan prije toga, bile ustaše. One crne, Frncetićeve. Grad su preuzeli od Nijemaca. I odmah se razularili. Natukli su na glave crvene fesove s kićankama i žarili i palili po srpskim selima. Između sebe su se dozivali: 'Uso, Fe'o, 'Bra'ime, Me'mede! Kad su obavili svoje, mirno su se pokupili put Sarajeva. Prepustili su Vrijes maloj domobranskoj posadi. Shvatajući da im se piše crno, domobrani su se, pred upadom razularenih četnika, zabarikadirali u staroj kasarni na Lageru. Četnici su ispred sebe isturili bošnjački narod, žene, djecu i starce. I tražili predaju. Domobrane nije bila briga za narodom. Nisu bili mještani. Četnici nisu mogli osvojiti kasarnu. Za odmazdu, ubili su sedamdeset devet mladih Bošnjaka. To se pročulo i, s prvim sumrakom, u grad su nahrupile četničke žene. Pod okriljem noći, nastala je otimačina po „turskim“ i jevrejskim kućama i dućanima. Nekoj babi zapalo je da sjekirom razvali vrata na dućanu u prizemlju kuće u vrhu ulice Varoš. Kuća je bila na najvidnijem mjestu, na sredokraći između crkve i džamije. Kako je ušla, baba je, u mraku, na lijevoj strani od vrata, napipala bure. Na njeg će popustiti fenjer iz lijeve ruke, da joj treperavi plamen osvjetli rafove s dućanskom robom. Kako ga je popustila, tako je suknulo. Veliki plamen. Buknula je vatra. U čas i po, izgorjela je i magaza s robom i kuća nad njom. I ona baba. Ispostavilo se, na buretu nije bilo kapka. Upaljeni fenjer upao je u puno bure, odakle je u flaše mušterijama točen petrolej za lampe i fenjere.

Moj otac će, poslije toga rata, raščistiti zgarište, ograditi ga lijepim parmacima i na tome mjestu godinama će miruhom mirisati najljepši cvijetnjak u gradu. Pramaljećima i pramaljećima, dok smo sređivali cvijetnjak pred buđenje prirode, trnkopima smo iskopavali komade pregorjelih cigli i nagorjele komadiće garavog crijepa.

Trinaest godina poslije paljevine, u kući koja je ostala uz to zgarište, rođen sam ja. Sjećam se toga dana. Bili su tzv. narodni izbori. Pjevalo se i sviralo u zgradi preko puta naše kuće, gdje je glasano, spram prozora sobe u kojoj sam rođen i s kojeg se, u dajini, vidjelo brdo Udrč. I kad sam, kao mlad novinar, pretražujući po prašnjavoj arhivi, smještenoj u bivšem sreskom i općinskom zatvoru, pronašao dokumente o glasačkom mjestu za Smajić-malahu i izborima čiji se datum održavanja poklapao s danom, mjesecom i godinom mog rođenja, nisu povjerovali u moje sjećanje. Samo mi je majka, allahrahmetile, govorila da se dobro sjećam.

Četrdeset godina poslije događaja s izgorjelom bàbom, moj brat će podići sebi kuću u tom cvijetnjaku uz našu staru kuću. Dvadeset godina poslije, naići ću, na internetu, na fotografiju kuće koja je izgorjela 1941. godine. Bratu ta fotografija nije mogla biti poznata, a izgradio je sebi potpuno istu kuću. On se u nju uselio s proljeća 1992. godine. Nije stigao u njoj ni kahvenisati kako treba, a već su ga u njoj, u kućnom pritvoru, držali njegovi bivši učenici.

Tetak Bahtijar bio je među rijetkim vrsnicima koji su preživjeli 10. august 1941. u Vrijesu. Moj otac, koji je, ni mjesec ranije, ostao bez svoga oca, morao je preuzeti brigu o porodici. Sveo je niz bašču svoju majku Džehvu i sibijan iz kuće. Zadesio se i tetak Bahtijar. Pregazili su malu rijeku Sušicu i zamakli u pavit brda Vratolomac. Tako su ostali jedini muški Bahtijarevići

koji su preživjeli taj dan i taj rat. Nevelikom zbroju ostalih mogao se pridodati i moj tetak Bahtijar. On i nije bio Bahtijarević. Tako je prozvan zato što mu se ime podudaralo s prezimenom naše porodice, iz koje se oženio. Pravo prezime mu je rijetko ko i znao. Znao je poštar Mujaga, ali ga je i on zvao kao i ostali. Tetak se, pak, nije protivio.

– Možda vi to ne možete razumjeti, ja ne mogu nositi šubaru – kazao je moj tetak beogradskom filmadžiji.

– Ovo je partizanski film! Zar možete pomisliti da se hiljadu devetsto sedamdesete godine javno snima četnički film? I treba mi baš takav četnik! Vi ste meni zanimljivi kao vi. I šta vam je to na glavi nego šubara?! Baš s takvom šubarom. Da, upravo mi trebate takvi. I s tom šubarom.

Šubara na glavi mog tetka nije bila šubara. Jest, šubara, a nije šubara. Upravo tako.

Nošenje fesa nije bilo poželjno još od Austrije. Katolici i pravoslavni odmah su odbacili fes, a muslimani nevoljno popuštali. Kako im nije pristajalo da budu gologlavi, uz one koji se nisu odricali fesa, uglavnom starije u gradu i ljude na selu, ostali su se dovijali na više načina. Šešir su nosali oni koji su ili iskazivali priklanjanje zapadnom ponašanju ili su se dodvoravali vlastima; jedni su to smatrali evropeiziranjem, drugi podobnošću. O jednima se mislilo da se opredjeljuju kao Srbi muslimanske vjere. O drugima i to, a i da su dodvorice. Obični narod se prihvatio nošenja beretke. Oni koji nisu bili ni tamo ni ovamo – moglo bi se reći da su bili u sredini – opredijelili su se za kape kakve su nosili muslimani na Istoku. Neka vrsta šubare, ali nisu bile okrugle, nego izdužene u osnovi; niti su izdužene uvis, nego fazonirane u visini petnaestak centimetara, ni grube izrade, niti crne. Te kape su nazivane polušubarama ili muslimanskim šubarama. Bile su otmjene, pljosnate, sivkaste, od kudrastog krzna mladih janjadi.

Prvo su izrađivane u starom gradu muslimana Hazara Astrahanu, na utoku Volge u Kaspijsko more, i proširile se muslimanskim svijetom kao otmjeno pokrivalo glave.

– Da, i ta vaša šubara odskakat će od svih tih mnogobrojnih prostih četničkih šubara koje će statisti donijeti iz svojih kuća. Ni vas neće trebati maskirati. Nastupite takvi kakvi ste, neizbrijani i u svakodnevnoj odjeći. Jedino, ako ga imate na tavanu, ponesite mitraljez.

– Mitraljez?! Imam samo svoju lovačku pušku, s oružnim listom, kao član Lovačkog društva „Igmanski marš".

– A vi u kući ne posjedujete mitraljez?! – zabezeknuo se filmski režiser iz Beograda Miki Stamenković. – Tim bolje. Još filmskije će djelovati vaša lovačka puška.

Kad je razglašeno da se traži ko će glumiti četnike u masovnoj sceni noćnog napada na vodenicu, iz okolnih sela prijavilo se mnogo više dobrovoljaca od osamdesetak traženih statista. Ipak je odabrano devedeset. Njima je objašnjeno da trebaju sačekati nekoliko dana, dok im stignu kostimi iz Beograda. Kad su saznali šta su kostimi, rekli su da to nije potrebno; sve to svi imaju. Onda im je rečeno da sačekaju dok iz Beograda stigne muzejsko oružje. Oni su kazali da je i to najmanji problem; samo ih zanima trebaju li doći s oružjem iz onog rata ili s ovim novim. Onda je rečeno da će se sa snimanjem sačekati dok iz Beograda dođu pare za honorare. Kad im je objašnjeno šta je honorar, rekli su da to ne dolazi u obzir i da će oni platiti da bi se u Titinoj državi, javno i nekažnjeno, pojavili kao četnici.

Statisti su – pričao mi je tetak Bahtijar – došli na snimanje kompletno odjeveni u četničke prnje i naoružani do zuba, od kama do redenika, s mecima preko prsa i leđa, sa šmajserima, podrezanim i puškama drugih cijevi. Bilo je i pušaka M48, glavnog pješačkog oružja u Je-Ne-A. Reditelj se grohotom smijao.

Smijao se i puškama M48, kojih nije bilo u Drugom svjetskom ratu i koje je – tako je izgledalo barem dotad – bilo nemoguće otuđiti iz posjeda Je-Ne-A. Mali problem izbio je s glavnim kostimografom. Njemu je zasmetalo to što svi statisti nisu imali kokarde na šubarama. Bojeći se da ih ne izbace iz filma, pobunili su se oni bez kokardi. Gungulu je prekinuo režiser. Njegova je bila posljednja.

– To je uredu. Autentičnije je.

Na desetak godina prije toga s tim filmom, kao dječak, pamtio sam užurbane prolaske Vrijesom narodne milicije s ratnom opremom: uz pištolj i pendrek oko opasača, preko prsa su nosili kaiš vojničke puške M48 na leđima. Tih dana moj stariji brat ne bi išao u školu. Djeci je bilo zabranjeno izlaženje napolje. Sjećam se i kad su nas, bila je kišna noć, probudili udarci kundaka po avlijskim kanatima i dozivanje očevog imena i povici da je mobiliziran i da, iz istih stopa, kreće s njima u potjeru za bandama. Posljednji put kad je to bilo, pročulo se da su zaostale odmetnute četničke bande viđene i po Vratolomcu, brdu koje se, na južnoj strani, uzdiže iz samog Vrijesa. Od 9. maja 1945. i Dana pobjede nad fašizmom bilo je prošlo i više od petnaest godina. Zatim su pet godina bili u ilegali da bi se, potom, opet javno ukazali u ljeto 1970., na snimanju „partizanskog filma" o hvatanju njihovog vođe.

Tetak mi je natenane opisivao svoj fimski debi, svaku mnogo puta ponovljenu 786. Scenu sa snimanja (taj broj je bio ispisan bijelom kredom na crnoj klapni). Snimao je dvije noći. Ukupno šesnaest puta. Iako je to bila ista scena, samo ponavljana do besvijesti, tetak mi je svoje sudjelovanje u svakoj opisao do najsitnijih pojedinosti. To pričanje mi je, pak, bilo zanimljivo. Moj tetak je umio pripovijedati.

Trebalo je da, jurišajući, pređu tridesetak metara prema vodenici. Prvo livadom, da bi potom, kako su se primicali rječici,

trčali kamenjarom, mješavinom običnog i oblog kamenja, kako je to već uz male rijeke. Za to vrijeme, četnici statisti iz okolnih sela nisu pucali filmskim mecima, nego pravim, iz pravog oružja. Odbljesci pucnjave rasvjetljavali su krajolik i tetak je vidio gdje će stajati u tim, njemu koji je hramao, teškim jurišima. Toliko se pucalo da je noć bila razvidna i druge noći snimanja, kad je padala kiša i iz neba i iz zemlje. Nenadana ljetna oluja, radi autentičnosti, dopala se režiseru. Tako je, dok je 786. scena snimana po šesnaesti i posljednji put, moj tetak Bahtijar jasno pred sobom ugledao obli mokri kamen. Na njemu će se, trenutak poslije, okliznuti i razgovjetno će vidjeti oštri mokri kamen, o koji će zapeti, i treći kamen, na koji će pasti koljenom svoje kraće noge. Osjetit će resku bol i toplinu krvi i odozdo, leđima opružen na kamenjaru, slušati pljuštanje kiše, udare gromova, tenkovskih udara, rafala iz mitraljeza i pojedinačlnu paljbu iz četničkih pušaka M48 i nad sobom gledati, munjama i pucnjavom, osvijetljeno nebo, sve dok jurišnici nisu protutnjali preko njega, a režiser galamio da se ne prekida snimanje i da se kamera „dva" fokusira na njega, koji je pao i ostao ležati na bojnom polju.

Meni je tetak Bahtijar svaku šesnaest puta snimljenu 786. scenu filma s radnim naslovom „Klopka", opisivao najdetaljnije ne samo zato što je on tako znao pričati, slikovito i u pojedinostima, nego i zato je što mu je to bila nemušta potreba da se preda mnom opravda na vrijeme, prije nego što počne prikazivanje filma i pukne buka o njegovoj četničkoj ulozi. Da znam i drugu stranu njegove filmske storije.

Vladalo je veliko zanimanje za prikazivanje filma u vrijesničkom kinu „Western". Ne što je nekoga zanimao taj film, nego zato što se raščulo da je jedna od scena snimana ispred Salaharevića vodenice/Vidovog mlina pa je narod zato navalio. Prodavane su i ulaznice za stajanje u kinu.

Ali, u filmu se, a i to na sekundu-dvije, vidjelo tek kako čeketalo poskakuje na vodeničnom kamenu. Mogao je to biti bilo koji vodenični kamen i bilo koje čeketalo.

1.

Stari hotel nije nacionaliziran u socijalizmu. U njemu je, 1943. godine, potpisan tajni sporazum da se dotadašnja odvojena borba partizana i četnika u istočnoj Bosni proglasi zajedničkom. Nije li (i) zato dodijeljen Borni kao privatna kuća? Nekadašnje restoransko prizemlje izdavala je pod kiriju Radničkom univerzitetu za Biblioteku. Tako je bilo da stara bibliotekarka Hasija, gušeći se u nesnosno vrućem ljetnom danu i smradu ubuđalih knjiga, otvori prozor na stražnjem dijelu nekadašnjeg hotela. Iz bašče je čula razgovor uglednoga građanina Čika Zove, direktora Trgovačkog preduzeća „Trudbenik", s Bornom. Rekao joj je da su počinili kobnu grešku što su poslušali mig iz Moskve da, kad je Rusija počela dobijati rat, pređu u partizane, pa su se, potkraj rata, priključili Komunističkoj partiji i tako je iznutra prilagodili svojim potrebama. Bolje bi bilo da je kraljeva vojska u otadžbini sa svim svojim jatacima jela puževe i korijenje, ali bi konačno uspjela iskorijeniti sve turke u Bosni.

To konspirativno vajkanje u bašči zbilo se dvadesetak godina poslije Drugog svjetskog rata.

Za razliku od svojih komšija, Bošnjaci nisu nimalo konspirativni. I dalje se, na veliku nesreću, ne uče konspiraciji u svojim redovima. A to je jedan od glavnih razloga njihovih stradanja.

2.

Vrijes je, u aprilu 1992. godine, okupirao Novosadski korpus Je-Ne-A, zajedno s domaćim četnicima s petokrakom na kapi, onima koji su igali i u filmu ispred Salaharevića vodenice u ljeto 1970. godine. Zajedno su zaveli strahovladu. Oduzete su sve lovačke puške iz bošnjačkih kuća i u maloj sredini ubijeno tri hiljade autohtonih žitelja Bošnjaka. Tetak Orhana Bahtijarevića, kao i

njegov babo pedeset godina ranije, spustio se niz bašču, prešao presahlo korito rječice Sušice i zamakao u pavit brda Vratolomac. Bio je lovac i znao je bolje svaku stazu i bogazu od svojih progonilaca. Iako izrazito hrom u jednu nogu, izbjegao im je proturajući se između njihovih zasjeda. Pješačeći tri dana i četiri noći, stigao je na slobodnu teritoriju. Uzaludno su ga tražili po gradu da bi ga odveli u logor „Sušica". Tu su, za tri mjeseca postojanja logora, mrcvarili više hiljada civila Bošnjaka, a 1.800 stigli i dokrajčili; u prosjeku, dnevno ubijajući po dvadeset.

3.

Sjećanje na onaj dan iz 1941. godine u kojem su četnici ubili i osamdeset (računajući u taj broj i amidžu Mehu, ubijenog koji dan ranije) odabranih bošnjačkih mladića, poslije je, u socijalizmu, obilježavano kao zvanični Dan komune, iako se dobro znalo da u to vrijeme u ovom kraju uopće nije bilo partizana, niti su ovim krajem oni ikako nailazili u prve dvije godine trajanja Drugog svjetskog rata. Priključivši se pobjednicima s Jalte, četnici su to opravdavali naknadno tako formuliranom zajedničkom borbom (četnika i partizana) protiv okupatora.

Dozivanja s 'Uso, Fe'o, 'Bra'ime, Me'mede, s crvenim fesovima i šahovnicom na njima, ponovila su se u nekim krajevima i 1992. godine. U svim ostalim, do sredine 1992. godine ili i još duže, Bošnjaci su se, s puškom u ruci, više napjevali ustaških pjesama nego ikakvih drugih. I to ne samo u sklepanoj novoj Handžar-diviziji, nego bez obzira na to jesu li na čelu imali ljiljane ili šahovnicu. A onda je, opet, usljedila izdaja „cvijeća", konclogori, u boljim slučajevima kućni pritvori i protjerivanja.

4.

Tetak Bahtijar nije uspio u borbi s rogatim Vukadinom Vidakom. Morao je otići u prijevremenu penziju. Nije grdio sina što je u njegovoj kancelariji iznio na vidjelo kućnu priču da je direktor Druge osnovne škole četnik. To mu je samo potvrdilo saznanje

zašto Bošnjaci svojoj djeci nisu smjeli kazivati o tome kako je i šta bivalo tokom Drugog svjetskog rata, jer su se, poslije završetka toga rata, četnici u ovim krajevima preobukli u partizane i zaposjeli položaje.

Vukadin Vidak je još dugo bio direktor Druge osnovne škole, potom i Osnovne škole, kad je napravljena nova, velika školska zgrada. Potom je bio i predsjednik Socijalističkog saveza radnog naroda. Dohakao mu je, dvije-tri godine prije novog rata, neki Međo Stojaković. I za njeg se znalo da je bio četnik, iako je imao Partizansku spomenicu. Na proširenoj sjednici Općinskog komiteta, na kojoj je raspravljano o sasvim drugoj temi – mahinacijama direktora preduzeća „Prosperitet", izišao je za govornicu, pokazao svima debelu crnu tašnu na harmoniku, odvagnuo je nekoliko puta u desnoj ruci, da se zaključi koliko ima dokumentacije, pa je otvorio i rekao pred sedamdesetak prisutnih:

– Ovdje su dokumenti i izjave, sve crno po bijelom, s potpisima i pečatima, da je Vukadin Vidak od 1941. godine pa čitav rat bio četnik u sadašnjem Titovom Užicu.

Vukadin Vidak je već sutradan odselio iz Vrijesa. Kuću je, na rate, prodao svome badži Hašimu Beganoviću. Više nije viđen u Vrijesu. Možda bi se pojavio u novom ratu, ali se saznalo da više nije bio živ. Viđani su njegovi sinovi, obojica u četničkim uniformama.

Nekoliko mjeseci je, na sjednicama Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, trajala rasprava o tome je li i Međo Stojaković četnik ili nije. Nije mu dokazano ni prvo, a ni drugo. Svojim ponašanjem u najnovijem ratu, 1992.-1995., razlikovao se od ostalih sunarodnika u Vrijesu – nije stao na njihovu stranu i govorio im je protiv toga kako se ponašaju. Ipak, nisu ubili i njeg.

5.

Od Salaharevića je u posljednjem ratu iz okupiranog Vrijesa ispušten živ samo jedan jedini muški potomak. Ubijen je i njegov stariji brat, vrhunski mladi košarkaš. Je li drugom bratu omogu-

ćeno da preživi zato što je bio skroz mali, dječačić, ili zato da bi ostao neko ko bi u srcu nosio otvorenu ranu za tom porodicom od davnine?

6.

Na internetu se može naći film „Klopka za generala". Izgleda sasvim drukčije. Je li takva verzija pokazana i u Srbiji prije četrdeset i nešta godina? U Bosni, sigurno, nije. U ovoj se ispostavilo da su mnogobrojni kadrovi snimljeni u Vidovom mlinu (u filmu se mlinar zove Vidoje!). Tu se odvijaju vrlo duge filmske scene četničkih zabava, pjeva se, čak i plešu moderni plesovi s damama, vode se važni razgovori i dogovori između četničkih dopoglavara. Vodenica uopće nije pokazana izvana. Ni u ovoj verziji uopće nejma scene noćnog četničkog napada na vodenicu. U kontekstu filma, prosto-naprosto, nemoguća je scena da četnici napadaju svoje glavešine u vodenici. To je samo snimano. Ili fingirano da je snimano.

III.

SARAJEVSKI „MARLBORO" JE MOJ ŽIVOTNI NASLOV

„Sarajevski Marlboro" je knjiga priča s početka rata u Sarajevu Miljenka Jergovića, ali je to moj životni naslov • Unaprijed napisano saopćenje o ubistvu novinara, a to se izjalovilo tako što žrtva nije došla na mjesto zločina, te dvije smrtne presude u odsustvu • Naumljeno hapšenje zbog kontrarevolucionarnog djelovanja i veleizdaje uoči prvih tzv. demokratskih izbora • S dobrim ljudima s lijeve strane Mure, rodama i tome po čemu se mužjak te ptice razlikuje od ženke

Sreo sam sa novinarom lista „Izraz slobode" iz Puzle. Bio poznat po tome što je, kao savezni nogometni sudija, 4. maja 1980. godine, u Splitu prekinuo nogometnu utakmicu između „Hajduka" i „Crvene zvijezde" kad je, na razglasu novog stadiona u Poljudu, objavljeno: „Umro je drug Tito". Dugo se nismo vidjeli pa smo razgovarali o svemu i svačemu. Ćaskanje. Tako je i moglo biti da, riječ po riječ, čujem da me ne može smisliti Branimir Zvonarević, kolega u njihovoj redakciji. Čim na kovertama vidi pečat pošte iz Vrijesa, baca u koš za smeće pisma adresirana na njihov natječaj za novinsku priču. Podrazumijeva da sam to ja poslao i da ne bi ni stiglo do žirija.

Tih godina sam dobio podosta nagrada za pripovijetku i kratku priču. Slao sam ih i na natječaj tih novina. Nijednom nisam prošao ni u utješnoj kategoriji otkupa. Isto tako, nikad nisam vidio tog novinara „Izraza slobode", niti se čuo s njim.

Takvi natječaji bili su popularni u Jugoslaviji i u Bosni i Hercegovini. Uglavnom su bili anonimni i priče su potpisivane šifrom. Autorstvo je dokazivano trećom kopijom teksta. Tako je bilo sve dok se, jedne godine, nije ispostavilo da je, na natječaju za priču sarajevskog „Snoviđenja", tri prve nagrade i sve otkupne osim jedne, dobio isti autor. Žiri je zaključio da to, po stilu, može biti samo Meša Selimović, a ispostavilo se da ih je iz zatvora u Zenici poslao politički zatvorenik Muhamed Kondžić, osuđen zato što je, pisanjem u regionalnim novinama, raskrinkao privredni kriminal u nekom provincijskom gradiću. Od tada je uvedeno da se, uz priču, u manjoj koverti šalje ime i prezime i tačna adresa autora. Raspisivači natječaja, kao da su prepisivali, redovno su u propozicijama navodili: „Rješenje šifre treba slati u posebno zapečaćenoj manjoj koverti". Kao da to treba zapečatiti sudska komisija rastopljenim bordo voskom preko crveno-bijelo-plave vrpce i po tome razmeljati teškim mesinganim pečatom. Dodavano je da se autorstvo dokazuje trećom kopijom priče. I to je bilo besmisleno kad se već identitet otkrivao „u posebno zapečaćenoj manjoj koverti".

Helem, zasjednem i napišem tri kratke priče. Svaku prekucam različitom pisaćom mašinom. Zamolim trojicu ljudi koje sam zatekao u pošti da mi, svojom rukom, ispišu adrese na kovertama, dvije ćirilicom i jednu i latinicom. Upitam poznanika, koji je često svojim automobilom putovao u Beograd, bi li mu bilo teško da mi jednu kovertu ubaci u poštanski sandučić u Loznici, drugu u Šapcu, treću u Beogradu. I, kad su objavljeni rezultati, objavljena su imena dobitnika triju prvonagrađenih priča koja sam ja napisao. Uredno su navedeni i novčani iznosi. I da će nagrađeni dobiti i jubilarne plakete „Izraza slobode", a nagrađene priče biti, jedna za drugom, objavljene u sljedeća tri broja.

Iz Dopisništva „Snoviđenja" u Vrijesu, na okruglom brojčaniku telefonskog aparata marke „Iskra", okrenem broj redakcije tih novina. Predstavim se pravim imenom i prezimenom. Veselim

glasom mi se odazove – kad se hoće – Branimir Zvonarević.

– Baš mi je drago – kaže. – Tolike godine znamo jedan za drugog, a nikad se nismo čuli ni vidjeli.

– Zovem u vezi s natječajem za priču.

– Ah, ta pošta! Nikad nismo sigurni s distribucijom našeg lista izvan Puzle. Ali, ja ću vam pročitati imena nagrađenih. Samo malo...

– Pročitao sam to. Zato zovem. Zanima me kad se zaključuje sljedeći broj novina? – pitam.

On odgovori.

– Dobro je – kažem. – Do tada će vam moći stići moje pismo s kopijama priča kojima dokazujem autorstvo sve tri prvonagrađene priče na vašem natječaju.

Prvo mu se otelo da se šalim. Kad sam to odbio, rekao je da su u „posebno zaprečaćenim manjim kovertama navedena imena i prezimena autora". I da je to gotova priča s tim pričama. Podsjetim ga da u propozicijama natječaja jasno piše i da se autorstvo dokazuje trećom kopijom priče. Da se on može obratiti na adrese „nagrađenih", ali neće moći dobiti odgovor. Imena sam izmislio, adrese su nepostojeće. Jedino ja, niko drugi, posjedujem treću kopiju priče. Da, imam i četvrtu kopiju, ukoliko bi se „izgubilo" pismo u kojem ću poslati treću ili bi možda bilo bačeno u redakcijski koš pismo koje ću poslati. Uvjerit će se da je svako slovo na mojim kopijama na svom mjestu kao i u primjercima priča koje oni imaju.

Pošaljem.

Poslije su mi pričali novinari da je to u Redakciji izazvalo rusvaj. Većina ih se okupila u najbližoj kafani – gdje neće biti na očima pomoćniku „glodura" Zvonareviću – da, čašćavajući se između sebe, proslave njegovo nasamarivanje. Uglavnom, u sljedećom broju objavljeno je da je „Orhan Bahtijarević trećom kopijom dokazao svoje autorstvo i da su mu, prema tome, pripale

sve tri prve nagrade". To je objavljeno na prostoru ništa većem od kutije cigareta. Ali je objavljeno. U broju poslije toga, objavljena je obavijest da, „zbog finansijske situacije u kojoj se nalazi 'Izraz slobode', Redakcija nije u mogućnosti dodijeliti novčane iznose nagrada na svom nagradnom natječaju". Ni u tom broju nije objavljena prvonagrađena priča. Niti su ikad objavili ijednu. Niti sam pozvan na uručivanje plaketa, a nisam ih dobio ni poštom; tri plakete. Nisam dobio nijednu. Gotovo sijelo, pukni prstom! „Imperija" je mislila da mi je tako uzvratila udarac, ali sam ja bio taj koji je time bio zadovoljan.

Ispripovijedano će se, na sličan i drukčiji način, ispreplesti s pripovijedanjima koja slijede. Meni se, nekako, ti događaji javljaju u sjećanju jedan iza drugog. Kad pomislim na prvi, iskrsne mi u mislima i drugi i sljedeći. Možda su se i zbili u slijedu.

Bilo je prošlo podosta vremena od afere „Agrokomerc" i iskrsnula je nova afera u raskrinkavanju privrednog kriminala. Izvještavao sam sa sjednica Općinskog komiteta eS-Ka u Vrijesu i njegovog predsjedništva o malverzacijama u finansijski moćnom preduzeću „Prosperitet" i kriminalu njegovoga generalnog direktora. Izvještavali su – činjenično ništa drukčije – i drugi novinari. I radio i Te-Ve. Teme su se prihvatile i novine izvan republičkih granica.

I ova „imperija" je uzvratila udarac. Ja sam odabran kao kontra meta. Prijetili su mi svakako. Nagonili službeni automobil na mene na trotoaru. Telefon u mom stanu zvonio je u svako doba dana i noći. Ako bih se ja javio, ništa ne bi bilo rečeno. Ako bi se javio ko drugi, duboki glas je izgovarao isto: „Orhana Bahtijarevića ćemo skratiti za glavu!" Onda su prešli na podmićivanje. Ponude su bile izdašne i vrlo primamljive. Nisam prestao objavljivati tekstove. Krenula je medijska harangа. U Vrijes su pristizala vodeća pera iz drugih redakcija. Naručivali su iz „medijski nepra-

vedno oklevetanog 'Prosperiteta'". Ali, u to vrijeme u novinarstvu je postojala i kolegijalnost i držalo se do pravila da se čuje i „druga strana" – pridošli novinari susretali su se i sa mnom. Ja bih im predočio tekstove koje sam objavio.

Potom su oni objavljivali opširne tekstove, snimani su i prilozi za Te-Ve. U izvještajima je isticano da nisam naveo ništa netačno te je prepričavano sve ili većina mog pisanja o kriminalu. Time je afera poprimala samo još veće razmjere. Zatraženo je da budem izbačen iz Partije. Ispostavilo se da nisam član. Zatim je traženo da mi se, kao nečlanu, zabrani izvještavanje s partijskih sjednica. Ali, tada se u novinarstvu pojavljivao liberalizam i zahtjev je naišao na žestoku osudu javnosti. Onda mi je, na sjednici održanoj u Radničkom domu, drugi čovjek „Prosperiteta" rekao da sam siva eminencija „Snoviđenja" i da mi ništa ne mogu. U pozadini tih riječi bilo je više intervencija u Redakciji protiv mene. Činio je to lično glavni drug „Investenerga", od urgencija i telefoniranja da me se disciplinira, uz četiri dolaženja na noge glavnom „Snoviđenja" i traženja da dobijem otkaz. Moji tekstovi su i dalje objavljivani. Zatim je, tzv. službenim saopćenjem, objavljeno da mi je zabranjen ulaz u upravnu zgradu preduzeća „Prosperitet", u kojoj je zakazano održavanje proširene sjednice Komiteta i najzad se trebala staviti tačka na aferu. Objavio sam to. Vijest su prenijeli i drugi izvještači. Javnost se stavila na moju stranu. Toga dana su se u Vrijesu dobrovoljno pojavili i poznati advokati, da na licu mjesta odbrane moje ustavno pravo na rad. Dok su svi drugi nesmetano ušli u zgradu, pred mene je izišao portir Hasim u uniformi s pištoljem. Kao da se nismo dobro znali, izvukao je papir iz džepa i tutnuo mi ga pred oči. Oštro je raportirao:

– Imam izričito pismeno naređenje da se Orhanu Bahtijareviću ne dozvoljava ulazak u upravnu zgradu.

Advokati su potegnuli svoje legitimacije, spominjali zakon i član po kojem mi se ne može uskratiti elementarno ustavno

pravo na rad. Hasim je izbiflao da, shodno ovlašetenjima, može upotrijebiti silu i doticao pištolj za pasom. Zatvorio je vrata i zaključao ih iznutra.

Na sjednici su, raspoređeni po sali, po dogovorenom rasporedu, ustajali radnici „Prosperiteta" i, poput portira Hasima, napamet izgovarali ono što im je zadano. Usvojen je zaključak da komisija na nivou Ce-Ka-eS-Ka Be-i-Ha preispita moju odgovornost. Prisutni izvještači su to konstatirali s ironijom, navodeći da nisam član te su se, umjesto govorima „radnika iz neposredne proizvodnje", bavili incidentom koji se zbio ispred vrata zgrade „Prosperiteta". Već navečer je o tome bilo na Te-Ve Sarajevo, a sutradan po novinama. Ne samo da je afera intenzivirana, razbuktala se. Očekivala su se hapšenja kriminaliziranih.

Sljedeći korak bio je – tako se tada zvučno kvalificiralo – održavanje zbora radnih ljudi i građana Mjesne zajednice Kasulj. Niti je u tom selu bilo sjedište preduzeća, niti je u toj mjesnoj zajednici bilo njegovog radilišta. Jedino što je tu imao kuću drug generalni. Službeni kurir „Prosperiteta" u Vrijesu uručio mi je poziv i tražio da se potpišem u knjizi dostave. Ostalim novinarima nije dostavljen poziv ni iz Mjesne zajednice. Novi šef Dopisničke službe „Snoviđenja" (odavno to nije bio Joja Babić) tih dana me nazivao telefonom i uporno tražio da odem na zbor Kasulj. Nazvao je i dan uoči. U noći koja je slijedila, u pola tri, zazvonio je telefon u mom stanu. Bili su mi prestali prijetiti telefonom. Javio sam se. Prepoznao sam uznemireni glas Stojana Nenadovića. Prije nekoliko noći sjedio sam u njegovom stanu u Kasulju i jeo ribu. Toga dana bio sam u ribolovu s njim i doktorom Salihom Fočancem. Doktor me dugo pozivao u ribolov i napokon smo krenuli. Odredište nam je bio Zeleni vir na Drini. Navratili smo po Stojana Nenadovića u Kasulj. Bilo nam je usputno, a njih dvojica često pecaju skupa. Iako me, kao lovačkog sina, nisu uspjeli naučiti kako se pravilno zabacuje udica i iako ni oni ništa

nisu upecali, meni je bilo lijepo. Ali, ta ribolovačka sujeta! Da bi mi dokazao kakav je ribolovac, Stojan Nenadović nas je privolio da svratimo kod njega na večeru. U frižideru ima i jučer upecane ribe. Njegovoj supruzi je čas posla da nam to ispeče.

– Izvini što te budim – kazao mi je bunovni Stojan Nenadović. – I mene je žena probudila prije pet-šest minuta. Tek se vratila sa sjednice Savjeta Mjesne zajednice Kasulj. Ona je član Savjeta. Sve dosad su raspravljali o sutrašnjem zboru radnih ljudi i građana. Probudila me pitanjem kako se zove onaj naš gost na večeri s doktorom. Rekao sam: „Orhan Bahtijarević". Odgovorila mi je: „Pa, on je sasvim normalan čovjek, a sutra će biti ubijen!" „Kako ubijen?" „Ne znam kako. Usvojeno je, unaprijed napisano i pečatom ovjereno, saopćenje u kojem se najoštrije osuđuje svirepi napad na uglednog novinara 'Snoviđenja' Ohana Bahtijarevića i izražava duboko žaljenje što je na teritoriji njihove mjesne zajednice, u toku mirnog okupljanja na zboru više hiljada radnih ljudi i građana, došlo do nemilog incidenta koji je rezultirao ubistvom ovog novinara. Počinioci su dvije neuračunljive osobe..." Navedena su imena te dvojice, a oni zaista nisu normalni... Toliko da znaš, a ti vidi šta ćeš i kako ćeš – završio je Stojan Nenadović.

Ujutro sam uredno došao na posao. Šef Dopisničke službe nazivao me tog dana najmanje pet puta u razmaku od pet sati. Od deset nadalje. Od izričitog traženja da odem u Kasulj, zatim pitanja kad krećem, do pitanjâ zašto već nisam na zadatku i prijetnji da ću ostati bez posla. Ako bih mu rekao da i on zna ono što od sinoć i ja znam, krenula bi potraga za mojim dojavljivačem. Kasulj je mali. Selo s nekoliko novih stambenih i dvije još novije, prostrane nestambene zgrade bez prave namjene. Neko me morao vidjeti da sam bio sa Stojanom Nenadovićem u Kasulju i krug bi se lahko suzio na njegovu porodicu.

Bio je pola pet popodne kad me nazvala sekretarica Dopisničke službe. Bila je uznemirena:

– Znači, u Dopisništvu si! Dobro je! Denis Kurt je rekao da nipošto ne ideš u Kasulj. Vraćajući se iz Beograda, jedva je prošao cestom kroz Kasulj. Tamo je pijana rulja zaposjela i put. Ima ih bar tri i po hiljade. Čuo je da pozivaju na linč uzvikujući tvoje ime. Maloprije je stigao u Redakciju. Saznao je da te šef Dopisničke šalje na taj zbor u Kasulj. Poručio ti je da nipošto ne poslušaš tu budalu.

Denis Kurt, iako zamjenik glavnog i odgovornog urednika, bio je prvi čovjek Redakcije.

Ne znam više kad se zbio naredni dođaj iz naredne pripovijesti. Kao što bi se nekad za nešta reklo da je bilo uz trešnje, i ovo je bilo dok se primicalo održavanje takozvanih prvih demokratskih izbora u Bosni i Hercegovini. Bilo je u to vrijeme. Iznenada me posjetio moj dalji rođak, brat pisca rođenog u Vrijesu. Bio je najstariji među četvericom braće. Zvali su ga po nadimku, Džems. Njegovi istančani maniri odudarali su od krupne konstitucije. Zatekao me u Dopisništvu. Skočio sam i ponudio ga da siđemo u Gradsku kafanu na piće.

– Ja bih da prošetamo. Došao sam da ti pokažem gdje je tačno bila naša kuća i da te odvedem na mjesto gdje je prvobitno bio Vrijes.

To me obradovalo.

Oborili smo Vratnikom, nizbrditim sokakom. I, da nismo pozastali da mi pokaže njihovo zatravljeno kućište, već bismo bili na periferiji. Staze detinjstva – on je to potvrđivao – najdublje se urezuju u pamćenje. Ja ne bih znao odabrati kraći put kroz sokake da se brže nađemo na periferiji. Ali, čemu žurba ako smo izišli da prošetamo? Onda smo prema Kuli. Nekad je tu bila kula Hasan-paše Tire, znamenitog komandanta odbrane Kanji-

že. Od svega je ostalo samo ime Kula tom krajoliku. Uokolo su vodila dva kružna puta. Mi smo desno, suprotno od Zebana. Ubzo smo zastali na pustom mjestu. Nigdje žive duše. Podalje su se nazirali samo stari nišani mezarja Rakita.

– Tu smo – kaza Džems. – Tu je započeo Vrijes. I o tome ću ti ispričati. A sada, prvo da ti kažem zašto sam te doveo ovdje. Zato što nas niko ne može čuti. Ti znaš da ja ne čujem i da zato govorim nekontrolirano preglasno. Doputovao sam u Vrijes da bih ti rekao ovo što ti imam reći: Ne zalazi više po kafanama! Drčan si. To nam je familijarno. Slobodno pišeš. Iznosiš istinu na vidjelo. Smetaš im. Srbija gubi veliku Jugoslaviju, država se raspada. Vrijeme je smutno. Preiskren si. Svakako su te pokušavali zaustaviti. Ne zalazi više po kafanama, ne pij i ne jedi izvan svoje kuće! Na redu si da te otruju!

I ispričao mi je kako su, u Zabojniku, prije pedeset godina, kad su završeni radovi na izgradnji velikog drvenog kraljevog dvorca, otrovali glavnog nadzornika, inžinjera Kraljevića. Bile su u pitanju velike mahinacije s japijom, s četinarskom građom. Upleten je bio Beograd. Lično predsjednik kraljevske vlade Stojadinović. Inžinjer Kraljević je znao previše. Kao sutra je trebalo biti svečano otvaranje, uz prisustvo najvećih zvanica Kraljevine, a kao danas je bila gozba priređena za majstore i pomoćne radnike. Kraljević je bio u pročelju. Tada je bio zvanični srpski državni običaj da se drže zdravice. Izredali su se oni koji su bili predviđeni. Preostao je glavni govornik, inžinjer Kraljević. Bio je oprezan. Iz unutrašnjeg džepa na dolami, izvadio je pljosnatu aluminijsku flašicu zvanu tonikum i iz nje nalio sok u izezbarenu maštrafu ispred sebe. Kako se mašio maštrafe, tako je pao. Samo koliko mu je trebalo da se uspravi i kako treba osovi na noge prije nego što podigne kristalnu čašu, s kojom će, držeći je u ruci, održati zdravicu, usuli su mu otrov. Mislilo se, po prezimenu, da nije Bošnjak i to nije izazvalo nemir među Bošnjacima, osim što su žalili za „dobrim čovjekom koje god vjere bio“. Nije unijet nemir

ni među Srbe. Njima je – onako kako to samo oni umiju – konspirativno pronijeto da je taj Kraljević musliman.

Bih li smetnuo Džemsov savjet, a pamtio priču koju mi je potom ispričao o nastanku Vrijesa, da mi iste, ama baš iste riječi, sutradan ili preksutradan, nije rekao i Vlado Dijak? I to u Zabojniku. Našao sam se, na novinarskom zadatku, u tom planinskom mjestu u osam sati ujutro. Bilo je hladno pa sam iz autobusa ušao u staničnu zgradicu, da se zgrijem. Tu je bio bife sa stolovma „s nogu", veći od biletarnice. Naručio sam „svoje" gazirano piće i, u suprotnom ćošku, ugledao uglednog humoristu Vladu Dijaka kako se „popravlja". Tri sata kasnije, obavivši svoje, navratio sam u novi hotel „Ledena stijena", sav od stakla, s krovom do zemlje, kao da je na moru, a ne 1.200 metara visočije. U kafani, šćućuren uz radijator, sjedio je samo – opet on – Vlado Dijak, pisac čuvene pjesme „Selma" iz repertoara „Bijelog dugmeta". I pijuckao svoje. Nismo se lično poznavali pa mi je bilo neugodno da se namećem i da, kod tolike prazne prostorije, sjedem blizu njega. Naručio sam „svoje" piće i odabrao sto na drugom kraju restorana. On se podigao iza stola i prišao mi. Konobar je pošao prema meni s narudžbom, ali je promijenio pravac kretanja i prinio piće mom gostu. Kad je konobar posegnuo za otvaračem, poznati humorist je rekao ozbiljnim glasom:

– Nemoj mu otvarati, šteta je to piti. Bolje je da, umjesto toga, doneseš meni još jednu!

– Donesi duplu! Na moj račun – rekao sam prihvatajući neposrednost.

Konobar je obavio svoje i ostao sam nasamo s Vladom Dijakom.

– Gospodine, mi se ne poznajemo lično, ali ja znam ko ste vi – kazao mi je.

– Znam i ja vas.

– Čitam vaše tekstove. Gledam vas i jutros. Vidim, slobodno

se ponašate. Takvog sam vas i zamišljao. Tako i pišete. Pišete istinu. Morate biti obazrivi. Zahuktava se... Otrovat će vas!

– Ko?

– Ko?! Ovi ovdje. Ili oni dolje, u Vrijesu, koji su kao ovi ovdje.

Položio sam svoj desni dlan preko njegove šake ispružene po stolu i blago stisnuo. Zašutili smo. On je pijuckao i uživao u stresanju. U neko doba, prvi sam progovorio:

– Jučer mi je rečeno isto ovo što ste mi rekli vi.

– Koje?

– Došao je čovjek iz daleka. Prevalio je dug put presjedajući po autobusima da bi mi rekao isto ovo što ste mi vi rekli.

– Da, definitivno trebate prestati zalaziti po kafanama. Vrijeme je smutno. Vas će otrovati!

Ponovio sam isto s blagim stiskom dlana po njegovoj nadlanici.

– I on mi je i to rekao.

– Koje?

– Da ne zalazim po kafanama. Da je vrijeme smutno. I da će me otrovati.

– Gospodine, u ovo doba godine rano mrkne na planini. Vrijeme da krenete.

Naredni događaj počeo se zbivati u Gradskoj kafani u Vrijesu. Bila je u prizemlju Radničkog doma. Na Domu je bilo više ulaznih vrata. Zavisno od toga iz kojeg pravca sam prilazio, znao sam u Dom ući i kroz kafanu. Prestao sam zalaziti u kafane, ali sam, u prolazu kroz kafanu, vidio tu scenu. Inspektor Mrdo se raspištoljio za stolom, isred njega je bilo više čašica, praznih, polupraznih i punih žute tekućine; iz nekih je pijuckao, iz nekih salijevao, a s njim su sjedila dvojica novinara iz lokalnih novina. Pred kolegama je bila samo po flaša piva. On se sav unio u sebe, mlatarao rukama i govorio. Na nogama su mu se prevraćene

duboke ribarske čizme vukle po mermernom podu. Na njemu uredno odijelo, bijela košulja i kravata. Baš kako se pričalo da ga tako odjevenog viđaju u ribolovu.

Samo sam prošao.

Za jedan sat, eto kolega u moju kancelariju. Jednog sam – od njegovog dječaštva – podigao u novanarstvu, drugom je otac napravio kuću u prvom komšiluku. To im je obojici moralo mnogo značiti. Istina, tada su još i bili kolegijalni prema meni. Ispostavilo se da su još čekali kad će ih obavijestiti da su, na tajnom sastanku u Kasulju, uvršteni u Ratnu grupu za informiranje te da ih čeka zadatak da se pisanjem obruše na mene. Vele:

– Eno nam se Inspektor Mrdo nahvali da samo čeka da prođe ovaj dan i da te uhapsi. Naručuje konjake, otpija, pogledava na sat, kao da će to sutra početi svake minute, i samo nam pijano ponavlja da čeka da prođe i ovaj dan pa da tebe uhapsi. Da si prvi na spisku. Sve da je regularno. Ovjereno. On nas je pozvao za svoj sto. Već je bio dobro popio. Veli, da pijemo i jedemo. On časti. Ima razloga. Da nam najavljuje o čemu ćemo sutra pisati. To da tebe hapsi prvog. Samo da se ovi izbori završe, zbroje glasovi i sve osvane po starom. Da se varaju svi koji misle da će stara vlast nastaviti po starom. Previše je pušteno. Svako piše kako on misli da može. Bez kontrole. Bez nadzora. Samostalno. Nezavisno novinarstvo... I sve to ponavlja, a svako malo da na tebe ima poseban pik. „Nje-ga! Nje-ga! L-i-č-n-o ću ga j-a!", to potcrtava. Orhane, Inspektor Mrdo je smrtno ozbiljan.

S njim sam u istoj učionici završio četvrti razred gimnazije. U školi nije bio ni sjena. Kao da nije postojao. Nije izostajao s nastave. Ni onda kad je čitav razred bježao s nekog nastavnog sata. Ali se nije znalo ni da je prisutan. I poslije je bio je mimoljud. Za takvog se u Vrijesu ne bi reklo mimoljud, nego mrimoljud. Iznenadilo me da pije; i još na svom radnom mjestu, u kafani. S

njim nisam bio ni dobar, a ni nedobar. Čak ga, kao ostali, nisam spominjao ni po nadimku. Kao da ga nije bilo. Bih pomislio da više nije ni sjena, da nikako ne postoji, da nije bilo glasnih čaršijskih sprdnji o tome kako i u ribolov ide u odijelu i s kravatom. Pamtio sam ga po radinom ocu, majstoru u Fabrici obuće, i po tome mu je majka išla u džamiju i bila bula.

– Šta ćeš sad, kad je rat?!

Tako me prvi put nazvalo telefonom čim je, pred Skupštinom Jugoslavije u Beogradu, naređeno hapšenje Azema Vlasija. On se tada bio zadesio baš u Vrijesu. Supruga mu je ovdje imala tetku. Ili nisu znali ili ga nisu smjeli uhapsiti. Ali su meni zaprijetili.

Ponovni telefonski poziv s istim riječima bio je u martu 1992. godine, a u aprilu je odista počeo rat.

Bilo je prošlo i deset dana otkako je moj, razdaljinom najbliži, kolega iz „Snoviđenja“, ubijen na svom radnom mjestu. Utučen je mehaničkom pisaćom mašinom marke „Olimpiya“. Ne znajući za to, iz svoje kuće, kroz prozor sobe u kojoj sam rođen, gledao sam kako, u daljini, gori nebo nad Dvornikom i po noći slušao tutnjavu iz oružja koje se sručivalo na Kula-Grad.

Naša kuća bila je na uzvisini i s prozora je pogled pucao daleko... Otkako sam znao za sebe, kad god bih se probudio i pogledao kroz prozor, na kraju horizonta vidio bih brdo s čudnim, prastarim imenom Udrč. Plavilo se u daljini.

Nisam tačno znao u kojem je pravcu Dvornik. Do tamo je bilo mnogo okuka između brda, kanjona i rijetkih dolina kroz koje je vodila cesta. A sada se, strašnim zvukovima i vatrom na nebu, ukazivalo gdje je Dvornik: odmah udesno od Udrča. Neprestano su tukli Kula-Grad tenkovima poredanim po cesti uz onu tamo obalu Drine, iz Srbije. Iz aviona bacali bojne otrove. Pokušavali pješačke proboje. Noćima i danima sam gledao proplamsaje na nebu i slušao gruhanje. Uhvaćen u klopku rodne

kuće, smišljao sam kako preći preko dviju ulica koje su pod budnim nadzorom do zuba naoružanih „komšija" i domoći se brda Vratolomac. Više me ne bi mogli naći u gustišu paviti. Dalje bih se probijao od stabla do stabla. Šumom. I preračunavao u sebi koliko bi dana trajalo moje pješačenje do slobode u Vrandištu.

Iz noći u noć tako. Tutnjava u daljini, upaljeno nebo iznad Dvornika i moje računanje.

Duga je noć kad se čeka da prođe. Nikako da svane.

Kula-Grad se dugo branio. Nije pao preko noći. Trajalo je danima i noćima. Da se braniocima pomoglo, da im je, iz ostalih krajeva Bosne i Hercegovine, krenulo u ispomoć ukupno pedeset autobusa s naoružanim patriotima, Srbima bi se iskezilo zube, Srbija bi ustuknula i Bosna je mogla biti odbranjena!

Brat, četiri godine stariji od mene, popeo se iz prizemlja, gdje je prije živio, na sprat naše kuće. Zatekao me u sobi u kojoj sam rođen. Kazao je:

– Vrijes je opkoljen. Samo se čeka kad će upasti Je-Ne-A. Prevarili su se sa svojim paravojnim formacijama na Kula-Gradu pa im sada, i ovima ovdje, Je-Ne-A osvaja grad po grad. Samo se čeka da padne Kula-Grad. Kranje je vrijeme da i ti pokušaš otići. Izišlo je sve što misli da bi mogli imati pik na njih. Na tebe ga imaju. Čuo sam da će Dakan Aljukić danas voziti narod na kamionu. Ti nisi za otvorenog kamiona, a i koji kilometar niže, u Praštalici, postavili su barikade...

Nisam bio za otvorenog kamiona. Niti za hodanja bespućima šume. Još do prije koji dan imao sam temperaturu iznad 40 stepeni. I nesnosne bolove prouzrokovane pokretanjem kamenaca u bubrezima. Nisam znao za sebe. Samo sam čekao da prođe i još jedna duga, duga noć. Stanje bi se unekoliko poboljšalo tek pred svitanje. Kamoli da sam znao šta se događa uokolo. I da su se poodavno – krijući to od mene – evakuirali mnogi koji su anam-onima bili trn u oku.

Prije desetak dana, dok se još moglo, milicioneri pod komandom Tarika Furkovića otjerali su snajperistu s ravnog krova upravne zgrade preduzeća „Prosperitet", tačno preko puta moje kuće. Bar me odatle neće moći smaknuti.

Krenuo sam niz ulicu. Napolju se, najednom, nije vidjelo ni koliko na dva metra. Navukla se magla. Zasuo i sitni snijeg. Nisu bile pahuljice, nego bijele kuglice, kao da su pamučne. Kroz njih se, dadatno, nije vidjelo. Ni žive duše. I da ima koga, ne bi se vidjelo.

Prođem spram Muzaferovog vrta i, u svemu ovome, pomislim kako li je lijep pod ovim krupicama snijega, sav kitnjast, skupa s prvim beharom koji su pustile grane šeftelija, šljiva, trešanja, višnji i jabuka i tek procvjetali bijeli zumbuli!

Dođem do Hašimove slastičarnice. Samo sjedi neki Juso, koji nikad nije sjedio tu.

– Misliš li izlaziti? – pitam.

– Mislim.

– Bil' i ja mogao s tobom?

– Bi! Što ne bi?

– Kad bismo?

– Možda za dva dana, za tri dana.

– Šta je s kamionom Dakana Aljukića?

– Odvezao je koga je odvezao. Sad sam ja odozdo...

Krenem dalje. Iz one magle i snijega, iziđe pred mene Raif Praštalo. Kad me prepozna, poče iz sve snage psovati sve po spisku „balijskoj političkoj stranki koja nije naoružala ovaj narod". On je bio iz bogate porodice i pravi balija; ni dinara nisu pokučili da bi se naoružao narod. Samo što produžih, zamalo se ne sudarih s Hamdanom Bečlom, zvanim Košljuga. Ne znam zašto ga zovu tako i ne znam šta to znači. Nije mi to izgledalo lijepo spram njega. Prometao se kroz život, pošteno radio svoje poslove u Parketari. Ali, kad iziđe iz kuće i prođe od svoje mahale do

Hondžine kafane, na domine, to je bilo milina gledati. Posebna pedantnost. Što je na njemu, čisto, uredno, skockano, uglancane cipele, uredni brkovi, frizura. Nije nosio kravatu; nije mu falila. To su oni ljudi koji nisu gospodskog roda, više su životarili, ali su umjeli biti gospoda u vremenu u kome je gospoda bila ukinuta. Kaže mi:

– Mi se dugo znamo, a ne poznajemo se. Znamo jedan za drugog, a nikad nismo zastali, nismo sjeli. Znam ko ste i šta ste, čiji ste. O vama imam visoko mišljenje. Imam povjerenje u vas. Volio bih, kad ovo prođe i ljeto dođe, ima tu poseban dan kad se one spletu, i ja bih vam javio dan-dva prije kad će biti taj dan, volio bih da me slikate sa zmijama. Ja ih dozovem posebnim zviždanjem. Stotine ih se splete po meni. I da čujete kako s njima razgovaram.

Znao sam da zna sa zmijama. Da posjeduje to umijeće. Volio bih da sam to i vidio i pisao o tome. Ali, bojao sam se pitati ga o tome da ne bih povrijedio njegov ponos.

– I ja bih volio – kažem mu. – I onako stati i sjesti s vama. I posebno bih to volio kad vi to sa zmijama.

– Ih, da smo se bolje poznavali... – kaza gospodin Košljuga.

To nekoliko riječi razmijenio sam idući u istom pravcu s njim. Kad sam ga sreo, zaokrenuo sam se i pošao nazad. Kući. On ode desno, niza sokačič, Hondži u kafanu. Ja se sudarih s Hamzom Jasikom. Pita me:

– Hoćemo li?

– Ja bih.

– Haj'mo – kaže.

– S kim?

– Haj'mo mi. Ako se još može.

– Kako ćemo?

– Pa, s tvojim autom?

– Mojim autom?

– Tvojim.

– Gdje mi je auto?

– Kako gdje je? Eno ti ga pred kućom.

– Čuj, pred kućom?!

I mi nastavimo prema mojoj kući.

To „moje auto“ dao mi je visokopozicionirani rukovodilac nove vlasti u Sarajevu. Trebalo je u Vrijesu pokrenuti kulturno društvo „Preporod“. Od mene to tražili iz Sarajeva. Bio sam i na osnivačkoj/obnoviteljskoj skupštini u Sarajevu. Nekim ljudima se ne može odbiti; to su mi bili profesori na fakultetu. I, zađem sve od jednog do drugog uglednoga Bošnjka u Vrijesu. Odbijaju. Kažem im da se toga ne treba bojati, nije politička organizacija. Nestranačko je i, ako hoće, svestranačko društvo. „Jest nacionalno“, govorili su mi, a ja sam dotad mislio drukčije o njima. Jedan je rekao da nikad nije jeo vrelu pitu. Neki bi mi i pomogli, ali da se ja toga prihvatim. Oni iz Sarajeva opet zovu. „Ko će probiti led izvan Sarajeva ako nećeš ti?“ I ja se prihvatim predsjednikovanja. Pripremimo to. Osnivačka skupština s priredbom, prepuna sala Radničkog doma, ugledni gosti iz Sarajeva, opširan izvještaj Saliha Brkića na Te-Ve Sarajevo. Narodu se svidjelo. Hoće još sadržaja. Šta bih? Tribine! Krenem s tribinama. Odziv da ne može biti bolji. I onih iz Sarajeva, koji govore, i ovih iz Vrijesa, koji dođu da čuju. Mustafa Imamović, Avdo Sućeska. Trećeg zovnem ovoga visokopozicioniranog. Prihvatio je. Došao. Svidjelo mu se. I vidio u kakvim uvjetima se devera. Ni kancelarije. Ničeg.

– Ni auta nemate? – pita.

– Otkud nam? – kažem.

– Dođi u subotu u Sarajevo, ja ću ti dati svoje. Ali, samo tebi kao tebi. U tebe imam povjerenje

– Nisam šofer.

– Nek nisi. Nek te voze drugi. Previše je besposlenih s šoferskim ispitom.

Dođem sa šoferom. Za njim, odemo izvan grada. Dođemo u neko selo. Neka šupa. Tu ga je garažirao. Žućkasti „wartburg".

– Evo ti dupli ključevi.

Nejma ko mi ga nije vozao. Pogotovo iz Stranke. Niko od direktora nije htio u Stranku. Aktivisti Stranke nisu imali nikog u preduzećima ko bi im posudio auto, a valjalo je obići tolika sela. Da im ja dam „wartburga". Svakako je „Preporodov".

– Ja sam ga dobio, lično. A i da je „Preporodov", nije stranački.

– Isto ti je to.

– Nije isto... – ali, popustim; dadnem im jedan ključ.

S vremena na vrijeme me kao i upitaju mogu li. A niti mi ključ vraćaju, niti vidim auto.

Bilo je prepoznatljivo i važilo kao stranačko. Na njemu je visilo takvo zvono. Sad, kad je izbila prpa, kad je prestalo igranje i počeo rat, da se operu ruke, neko ga parkirao preko puta moje kuće, na trotoaru, ispod samih prozora kabineta onoga generalnog „Prosperiteta".

Otkinut brisač ispred suvozača. Zapušteno. Hamza Jasika upali.

– Ima benzina da se može stići do Vrandišta – kaže veselo.

Mi u auto. Majka i brat ostaju. Misli se da njima neće ništa; on je srpski zet. Hamza Jasika bi da svrati po svoju majku, da i nju povezemo. Ona neće. Veli da sačekamo, somun joj je u šporetu. Sin samo što, u huji, ne opsova i njoj i to što se peče. Zgrabi je za ruku. A baba, neka, zvana Kokošarka, po mužu četniku kokošaru, nabraja s balkona boračkog stana u prizemlju „moje" zgrade:

– Hopet je došlo naše! Sve ćemo mi vas..., da vas vaš hotac...

Hamzi Jasiki, sve ono što nije majci i neispečenom somunu, skresa na kamaru babi; nedavno je ostao bez oca. Te, eto kakav su oni narod kad su im i babetine takve. I da grebe njihovo ju-

naštvo, kako se ne srame – toliko su oružja nadobijali od vojske koja treba biti zajednička da bi s njim mogli udariti na Rusiju. Te što na nas, što ne udare na Bugare, oni jedva čekaju da Srbima namire račune iz Balkanskih ratova. I da je došlo dotle da on, kao građanin svijeta, koji je svukud slobodno bio, mora bježati iz svog rodnog mjesta. I sve poskakuje, da, odozdo, preko balkona, zgrabi babu za gušu. Ona se, junakinja, uprpila, zavezala.

Mi u onu maglu i kroz sitni snijeg bijelih kuglica. Nedugo, a naiđemo na prvu barikadu. Ako je bilo 11, ja li 11 sati i 15 minuta. Prije podne. Nije bilo više. Balvani po cesti tačno spram mjesta gdje je moj tetak jurišao u četničkom filmu. Rusvaj. Svega i svačega. Razbacano. Gajbe, pivske flaše. Šporeti, raščupani jastuci, ormari..., oteta auta. Šta god im je naumpalo da oduzmu i izuzimu od onih koji su odlazili. Ali, ni žive duše. Nigdje nikog. Siđemo s puta pa nagetom livadom kojih deset metara i opet na cestu.

Ubrzo tabla: „Handište“. Rasputnica. Uokolo mnoštvo kuća. Glave na otvorenim prozorima. Stop! Barikada. Trojica s automatskim puškama. Dvojica visoki, stasiti, poput manekena; ne hvaleći im zakona. U maslinastim uniformama, s beretkom iste boje, na kojoj je, zdesne strane, veliki okrugli sivkasti bedž. Nije bedž, bila je kokarda. Treći, kao priljepak, zakržljao, krezav; plavac, u novoj uniformi rezervne milicije, ali na mjestu petokrake na šapki značka sa zastavom Srbije.

– Čovječe! – gunđa Hamza. – Pogledaj ti ovo! Otkad su oni u tajnosti spremali ovaj rat da su i značke oštancali.

– Isprave!

Hamza daje.

– Šta imate u gepeku?

– Ništa. Samo moja sportska torba s nešto unutrašnjeg veša. I kolegina plastična kesa s malo dječijeg keksa i koja kutija cigareta.

– Otvorite!

Hamza iziđe, otvori gepek. Taj, držeći njegove isprave, ode za njim.

– A vidi, vidi, imamo nekog pozadi?! – kaza drugi visoki nakon što je rukom razgrnuo snijeg sa šoferšajbe na strani bez brisača. – Izlazi!!! – viknu meni.

Utom zavika visoki pozadi auta:

– Ooooo! Oooo, sarajevski „Marlboro“! Možemo li nas dvojica dobiti po jednu kutiju?!

– Kako da ne! – kaže mu Hamza. – Uzmite sve!

– Kolega! – dovikuje visoki otpozadi visokom naprijed, ovome koji mi je upravo naredio da iziđem, ali, čuvši poziv, pokaza mi spuštanjem dlana prema cesti. Biva, da sačekam.

– Kolega, dođi, sarajevski „Marlboro“! – usklikuje jednako onaj otpozadi.

I kolega ode iza auta.

– Uzmite bar po dvije paklice... – čujem Hamzu kako se topi od ljubaznosti.

– Dobro! – kaže onaj zadovoljno. – I vašem kolegi će ostati tri kutije!

Tresak zatvaranja gepeka. Vjerovatno je Hamzi pokazano da uđe u auto; on sjeda. Onda, prvi visoki maše Hamzi rukom. Onaj drugi se posageo ispred mene, da me opet vidi. I on maše meni da nastavimo.

Krezavi rezervist im nije bio u kombinaciji za „Marlboro“. On se nije usuđivao ni progovoriti. Samo je izgledao zamišljeno. Ili nije smio od one dvojice. Ili je prevrtao po pamćenju odakle se sjeća mene. Tako je izgledao, ali je šutio. Da je bio redovni milicioner, bilo bi mi gotovo sijelo. Prepoznao bi me. Da sam izišao iz auta kad je drugi visoki naredio da iziđem, sigurno bi me prepoznali oni na prozorima po kućama uokolo. I zavikali da me vode. Ili da su ovi u beretkama zatražili moju ličnu kartu:

moje neobično ime bi im sigurno zapelo – ili bi se odmah sjetili da sam na spisku ili bi radiovezom zatražili provjeru.

Nastavljamo vožnju.

Vadim kutiju „Marlbora" iz džepa. Nudim i Hamzu. Uzima. Pripaljujem nam obojici.

Uvlačim i otpuhujem. Otpuhujem iz dna duše.

– Nuto! – veli začuđeno u neko doba Hamza. – A ja ne pušim! Neka, valjao nam je života tvoj „Marlboro".

– Sarajevski „Marlboro! – kažem.

I samo što smo zabrzali, opet pred nama balvani na cesti i uokolo razbacane stvari. I opet siđemo s asfalta i ubrzo se vraćamo. Opet nikog na barikadi.

Tri barikade smo prošli. Znamo da ima još jedna. Posljednja prema Vrandištu. I tu je rigorozno. Tu je konačna selekcija onih koji su propušteni na prethodnim punktovima. Premlaćuju. Neke ostavljaju... Sve četiri su gadne, ali nama preostaje ova. Time nam je najgora.

Opet samo balvani posred ceste, nered razbacanih stvari, oduzeti automobili. Znam da ispod puta ima zgradica četverorazredne osnovne škole za djecu iz okolnih sela. U nju su se sklonili. Silazimo s ceste, obaramo strmo i okrećemo lijevo, sve po stazi koju su prethodnih dana načinila vozila koja su propuštana. Gledam ustranu. Nikog iz škole. Sad i da iziđu, mi smo već na asfaltnoj cesti i Hamza Jasika će nagaziti po gasu. I brzo im umaći s pravca; ima jaka krivina udesno. Ni metak ni potjera nas više ne bi stigli. Tu počinje „ničija zemlja" i onda smo već na teritoriji općine Vrandište. Hamza vozi uobičajeno smireno. Okrećem se nazad. Nikog.

– Hvala Dragom Bogu! – kažem i iz džepa vadim sarajevski „Marlboro".

– Meni nemoj. Ne pušim – veli Hamza.

Mi smo na slobodnoj zemlji zemlje Bosne.

Nikog na putu. Ni civila ni vojnika. Ni na ulazu u Vrandište. Tek na mostu, duboko u pozadini, u samom centru gradu, nailazimo na naoružane branioce Bosne. Tu su sinoć dežurali. Narod je ponosan na njih. Govore kako su im svu noć donosili tepsije s vrućim pitama.

Ali, kako su bez straže ostavili više od dvije trećine grada!?

Ne mogu nam se načuditi kako smo prošli na barikadama.

– Ma, ni na petnaest minuta pred vama, došli su neki iz Vrijesa. Užas ih je vidjeti. Osim u Handištu, na ostalim barikadama su im domaći, naoružani civili. Oni su gori i od onih u Handištu. Ti s beretkama su ili „Bijeli orlovi" ili specijalci iz Niša... Koga propuste, koga ne ostave, dođe isprebijan k'o mačka. Lome ruke, noge, mlave kud stignu, kundacima i cijevima, držalicama od motika i sjekira. Očerupaju, opljačkaju, pretresaju, oduzmu što im god zapadne za oko... Dolaznici su nam prenosili da su četníci na barikadama cijelu noć pijančili, pucali, mučili ljude. Pa im, zar, dojadilo. Otišli da se odmore... A i magla, kažete. I snijeg? Zar je moguće da je bilo i snijega?! Ovdje ga nije bilo ni po brdima. Mora da je i to otjeralo oné s barikada. Ali, opet, nije moguće da ste prošli tako kako ste prošli.

– Prošli smo.

Božije davanje.

Ama baš nikakve šanse da se prođe u Sarajevo.

Okrećemo prema Puzli. Na Šićkom Bodu nam milicija traži propusnice.

– Kakve vas propusnice? Naši smo.

– Propusnice ili... – na način saobraćajaca, pokazuju da nastavimo ulijevo, na sjever.

Hamza Jasika hoće da se potuče s njima. Kaže:

– Čovjek je bolestan. Mora u bolnicu.

– Ni s uputnicom ne može! Lijevo, sjever! Puzla je puna muhadžira. Što je primila, primila! – vele milicajci.

Hamzi to i odgovara. Ima brata u Hrvatskoj, na granici s Madžarskom, prema Pečuhu. Tu će ostaviti majku, a on bi dalje, u Evropu.

U Orašju traže da navedemo adresu i srodstvo kod koga ćemo se smjestiti. Ili da produžimo. Nikog ne znamo. Most je srušen. Začepilo na skeli preko Save. Upućuju na Bosanski Šamac. I na tom putu, i to na više mjesta, kao i dotad, nailazili smo na srpske barikade. Nisu bili „domaći". Svi odjeveni isto i visoki kao oni u Handištu. Obavezno traženje ličnih karata, pitanje šta vozimo i mahanje da prođemo.

Na svakoj barikadi Hamza je pokazivao ličnu kartu na drugo ime. Nisam mogao upratiti odakle ih je vadio i gdje ih je sklanjao.

U Hrvatskoj su na svakoj raskrsnici iz kukuruza istrče vojni policajci. Ratna zona. Ne zaustavljaju. Samo požuruju, rukom pokazujući kojim pravcem u ravnici zaobići ratište.

Kad smo našli kuću Hamzinog brata, pitao je gdje smo prešli Savu.

– Nemoguće – kazao je. – Javljeno je da je u to vrijeme srušen most u Bosanskom Šamcu.

Na tridesetak metara od njegove, prethodne noći srušena je velika kuća; bila je nova. Poravnana sa zemljom. Raketirano iz Belog Manastira.

Hamzina majka ostaje kod mlađeg sina. Hamza zove da se ide dalje. Na Te-Veu javljaju da Slovenija prima izbjeglice s pravom na liječenje.

Bio je mrkli mrak kad smo se obreli u prvom gradiću u Sloveniji. Murska Sobota. Izišao sam iz auta da bih protegnuo noge. Prohladna, ali prijatna proljetna noć. Pirka vjetar. To mi odgovara. Moj urođeni osjećaj za vjetar. Pomislio sam da bih ovdje mogao i živjeti. Ujutro smo shvatili da smo noć proveli u pred zgradom Crvenog križa. I shvatili da smo usred ravnice.

Nekad davno, kao mlad novinar, bio sam u Brčkom u ispomoći kolegama pri pokretanju općinskih novina. Barem su se na sve strane horizonta nazirala brda. Nisam znao da postoji samo ravnica i samo nebo. Ali, ovdje je vjetar pirkao i ujutro!

Nigdje žive duže da bismo se raspitali. Po nahođenju, s Hamzom Jasikom tražio sam Autobusku stanicu.

– Zar da pristanem da me obilježi osvanjivanje ispred zgrade Crvenog križa i spadnem na njihovu nemilost? Ne. Ja sam svjetski čovjek! – kazao je. – Šta ja imam tražiti u Sloveniji?!

On će autobusom u Maribor. Bliže mu je nego u Ljubljanu, a blizu Maribora je Austrija. I tamo i u Njemačkoj primaju izbjeglice iz Bosne.

Nastavio sam „izviđanje terena".

Bilo je subotnje jutro. Ili je bila nedjelja. Ne sjećam se, jer sam se poslije naviknuo da se u Sloveniji ne razlikuju subota i nedjelja. Dotad nisam znao da su tim danima puste ulice od Slovenije do Sjevernog pola. Nikog nisam sreo, a prepješačio sam dva-tri kilometra. Već je odanilo. A onda, na ravnoj poljani – dugo se nisam mirio da je, ne samo vikendom, ravnica i samo ravnica, dok imućniji troše velike pare da bi u svojim dvorištima podizali mala uzvišenja – ugledao sam rodu! Prvo živo biće. Narančastocrvenkast kljun i noge, tijelo većinom snježnobijelo, a donja polovina krila i rep zift crni; visinom poput djece iz petog razreda osnovne škole. U zoološkom vrtu sam viđao i veću pticu, noja. Ali, ovo je mimo kafeza. Roda se mirno šetka. Uokolo male ledine bile su stambene zgrade i cesta uz zgradu Osnovne škole. Nimalo se nije uznemirila kad sam prošao pokraj nje.

Majka mi je mnogo puta pričala – tražio sam da mi isponova priča – kako se, dok je bila djevojčica, u Vrijesu pojavila roda. Na odžaku Eminine kuće, u sokaku Vratnik, podigla je veliko gnijezdo od granja. I ne samo iz čaršije, dolazilo se i iz udaljenih

sela da bi je vidjeli. Ne bi ni disali. Samo da ne uznemire veliku pticu koju prvi put vide, da ona ne bi otišla.

Moja nena je imala rodicu preko puta Eminine kuće. Bile su iz Dvornika. Često su se posjećivale. Time su, kad se pojavila roda, moji bili privilegirani. Mogli su je gledati s najboljeg i rodinom gnijezdu najbližeg mjesta, s prozora na gornjem boju Durmića kuće: s drugu stranu uskog sokaka, s pogledom u ravni s rodom.

Moja majka je tada bila mala. Nije mogla znati kako se roda tu obrela. Ni kako je bilo da je otišla. Ja sam to stalno pitao. Želio sam da je priča o rodi što duža. Majka bi mi redovno isto ispričala, ni mrvicu drukčije. Znala je toliko koliko je znala.

Nakon toliko godina koje su prošle od tada kad je moja majka prvi put vidjela rodu, ja sam se prvom susretu s tom pticom više iznenadio (i obradovao) nego da se dogodilo da je tada pokraj mene naišao slon ili da sam sreo žirafu ili možda velike tigrove koje mirno vode ulicom.

Našao sam se u pokrajini u kojoj uvijek ima vjetra, u kojoj vole rode i u kojoj, u blizini toga gradića, ima veliko romsko selo. Poslije poduge hodnje, nastojeći odmaći što dalje, ne bi li se na horizontu ukazala brda ili makar njihovi obrisi, zašao sam u to selo. Zove se Pušča. I u pozadini je opet ravnica.

U povratku u Mursku Sobotu, spram poljane na kojoj sam vidio rodu, samo što se slon nije očešao od mene! Za njim je išla žirafa. Iza nje su, na uzici, bila dva ogromna tigra. Iza njih, iz pokretnog razglasa na automobilu, treštalo je: „Samo danas u vašem gradu gostuje cirkus 'El-Diandaro', s najvećim brojem pripitomljenih neevropskih životinja u Evropi".

Naišao sam na zgradu pošte i, iz telefonske govornice, nazvao brata u Vrijesu. Pitao me kako mi je tu gdje sam, a onda kakva je to buka. Rekao sam da ovim malim gradom upravo prolazi cirkuska povorka i da najavljuju popodnevnu predstavu.

– Zar je moguće da se igdje na svijetu, pogotovo u Evropi, u ovo vrijeme može održavati bezbrižna cirkuska predstava?! – kriknulo je iz mog brata i ja sam shvatao da se Bosna raspada.

Iz Slovenije sam se javio Redakciji u Sarajevu. Dobio sam zadatak da pišem reportaže o prognanicima. Obilazeći izbjegličke centre, gledajući tugu, jad i čemer, rastrganost u ljudima, videći u njima i samog sebe, mislio sam o tome koliko bi se zločinci naslađivali kad bi, ispod rasklimanih izbjegličkih željeznih kreveta, mogli uključiti uređaje koji bi mjerili naša noćna bulažnjenja i dnevne more. Kako strahovito boli uništeni i oteti zavičaj!

Slovenija je čudna. Drukčija od očekivanja. Kad bi Slovenci voljeli Bošnjake kao što Bošnjaci vole Sloveniju! Koliko nepotrebne bahatosti prema „južnjacima", što podrazumijeva Bosance, a jedino, pak, Bošnjaci za sebe kažu da su i Bosanci! Nije li, pak, arogancija više obilježje nemoći nego moći? Ili i improviziranje života. Može biti pozitivan i razumljiv nacionalizam malih naroda. Ali, do koje mjere i prema kome? Žene su, pak i većinom, drukčije i na njima umnogome opstaje ova država.

Kako god, „glupi Bosanci", Bošnjaci, najbrojniji narod Bosne, jednako gaje poštovanje prema toj maloj i, bez sumnje, urednoj zemlji. I ja sam je zavolio. Ali, ako će se i parametrom interesa, Bosna mnogo više treba Sloveniji nego ona Bosni: slovenska roba je u EU nekonkuretna i cijenom i kvalitetom, a obljubljena među Bošnjacima, što se očitovalo na djelu i poratnom invazijom SLO-prozvoda.

I tokom oružane agresije na Bosnu, Slovenija je – kao tranzit izbjeglicama – imala znatno više koristi od međunarodnih donacija nego što je stvarno pomagala. Iako sam ubrzo počeo izdržavati porodicu svojim radom, bez pomoći države, represiju sam osjetio više puta. I zvaničnu, s pojavljivanjima policajaca na vratima, bez ikakvog razloga (i izvinjenja), samo da bi stavili na znanje ko je ko; jednom u Murskoj Soboti, dva puta u Ljublja-

ni. U glavnom gradu, lijepom i prostranom, Bošnjaci prijatelju-ju samo između sebe. Jesmo li izvan toga geta samo progovorili, makar da to bude na slovenskom ili na ljubljanskom jeziku, na svakom koraku smo doživljavali grubosti i samo se većom drsko-šću moglo odbraniti od zadnjih poniženja. Čemu to iskaljivanje kompleksa iz „Sluge Jerneja i njegovih prava" i vlastite prošlosti, očuvane u njihovoj ranijoj (isključivo socijalnoj) literaturi?

Pokrajina Prek(o)murje je izuzetak. Ona je čudesna. U toj ravnici raskomotilo se „ono malo duše" uskogrude „dežele na sunčanoj strani Alpa". Ovdašnje žitelje zovu slovenskim Bosan-cima, a njima to ne smeta.

Od „Snoviđenja" u izmještenoj Redakciji u Zagrebu nisam dobijao ni tolara (tako se zvala valuta u Sloveniji; na slovo "t") ili kune (hrvatski novac), dok su tu izbjegle kolege imale povla-stice koje im je omogućila nagrada za novine godine u Evropi. Bez imalo cenzure, pisao sam (isključivo) o zbivanjima s Bosnom i za različite slovenske novine. Sarađivao i s pokrajinskim, vrlo čitanim „Vestnikom". Još više na radiju „Murski val". Namica-lo se za preživljavanje. Pisao sam pod pseudonimima da ne bih naudo bratu, sestri, zetu. (U Sloveniji je bilo previše revnosnih dojavljivača i onih Srba koji su kao „vikendaši" odlazili na rati-šta u Bosni.) Potpisivao sam se tako i ne znajući da su moji već odavno ubijeni...

Da skroz ne klonem, spasavale su me kolege s tog radija. Ni-sam bio naišao na boljeg čovjeka od Bojana Pečeka. Dugo je bio glavni urednik i „Murski val" je – dok ga je on vodio – godinama zvanično bio najbolji radio u Sloveniji. On i njegovo društvo navodili su me ravnicom. Naučio sam da se mužjak rode naziva štrk (isti korijen s bosanskom riječi štrkljast!) i da on ima izme-tom uprljane noge, za razliku od ženke, štroklje. Bojan Peček mi je omogućio i intervju s predsjednikom Milanom Kučanom, koji je, uz austrijskog Aloisa Mocka, jedini od kršćanskih dr-

žavnika, simpatizirao Bosnu. Intervjuirao o Bosni i madžarskog predsjednika Arpada Genza. Razvikani nacionalist Zmago Jelinčič govorio mi je lijepo o Bosni. I Janez Janša... Vodio me Bojan i u selo Vučija Gromila, gdje je snimio prilog o mještaninu koji je razgovarao s kamenjem. Išli smo i daleko u selo čije je ime Selo (selo je, inače, „vas"). U tamošnjoj gostionici dobili smo kahvu u pravoj džezvi, s pravim findžanom, s dvije kocke šećera i rahatlokumom! Ne pijem kahvu. Nisam ovladao tim umiješćem. Ali, s Bojanom sam je pio u vasi Selo.

U Novoj Vasi, graničnom prijelazu s Madžarskom, bili smo na dočeku velike grupe „Jevreja" evakuiranih iz opkoljenog Sarajeva; na dugom spisku nije bilo nijedno jevrejsko, samo srpska imena i prezimena. U isto vrijeme, tu su, iz Madžarske, granicu prelazili teretni kamioni koji su kretali s okupirane teritorije sjeveroistočne Bosne, što je bilo strogo zabranjeno aktuelnim međunarodnim sporazumima. U Italiju su dovozili boksit u fabriku zeolita. Iako je obznanjeno da se tim parama finansira i agresija, psi rata neometano su obavljali unosni biznis. Kao što je i fabrika TAM iz Maribora, uprkos strogom embargu, švercovala rezervne dijelove za kamione Je-Ne-A na ratištima u Bosni.

Išli smo i na Bukovničko jezero. Na velikoj poljani zatekli smo kako, povaljani po travi, leži osamdeset hipnotiziranih odraslih osoba. Po strani je gorjela ogromna lomača piramidalno naslaganih bukovih cjepanica. U sredini je stajao mag koji se obraćao vatri. Kad sam se pojavio s Bojanom, panično nam je prišao i pitao ko sam ja. U Bosni je bivalo sve gore i bio sam u takvom stanju da bi se guje trovale od mene. Rekao je da sam mu svojom energijom rasturio sav koncept i trud. Više ne može probuditi te ljude! „To su sve ugledni građani!" Ne zna šta će... Zapazio sam da, u obredu, izgovara i riječ "lam". Pitao sam ga zna li šta to znači i otkud mu to. Rekao mi je da je čuo u Nepalu i da ne zna značenje. Onda je on pitao mene otkud ja znam tu riječ. Kazao

sam: „Iz Kur'ana" i upitao ga kome se obraća pri tim obredima. Odgovorio je da je prizivao sile mraka da bi mu dozvolile prolaz do sila svjetlosti i da se moli vatri da bi dozvao svoje hiptonizirane pacijente, koji, u završnici seanse, trebaju hodati po žaru. Kazao sam: „Obrati se Bogu. On je jedini Gospodar svega. On je Gospodar i sila mraka i sila svjetlosti. I Gospodar vatre". Bio je začuđen. U jadu, poslušao me. Bio je zapanjen: njegovi pacijenti su se povratili u stvarnost. Potom je rekao da Bojan i ja, i bez pripremnih seansi, možemo hodati po užarenom sagu. Učinio sam to s Bismillom i zagrljen s Bojanom.

Neponovljiva „Peček-banda" (od riječi „bend"): Bojan, Majda, Silva, Lidija, Natáša, Smilja, Danila, Loparnik iz Ljutomera, Feri i Feri, Boštjan, Talijan, Simona, Votek s lulom, glavna šefica Irma, (ne)ugodni Dora, Jože Pojbič, Marjan na biciklu i s njemačkim šljemom... Na drugoj, nenovinarskoj, strani, još jedan Feri, pisac, slikar Sandi, pjesnik Vincetič, urednik Justi, veliki gospodin Branko Šömen, scenarist čuvenih filmova „Let mrtve ptice" i „Samo jednom se ljubi" (1993. godine objavio književnu antologiju ratne Bosne „Atentat na Sarajevo", u koju je uvrstio i moje tekstove). Ono što je ostalo od mene, oni su spasavali svojom dobrotom.

U ovom kraju bila su nastanjena samo trojica Bošnjaka iz Bosne. Elvedin iz Foče i doktor Mensur iz Brčkog. S trećim, Prijedorčaninom Cerićem, glavnim majstorom u „Muri", poslije će me zbližiti Mensur. Ovom kraju Slovenije nisu trebali irgeti; nije bilo rudnika, crne metalurgije, ni većih građevinskih poslova, a imali su svoje Rome za ulične poslove. Nas trojica podsticali smo se u čamotinji panonske palanke, na krajnjem zapadu davno presahlog mora, a Panonska nizija prestaje baš ovdje, s rijekom Murom. I nastojali pomagati Bosni. Nekako smo, zajedno sa slastičarima Albancima, i dva puta upriličili gradsko obilježavanje Bajrama izbjeglicama iz Bosne, gurnutim u krajnju zabit, u na-

pušteni vojni magacin u Vidoncima, na samoj tromeđi Slovenije s Austrijom i Madžarskom.

Moji Prek(o)murci odveli su me i na nogometnu utakmicu. „Mura“ s „Olimpijom“. Gnjevno sam reagirao na sudijinu odluku. Na to mi je kolegica Silva Eöry rekla:

– Orhan, pusti fuzbal! Zar se ti, nakon svega što se događa s Bosnom, možeš čuditi bilo čemu?

Posramio sam se i oborio pogled. Ugledao sam na svojim nogama iznosane cipele Silvinog oca i široke vehdozelenkaste pantole od krupnog samota, koje mi je donijela Smilja, a na meni je bila iznosana košulja, karirana, na način stoljnjaka po seoskim kafanama ili muških škotskih suknji, koju sam dobio od... Da ću tuđe i pohabano nositi... Kako bi tek bilo da Bojan Peček nije odgodio odlazak na godišnji odmor Brigite Bavčar, dogradonačelnice i najmoćnijeg političara u Prek(o)murju, da bi mi potpisala regularno rješenje za stan (od dva ponuđena, odabrao sam znatno manji i, pred polazak u Ljubljanu, uredno ga vratio). Ili da mi nije omogućio da pišem tekstove za Radio, potom i pokrajinski sedmičnik „Vestnik“? Čekali bi me Vidonci.

Sa mnom u zgradi stanovao je pisac Franc Feri Lainšček. Kad me pitao zašto nisam produžio dalje na sjever, gdje ratne izbjeglice imaju kudikamo veća prava, odgovorio sam: „Moj osjećaj za vjetar! Ostavio sam ga u rodnom kraju. Pronašao ga ovdje“. „Da, ovdje najviše ima vjetra“, složio je Lainšček.

1.

Iako nije bio član eS-Ka, Radna grupa Ce-Kaa u Sarajevu, na šesnaest gusto kucanih strana, iznijela je eksplicitne dokaze da novinar Orhan Bahtijarević nije načinio grešku ni u jednoj rečenici i riječi u tekstovima koje je objavio o aferi „Prosperitet“. Sve su pretresli. Samo je, možda zato što je „vjerska zajednica odvojena od države“, ispušteno „obilježavanje Božića pred džamijskim

vratima u Vrijesu", kad su, u rano jutro 7. januara, dvojica imama, pošavši na sabah-namaz, pred džamijom, zatekli hrpe pocijepanih knjiga koje je napisao Orhan Bahtijarević.

Kad je tih dana, krajem 1990. godine, na Obnoviteljskoj skupštini „Preporoda" u Sarajevu, kazivao bitnim bošnjačkim intelektualcima da se nešta krupno valja preko Drine, rekli su mu da bi to mogla biti eskalacija s Novosadskim pravopisom i slične zaglupljenosti. Odgovorio je da je riječ o fizičkom opstanku naroda, da oni preko Drine imaju previše granata i da će u Sarajevu shvatiti šta je tek kad, koliko god ona bila tanka, pogode munaru Begove džamije! Podsmijavali su se, osim najtišeg i najučevnijeg. Taj ga je pitao šta predlaže. „Otiđi Aliji i razgovaraj s njim!" „Ali", kazao je, „njemu se ne može prići od kojekakvih". „Tvoj autoritet treba biti takav da ih rastjeraš čvokama!" Poslije, u jeku agresije, kad je pogođena i munara Begove džamije, tom Aliji uspjelo je prići onom Aliji i isposlovati historijsko održavanje Bošnjačkog sabora.

2.

Otkud miješanje „glavnog druga" „Investenerga" u stišavanje afere s direktorom „Prosperiteta" u glavnoj ulozi, pogotovo što su dotad bili u grdnoj zavadi? Mig za njihovo pomirenje iskočio je iz korica „Memoranduma SANU-a", a prvim barikadama, postavljenim u Sarajevu u martu 1992., koje su Sarajlije, u svojoj prostodušnosti, nazvale „skrivenom kamerom", upravljao je lično generalni „Prosperiteta", u svojstvu predsjednika Izvršnog odbora agresorske političke partije, u odsustvu nadređenog dr. Karandževića. Otuda veliko odupiranje publiciranju afere „Prosperitet" – da generalni ne bi u nevakat završio u zatvoru. Njega je čekalo da u najskorijoj budućnosti – skupa s kolegom iz Mlinice u Dvorniku, bude finansijer paravojnih formacija, koje iz Srbije i Crne Gore nisu upadale u Bosnu i žarile i palile samo radi sna o velikoj Srbiji.

Hasim, portir u „Prosperitetu", nakon štu su mu, sredinom aprila 1992. godine, došli pred kuću i pozvali ga da vrati službeni pištolj, ubijen iz tog pištolja na svojim kućnim vratima.

Šef Dopisničke službe „Snoviđenja" postao je glavni i odgovorni urednik „Nebeskog snoviđenja" na okupiranoj teritoriji. Ubrzo su te novine propale. Vidjevši se, poslije rata, negdje u entitetu, s nekad im zajedničkim kolegom Sadikom Hamićem, kod tolikih sebi bližih nekadašnjih saradnika, raspitivao se baš o Orhanu Bahtijareviću i toplo ga pozdravio.

3.

U Puzli su se, 11. jula 1995. godine, oglasila crkvena zvona. Nisu bila na jednu stranu, kako se oglašava žalost. Zvona su zvonila na obje strane, veselim tonom, razglašavajući veselje. Toga dana nije bio nijedan crkveni praznik. Utvrđeno je da je na svoju ruku zvonio novinar Branimir Zvonarević i razglašavao radost povodom pada Srebrenice. Isti onaj koji Orhana Bahtijarevića nikad nije ni vidio, a nije ga mogao smisliti.

4.

Doktor Salih Fočanac javio se, u junu 1998. godine, telefonom Orhanu Bahtijareviću i predložio mu da popiju kahvu s „nekim". Bio je to inžinjer Stojan Nenadović. Da bi izbjegao mobilizaciju u paravojne formacije, pobjegao je iz Kasulja u aprilu 1992. godine i nastanio se u južnoj Srbiji. Tamo je teško živio kao inžinjer, pa se, kad je stao rat u Bosni, ispomagao izrađivanjem u drvetu predratno-ratnoga grba države Bosne i Hercegovine s ljiljanima i te rukotvorine prodavao na pijacama u Sarajevu.

5.

Orhana Bahtijarevića, kao poratnog dopisnika nacionalnog sedmičnika iz Bosanske krajine, trovat će dva puta – Bošnjaci. Bilo je to u Velikoj Kladuši tokom 1996. godine. Dobro je znao za vladavinu mržnje kojom su u tom gradiću zatrovane pristalice

Fikreta Abdića i pobornici Petog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Ostali su u sukobu i nakon što su autonomaši poraženi, prekinut rat i oni abolirani. Računao je s time da nije tamošnji i da ne smeta ni jednima ni drugima. Da bi se bolje uputio u zbivanja, zalazio je i u kafane. Nije se usuđivao jesti, popio bi tek „Coca-Colu". U malom mjestu, kao stranac, bio je sumnjiv objema stranama. I ovi i oni mislili su da radi za one druge. Kad je naručivao svoje piće, strogo je vodio računa da konobari flašicu otvore pred njim. Ali, i tako je trovan.

I Bošnjaci su mu prijetili ubistvom. Pred sami rat, preprodavači besplatno dobijanog oružja upućivali su mu smrtne prijetnje u lice. Zatim mu je neki udbaš (čime mu se, bez ustezanja, pred sami rat dičio u prisustvu pouzdanog svjedoka), ogrezao u mahinacijama i nakačen o rezervne vagone stranačkog voza – prepoznavši sebe u romanu, poručivao da će biti likvidiran. Nastavio je sa smicalicama. Fuj!

6.

Na izborima čije je rezultate čekao Inspektor Mrdo, propali su njegovi mentori. Došlo je do smjene općinskih kadrova. Promijenile su se njihove pozicije, ali se Orhan Bahtijarević nije svetio. Ostavljen je u službi. Valjda takvi trebaju svakoj vlasti. Samo je postavljen na nižu, inspektorsku funkciju i tako je postigao (i) prvi dio svog nadimka.

a) Inspektor Mrdo nije onomad bulaznio dvojici lokalnih novinara u Vrijesu. Prilikom književne večeri Orhana Bahtijarevića u biblioteci na Rotovžu u Mariboru, sredinom 1992. godine, iz publike se javio Bošnjak koji je izbjegao ispred četničkog noža u Bosanskoj krajiniji, tada nastanjem u izbjegličkom centru „Slava Klavora", kasarni u Mariboru, koju je Je-Ne-A očerupala k'o cigansku kokoš. Ustao je i osuo je drvljem i kamenjem na jezik kojim se, čitajući odlomke iz svoje nove knjige u rukopisu, prisutnima obratio Orhan Bahtijarević. „To je jezik naših baka i djedova. Ovdje su prisutni i Slovenci. Što nas brukaš u Mariboru?! To je sra-

mota! Kakav bosanski jezik i bakrači!? Mi govorimo modernim srpskohrvatskim jezikom. Otkud miješanje religije u našu literaturu, koja je zajednička s našim narodima i narodnostima? Pogotovo smo mi Muslimani antireligiozni. O Bosni treba pisati onako kako je pisao Ivo Andrić..." Iz publike mu je replicirao izbjeglica u istoj kasarni Šahin Šahman. Rekao je da je bruka nad brukama to što govori. Na to je onaj iz protesta napustio književnu večer.

b) Šahin Šahman je, poslije književnog nastupa, ispričao Orhanu Bahtijareviću svoju muku. Nekako je izbjegao iz Vrijesa s dvije male djevojčice i suprugom, koja samo što se nije porodila. Rodila je sina u izbjeglištvu, u Mariboru. Mali dječak pravno ne postoji. Nije upisan u knjige. Slovenci to odbijaju. Već su bili izbrisali iz evidencije hiljade sugrađana „južnjaka" koji su tu godinama živjeli i radili (kasnije nazvani „nestalim").

c) Šahin Šahman je rekao Orhanu Bahtijareviću:

– Inspektor Mrdo mi je, prije godinu i dva mjeseca, donio uredno ovjeren spisak. Ja sam, kao predsjednik Općinskog suda u Vrijesu, u funkciji istražnog sudije, trebao staviti potpis i ovjeriti pečatom i time izdati nalog za hapšenja. Suđeno bi vam bilo za kontrarevolucionarno djelovanje i veleizdaju. Ti si bio prvi na spisku. Pitao sam inspektora Mrdu za tebe, otkud ti ikako na tom spisku. Odgovorio je da živim na drugoj planeti čim ne znam kako i šta ti pišeš. Spisak sam zaključao u sudsku kasu i rekao mu da se mora sačekati još petnaestak dana, dok se završe prvi demokratski izbori. I da su ti izbori sasvim legitimni, po pravilima i pod nadzorom međunarodne zajednice. Naglasio sam mu: „Mogli bismo mi biti pohapšeni sutradan po izborima". On je problijedio i zasiktao: „Potpisat ćeš ti, potpisati sutradan poslije izbora!"

d) Rezultati izbora, potom Referendum o samostalnosti osujetili su državni udar i namjerena hapšenja. Zašto nikad poslije nije potegnuto pitanje planiranih hapšenja krajem 1990. godine i njihovih već određenih izvršilaca? Niti je moglo biti da to nije važilo i izvan Vrijesa.

e) Dvije godine poslije književne večeri u Mariboru, iz kancelarije u kojoj su sjedile gazde nacionalnog vakufa „Krin" u Ljubljani, Orhan Bahtijarević je pozvan telefonom i zamoljen da se „prihvati priređivanja knjige u tipkopisu „U islamu nam je spas". Kazali su mu da se taj koji je napisao tu knjige razbolio u izbjegličkom centru u Mariboru i da mu ljekari nisu mogli naći lijeka. Okrenuo se vjeri i u njoj našao spas. Ozdravio! „To je neki dobri, siroti Bošnjak koji je izbjegao ispred četničkog noža u Bosanskoj krajini." Minutu poslije, pred Orhanom Bahtijarevićem stajao je onaj Bošnjak koji je i islam i njega ispljuvao pred Slovencima u biblioteci na Rotovžu u Mariboru.

7.

Kad je došao u Ljubljanu, u skromnoj kući u Grablovičevoj ulici 14, koju su zvali džamijom, našao je u izlogu knjigu kolege Zorana Odića. Otvorio jê baš na 54. strani i ugledao svoje ime: presudom Vrhovnog vojnog suda u Beogradu, u odsustvu je osuđen na smrt. One njegove lokalne kolege koje su mu prenijele riječi inspektora Mrde, raspisale su se protiv njega po beogradskim novinama. U jednima je isti tekst, s njegovim iskrivljenim imenom u naslovu, ponavljan u tri boja zaredom (!) i ratnohuškački reklamiran dvadesetak dana, iz sata u sat, na zloglasnom Radio-Šapcu. Neposredni povod bio im je njegov tekst u „Snoviđenju" početkom aprila 1992. godine. Izvještavajući s četničke manifestacije s petokrakama na kapama u Zabojniku „Je-Ne-A s narodom", napisao je da je od to armija samo jednog naroda. Tu je neki mladi, debeli, ćelavi rezervist iz Kasulja tražio od glavnokomanujućeg, pukovnika, koji je nosio baš ime Slobodan Milošević, da ga uhapsi „na licu mjesta zato što piše negativno o srpskom narodu". Na to je voždov imenjak i prezimenjak, u ratu general i ratni zločinac, potapšao Orhana Bahtijarevića i pozvao ga na večeru u kasarnu. Orhan Bahtijarević se izvukao iz vreve tog srpskog općenarodnog veselja, domogao se ceste, stopirao prvi kamion s balvanima,

„FAP šticar" i prebacio se u Vrijes. Dvojica Bošnjaka koji su, kao rezervisti, bili u toj kasarni, kad ih je sreo nakon dugo godina, ispričali su mu da bi te noći bio uhapšen. Potom ga je, najesen te 1992. godine, također u odsustvu, jednakom kaznom i po kratkom postupku, u odsustvu, „zbog vojnih djelovanja", osudio neki mahnitali sudija okupacionih vlasti u Vrijesu, a Orhan Bahtijarević je u tom vremenu odatle bio udaljen šesto kilometara. Poslije više godina, u dubokom miru Dejtona, iz Vrijesa su mu, na tzv. javnim mrežama, spočitavali što je, u „Snoviđenju" 1989. godine, objavio reportažu o Kušlatu pod naslovom „Ovdje su stanovali Hazari" i napisao da su, stoljećima prije nego što to piše u udžbenicima, u Bosni bili nastanjeni muslimani te da Bošnjaci nisu Slaveni.

8.

Kad su se posljednji put čuli telefonom, a to mu je uspjelo iz ulične govornice u Madžarskoj, odakle je još bilo moguće telefonirati u Bosnu, brat mu je rekao:

– Nije te bilo na prva dva spiska okupacionih vlasti. To su bili lažni spiskovi. Na trećem, pravom, bio si prvi. Ispostavilo se da su u Praštalici najviše držali barikadu radi tebe. Poslije su dolazili kući da te odvedu. Sjeckali bi te na komade... Nejma šta ne čine po Vrijesu. Pate, ubijaju, siluju. Sve potkrepljuju montiranjem zadnjih laži kao istine. Da još uvijek ne znam ko sam, najradije bih izišao iz svoje kože...

Više se nije mogao čuti s bratom.

9.

Šta je bilo s „wartburgom" i Hamzom Jasikom?

Orhan Bahtijarević nije izdržao i krenuo je s društvom u Bosnu. Bilo je to u junu 1992. godine. Republika Hrvatska je baš tada ušla u otvoreni sukob s Armijom Republike Bosne i Hercegovine. Nakon saslušavanja u policiji, „wartburg" im je oduzet, a oni, iz Slavonskog Broda, deportirani nazad, u Sloveniju.

A Jasika? Javio mu se poslije nekoliko godina: „Meni je Evropa tijesna. Evo me u Americi!"

IV.

PRIPOVIJEST S NASLOVNE STRANE UKINUTOG NACIONALNOG SEDMIČNIKA

Kako je nepoznati stranac u kontigentu međunarodnih vojnih snaga pomagao u spasavanju Bosanske krajine • Jednako nevjerovatna pripovijest o njegovom prijatelju koji se, i kad je postao doktor nauka, vratio na bauštelu • Šta je i kako je bilo s novinskim intervjuom i kako se strani ratni kontraobavještajac u miru susreo s Orhanom Bahtijarevićem

Sjedio sam na stolici s plavim sjedalom u maloj zgradi ravnoga krova, zagledan u usku betonsku stazu koja, kroz šljivik i livadicu, od sokaka vodi prema mom pogledu. Kao da su iznikli iz betona, na stazici su se pojavila dvojica. Jedan, povisok, atletski građen, braonkastobakrene puti, koja nije mogla poticati iz krajiškog podneblja. Drugi, omanji, pomršav, s bradicom, koščat i žilav, kakvih sam se Krajišnika naviđao za moga, tada tek koji mjesec dugog, boravljenja u Bihaću i novinarskog obilaženja Krajine.

Vrijes je – zajedno sa Srebrenicom, nad čijim je zatočenicima slobode Bošnjacima počinjen genocid, a s kojom je činio prirodnu cjelinu – izdan u Daytonu, a u svim dotadašnjim pregovaračkim planovima bilo mu je mjesto pod upravom Vlade u Sarajevu. Sklepanoj Federaciji (čega?) pridodane su teritorije glavnoga grada i okoline čiji su žitelji već tih dana, kao što to i

dalje čine, na sva usta psovali sve po spisku glavnom bošnjačkom pregovaraču. Imao sam ovjerene baš sve „papire“ za useljenje u Australiju. Prijatelj mi je sredio i boravak u Holandiji. Drugi prijatelj je tražio da biram u kojoj ću se austrijskoj pokrajini, sa što boljim socijalnim prinadležnostima, naseliti. Imao sam i pozive iz sjevernih zemalja.

U pameti su mi morale biti riječi kojima sam završio kratki roman o ratu protiv Bosne, objavljen 1993. godine pod naslovom „Tigar“: „Mog junaka Kaplan-bega sreo sam daleko od Bosne. Čak u Evropi. Starac mi je, zagledan u more, s mislima o dalekim rijekama Bosne, dorekao pripovijedanje: 'Ama, ja sam tamo, u našoj Bosni, vidio da nejma nama života. Što nije pobilo, protjeralo. Ove države koje su nas primile, udomile su nas. Zaboravit će naši na azilantske muke i barake. Potrčat će za parama. Naša djeca su bistra. Brzo uče jezik. Zato odrasli, u svojim novim kućama, sa svojom djecom ne govore našim jezikom – da bi od djece učili strani jezik. A kad i govore naški, pritisnuti onim šta smo preživjeli, oni im samo o nesreći, o jadu i belaju koji su nas strefili. I zar će, onda, djeca moći imati lijepo sjećanje? Zar će i pomisliti da se vrate u takvu, rođenu zemlju, ma koliko Bosna bila lijepa, da se i ne govori o djeci koja će biti rođena ovamo? Ovi će nas usrknuti. Utopiti u sebe. Usisati nam djecu i unuke. I neće se shvatiti da nas nejma ni kad nas nestane, i ne znajući da nestajemo u prividu ljepote. Kadli-tadli, ali će brzo. Možda ja ne zapamtim. Meni je za mlađariju. Ovo je velika urota. Pitam ja tebe: Kako s njima vodu piti? Kako god okreneš, nejma nama života bez Bosne'“.

Nuđeno mi je i da ostanem u Sloveniji, s realnim projektom angažiranja na mjesečnom izdavanju bošnjačkoga glasila u toj zemlji. Bilo mi je i jasno kako će se sljedećih decenija živjeti u Bosni. Nepovratak bi mi mnogo značio u liječenju. Bila bi to i dobra pozicija književniku: da – dobro materijalno situiran –

mogu pisati. Ali, nisam ni pomišljao ne vratiti se u Bosnu, u to što je od nje preostalo. Niti da će „Krin" u njoj izdati. Pun patriotskog žara, nisam, kao ostali iz Redakcije, prešao ni u Sarajevo. Opredijelio sam se živjeti na području na kojem prije nisam bio, iz poštovanja prema borbi Petog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine i zajedništvu Krajišnika u dijaspori.

Već sam se bio toliko navozao i nahodao krajiškim putevima i bespućima da bih, kad bi me iz padobrana izbacili nad Krajinom, već po reljefu raspoznavao nad kojom sam općinom. Svaka je na svoj način posebno lijepa, a svaka izrazito drukčija. Velikokladuška – brežuljci, brežuljci i brežuljci. Tamam što jedan umine u nevelikoj zaravni, a već se drugi blago uzdiže. I sve tako, jedan za drugim. Na desetine i desetine. Ovakvog krajolika nigdje na svijetu. Ni brežuljaka u tolikom broju. Ni toliko lijepih. To je nevjerovatan sklad prirode. I toliko to pitomo izgleda da se doimlje nestvarno lijepo.

Ako se od Sanskog Mosta prilazi, onda su biljeg općine Bosanska Krupa mnogobrojne vrtače. Ako od Cazina, onda je to zadivljalost krajolika: kad se iz cazinske prelazi u bosanskokrupsku općinu, kao kad se iz lijepo uređenih krajolika Slovenije stupi u Hrvatsku. Lahko je zaključiti i gdje se, niz Unu, zapadanjem u mračni kanjon, završava bihaćka a započinje bosanskokrupska općina. Uz to, međaš je bio i najnevjerovatniji velikosrpski spomenik u SFRJ koji je doživio da opstane i nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma, kad u ovim krajevima više nije bilo ni „srpskog uha". Na kraju poraženi u ovom dijelu Bosne nakon četiri godine duge okupacije ili opsade, četnici su izveli svoje sunarodnike iz gradova i sela koje nisu zauzeli početnim blic-krigom, koji im je, kao i drugdje, zaposjedanjem, omogućila Jugoslavenska narodna armija ili su ih izgubili u oslobodilačkoj ofanzivi Petog korupsa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Putujući u Bosansku Krupu, svo-

jim očima sam vidio taj javni spomenik tajnoj srpskoj terorističkoj organizaciji „Crna ruka". Za razliku od njenog trećeg imena, razvikanog po „revolucionarnosti", „Mlada Bosna", u komunizmu je bilo strogo zabranjeno da se i spomene „Crna ruka"... Nisam mogao doći sebi. S namjerom da to fotografiram i objavim, u Bihaću sam se raspitivao otkud to tu i kako je moguće. Ali, avaj!

Najistureniji „rog Bosne" prema kršćanskoj Evropi bio je, na etnografskim kartama, skroz zelen. Zato je na sjevernom dijelu „roga" instaliran „Agrokomerc" „kao takav", a južni, Bihać, pretvoren u bastion Je-Ne-A i eS-De-Bea. Na najdominantnijem mjestu u gradu bile su robna kuća „Beograd" i BIGZ-ova knjižara. Dok je susjedna Bosanska Krupa, uz početak kasnog proljeća 1992., nestajala pod je-ne-aovsko-četničkim granatama, u hotelu „Park" u Bihaću igralo se kozaračko kolo. Ili to da u Bihaću spremaju najbolju picu u ovom dijelu Evrope, a da se, kad sam tu došao, nije mogla naći bez svinjetine (kad sam odlazio, nije je bilo sa svinjetinom). Nesagledivа je šteta što je ovaj lijepi grad imao krajnje nakaradna politička rukovodstva. I to redom, kako su koji dolazili, i zeleni crveni. Ne samo da nisu pravilno usmjerili kredibilitet zadobijen u ratu, nego su sve upropaštavali. I petokolonaši su izišli iz svojih rupa. Tako je i moje „otkriće" spomenika s velikom crnom šakom lahko našlo svoje uši u malom gradu s velikom prisutnošću (za)ostalog udbaštva.

Nije ni utihnula pucnjava, a na obraz odbranjene slobode udareno je p(r)oturanjem najprljavijih laži. U to sam se osvjedočio i na primjerima najuglednijih i baš tihih ličnosti:

„Guverner se, sa seharom para, sprema emigrirati u inozemstvo. Djeca i žena mu pohađaju ubrzane kurseve engleskog. Pobjeći će helikopterom sa sportskog aerodroma u Golubiću";

„Muftija je, zamislite drskosti, prosio ženu rahmetli narodnog heroja, a prethodno je na svoju prvu ženu, s kojom ima četvero djece, doveo šesnaestogodišnjakinju."

Htjelo se ispovaljivati i preživjele ratne legende. Općinski vlastodršci, zarad svojih šićardžijskih interesa, radili su to bolje od udbaša: ubacili su smutnju i između dvojice najomiljenijih. Došlo je dotle da su – istovjetno nadrealističkim scenama iz crnohumornog filma „Maratonci trče počasni krug“ – glavnom ulicom, u suprotnim pravcima, uporedo defilirale dvije kolone automobila s do zuba naoružanim pristalicama dvojice velikih komandanata. Iz obje je pucano u zrak. Bilo je pitanje sata kad će se šemlučenje pretvoriti u međusobno ubijanje.

S njima sam postao prijatelj i obojicu zavolio. Otišao sam trećem, u ratu im nadređenom. Pitao sam je li svjestan šta visi u zraku. Potvrdio je.

– Zašto to ne zaustaviš?

– Kako? – pitao je.

Rekao sam. Poslušao je i okršaj je prekinut istoga dana.

A „crna ruka“?

Kad sam, ubrzo, opet došao na lice mjesta, zatekao sam prizor poput očerupane ciganske kokoši. Iz krajputaša su štrčale tri ispresavijane debele armature, pomoću kojih je velika crna šaka, pet razmaknutih prstiju, bila tu pričvršćena decenijama. Zajedno s njom, dinamitom je raznesena i mermerna obloga, skupa s mesinganom pločom, na kojoj je pisalo i drugo ime „Crne ruke“, “Ujedinjenje ili smrt“. Je li taj spomenik stajao tu još iz vremena Kraljevine Jugoslavije?! Nevjerovatno!!!

Ali, prekinuo sam svoj pogled ka betonskoj stazici koja kroz voćnjak vodi u ciglano-staklenu građevinu, koja nalikuje ljetnim kućicama za odmor na prostranim aristokratskim imanjima iz ruskih i francuskih filmova o devetnaestom stoljeću.

Kako sam osmotrio dvojicu dolaznika, doviknuo sam visočijem:

– Jesi li ti nepoznati koji se pojavio s kamionom municije kad je opkoljeni Bihać ostao bez metaka i spasio grad?!

Kao da su zakovani, obojica su zastali na petnaestak metara ispred mene. Visočiji se prvi pribrao i nageo uho prema onižem; onako kako to čine stranci koji ponešto razumiju i pomalo natucaju naški. Niži mu je preveo na odličnom engleskom.

Bilo je tako što se, nekoliko mjeseci ranije, dok sam u Ljubljani radio u Redakciji magazina „Krin", koji je tada bio vakuf i deklarirao se kao nacionalni bošnjački sedmičnik, preda mnom našao tekst iz Bihaća. Upravo je bio dostavljen telefaksom iz Zagreba. Prvi napisani tekst koji, nakon hiljadu dvjesta dana odsječenosti od ostaloga svijeta, izvan Bihaća nije otposlan radioamaterskom vezom. Bila je u jeku velika oslobodilačka ofanziva Petog korpusa. Nada Alisa je, za Radio Bosne i Hercegovine, o dramatičnim zbivanjima u Krajini, još izvještavala iz Zagreba na osnovu informacija sakupljanih preko radioamatera. Redakcija ljubljanskog „Krina", zahvaljujući ličnoj naklonosti ratnog predsjednika države, ubacila je dvojicu svojih izvještača u Bihać. Doslovno, bačeni su iz helikoptera u niskom letu. Jedan je iščašio nogu. Onaj koji nije, poveden je s krajiškim brigadama, koje su bile u munjevitom kontraudaru. Izvještač s povrijeđenom nogom, nakon ukazane prve pomoći, došepao je do sjedišta Unsko-sanskog kantona i intervjuirao guvernera Mirsada Veladžića. Najbrže što se moglo, tek uspostavljanom putnom komunikacijom, kurir je tekst dostavio u Zagreb. Odatle je profaksiran u Ljubljanu.

Novi broj sedmičnika već je bio prelomljen i samo što se nije krenulo u štampariju „Dela". Povučena je naslovna strana i odbačen pripremljeni glavni intervju. Na naslovnu će portret krajiškoga guvernera, a unutra, na tri strane, treba razvući intervju s njim.

Ali, tekst se nije moglo uhvatiti ni za glavu ni za rep. Četiri kartice primljene telefaksom, kucane u duplom proredu mehaničkom pisaćom mašinom na papiru formata A4, bile su numerirane automatikom telefaks-uređaja. Na originalu nisu bili navedeni brojevi. Svaka kartica je počinjala pitanjem, sljedilo je ime i prezime intervjuiranog i njegov odgovor, opet pitanje pa odgovor. Bez obzira na broj pitanja i odgovora, svaka stranica se završavala odgovorom i tačkom. I svaka je uredno započinjala pitanjem. Raspored stranica mogao se uspostaviti bilo kojim redosljedom i da sve bude jednako (ne)regularno. Ni glave, ni repa. Ni ičeg konkretnog, za šta bi se moglo uhvatiti i iz toga izvući naslov. Helem, kako god se obrne, iskakala je guvernerova rečenica: „Kad je opkoljeni Bihać ostao bez metaka, pojavio se nepoznati s kamionom municije i spasio grad". O tome nije bilo ništa ispred, ništa ni poslije, kao pojašnjenje. Ali, ekskluziva je! Iz dojučer opkoljenog Bihaća! Na kraju krajeva, ta rečenica, kao dugi naslov, vjerno odslikava četverogodišnju ratnu misteriju Krajine.

...I, evo, u slobodnom Bihaću sjedim na plavoj stolici u ljetnom mutvaku, pretvorenom u krajiško Dopisništvo „Krina", gledam niz betonsku stazicu prema sokaku koji spaja mahale Harmani i Ozimice. Kao iz vode, iz betona izniču dvojica skroz mi nepoznatih. Primiču se. Dovikujem:

– Jesi li ti nepoznati koji se pojavio s kamionom municije kad je opkoljeni Bihać ostao bez metaka i spasio grad?!

Stranac ne dozvoljava sebi dodatnu zbunjenost da bi pitao otkud znam da je to on. Prilazi mi srdačno raširenih ruku. Grlimo se. Ljubimo u oba obraza. Sjedamo oko stola.

Rođen je u muslimanskoj porodici na sjeverozapadu Evrope i stekao puno povjerenje države u kojoj je rođen. Školovan i odgajan kao kontraobavještajac za posebne misije. Na bosansko ratište ubačen među prvim strancima. S takozvanim posmatračima

Evropske zajednice. Vremenom je priključivan različitim vojnim i humanitarnim misijama. Više puta je proputovao Bosnu i Hercegovinu. Bio i u svih pet glavnih gradova iz kojih se neposredno upravljalo ratom. Pokazuje mi fotografiju kako kahveniše s Alijom Izetbegovićem u Sarajevu. Zatim, snimak prisnog rukovanja s Franjom Tuđmanom u njegovom ratnom bunkeru u Zagrebu. Na trećoj fotografiji, s Radovanom Karadžićem u brlogu na Palama. Nasmijan i sa Slobodanom Miloševićem u njegovoj bazi u Beogradu. S Fikretom Abdićem zagrljen na bedemu kule Muje Hrnjice u Velikoj Kladuši.

Od svakog ima i propusnicu s ličnim potpisom. One su različitih boja. Fotografije i propusnice nije upotrebljavao samo da bi prošao barikade, nego i u kontaktima na terenu... Slušam, gledam, ne vjerujem ni njemu, ni svojim očima. Pokušavam s pitanjima koja se odnose na okupiranu teritoriju na koja znam odgovore.

– Da – prenosi prevodilac. – Kaže da je s UNTROFOR-om tada i tada bio ispod te velike stijene i da zna da je tada i tada srušena ta džamija, posljednja koju su Srbi srušili s okupacijom slobodne zone Srebrenice pod zaštitom Ujedinjenih nacija.

Prevodiocu bih, bez imalo podrugivanja, odabrao konspirativno ime Untrofor. Kad god treba reći: UNPROFOR, on prevede kao UNTROFOR. Ali, nije li to njegovo ispravniji naziv za trupe U-eNa od hinjske bjelosvjetske egzibicije s „pro-for" i u sličnim skraćinicama: eS-FOR, IFOR, Ka-FOR, kad tome nije bilo ni vrijeme ni mjesto?

Prevodilac zanosi bosanski na način bauštelca iz Krajine koji je bio na dugogodišnjem radu u Njemačkoj. Ali, ne govori njemački, on govori engleski!? U UNPROFOR-u je – neko vrijeme tokom rata i poslije Dejtona – radio kao prevodilac. Više ne radi. Nigdje ne radi.

Dok pišem o ovome, jasno mi je da niko drugi nije mogao čuti naš razgovor u paviljonu u šljiviku. Kao da sad gledam: stranac je, ušavši u Dopisništvo „Krina“ u Bihaću, potegao iz vjetrovke nešto kao fajercag, s time obišao po prostoriji, zavirio i u We-Ce.

Nekoliko dana poslije, u podstanarsku kuću, koja je, razdrmana granatama, prokišnjavala i bila puna sitnih miševa i krupnih pacova strahoraca i za koju sam kiriju plaćao dvije trećine plaće koja mi je stizala iz Redakcije u Sarajevu, bahnuo je moj prijatelj Nijaz. Imao je takav običaj: uglavnom u vrijeme nakon što klanja jaciju, zadrma razvaljenim vratima na spratu kuće u kojoj sam živio i upita bih li s njim na kahvu. To je on da bi mi razgalio izbjegličku tegobu u vlastitoj domovini i moju nenaviknutost na Krajinu. Pita me bih li s njim na sijelo.

Sjeli smo u Nijazov automobil. Bila je mrkla noć. Kad smo se, izvan grada, odvojili desno, pokušao je voziti bez svjetala. Nije išlo. Nastavili smo pješke do neke kuće. Nekoliko puta je kucnuo na prozor iza kojeg je treperila slaba sijalica. Upušteni smo unutra. Raspoznao sam dvojicu Nijazovih prijatelja. Znao sam da on u njih ima veliko povjerenje. Treći u sobi bio je Ramiz Untrofor. Nije pokazao iznenađenje što me vidi. Ponašao se kao da smo svoji. Ja sam nastojao prikriti zbunjenost. Ubrzo je Ramiz iz druge sobe izveo dvije krhke djevojčice. Izgledom i odjećom, pojedinačno su me podsjećale na Pepeljugu.

Rano, poslije osmoljetke, kao i većina Krajišnika, otišao je trbuhom za kruhom. Prvo u Sloveniju. Kao i većina iz Krajine, fizički radnik na građevini. Kao i većina Bošnjaka u toj zemlji. Nezadovoljan, produžava sjevernije. Za razliku od ostalih, odabrao je ostrvsku zemlju. I tamo je radio na skeli. Prihvatio je to kao zavičajni usud. Zagledao se s mještankom. Podugo upoznavanje međusobnih navika. Po svemu, jedno za drugo. Brak. Jedna pa druga djevojčica. Onda se počelo događati ono čega sam

se, od Slovenije pa nadalje, nagledao Evropom kad su u pitanju brakovi Zapadnjakinja s muslimanima.

U početku to djevojkama bude egzotično. Uzbudljivo. Druga vjera. Drukčija kultura. U to im se uklapa i vjenčanje po šerijatu. Da, bitna pojedinost privlačnosti: i drukčije, osunećeno, muško spolovilo! Sve to skupa u mladim ženama biva jače od osude njihovih roditelja i rodbine i prezira okoline. Ali, kad im djeca poodrastu, od muslimanskog im ostanu samo imena. Majke, zasićene egzotikom, prepuštaju djecu na preodgoj svojim ostarjelim roditeljima, a one započinju svoj život. Kasna vraćanja s posla. Odvajanje od bračne postelje. Samostalni izlasci petkom popodne. S dugim noćnim pijankama i flertovanjima. Uopće im ne bude jasno ni ko je taj s kim su, a ni gdje su osvanuli u krevetu u subotu ili u nedjelju. To ne smeta okolini. Ni roditeljima. Samo je preslikavanje njihovog nekadašnjeg ponašanja. Brakovi s muslimanima postaju ruševine. Viđao sam te ljude kako bulazne i tumaraju nakon što shvate da nigdje više nisu pristali. Bez šanse za novi početak. Niti su takve, kao zetove, u međuvremenu prihvatili roditelji njihovih supruga. Prekasno i da bi se vratili tamo odakle su ovamo stigli da bi se, s fakultetskim diplomama, vratili u neku od tih svojih zemalja „trećeg svijeta“ iz Pokreta nesvrstanih zemalja. Teturajući se, vraćaju se po noći u podstanarske stančiće; pripiti ili pijani.

Ramizova se odala i drogi. Počinje maltretirati djecu. Scene su sve užasnije. On pokušava sve što bi pomoglo. Ne uspijeva. Majka ne vlada sobom. Više nije ni svjesna ne samo toga šta čini sa sobom, nego i s njihovom djecom. Djevojčice prerano odrastaju. Stare. Traže od oca da ih spasi. Dok još ima šanse makar za njih. Preklinju ga vikom kroz plač. I, dok je supruga bila na seansi neke od svojih spiritualističkih sekti, Ramiz odvodi djecu s Ostrva. Regularno. Sa svim ispravama. Stiže u Hrvatsku. Dalje? U Bosnu se ne može. Rat. Smještaju se u Zagrebačku džamiju. Tu spavaju, hrane se, dijele tragedije žena i dječice koje su izbje-

gle pokolje u sjeveroistočnoj Bosni i jugozapadnoj Krajini. Žene pričaju i o mnogim svirepo ubijenim ženama, osramoćenim, o onima koje su ostavljene u četničkim bordelima. Ovima koje su pustili, četnici su rekli da ih tako kažnjavaju životom: samo oni kojima su ubijeni najbliži mogu istinski osjećati razdiruću bol.

U džamiji nailazi na Iks Ipsilona, kontraobavještajnog oficira iz ratno-mirovnih snaga Ujedinjenih nacija u Bosni. Lahko ga prepoznaje. Čehra. Po njegovom engleskom, jasno mu je da je i on iz ostrvske zemlje. Po tenu, zaključuje i odakle su se njegovi doselili na Ostrvo. Musliman. Ili možda musliman porijeklom. Ipak, čehra. Povjerava mu svoje muke. X.Y. ne mijenja svoj hladni, odsutni izgled. Ramiz ne odustaje. Istresa mu svu priču. Sutradan X.Y. nalazi Ramiza. Razgovaraju ispred džamije. Uokolo, vriska i cika bošnjačke dječurlije. Ridanje njihovih nena. I jecaji obezmuženih majki. Obojici je jasno da će se država iz koje je pobjegao dati u potragu za njim. Briga za vlastitim, nestalim i otetim, svojim državljanima, to je pitanje iznad svih pitanja kojima se dokazuje moć velikih država. Istina, ta država je odavno vrlo mala, ali je, bjelosvjetskim intrigama i spletkama, očuvala status velesile iz kolonijalnih vremena... Kad ih ne nađu na Ostrvu, Interpolove crvene potjernice prvo će osvanuti u svim prijateljskim kršćanskim zemljama. Na tome neće stati. Nikako neće stajati. Neće čekati odgovore. Drsko, kao da su sve zemlje svijeta njezine sadašnje kolonije, izokrenut će ostali svijet naopako da bi zaštitili prava svojih državljana. I još su djeca u pitanju! Brzo će sve povezivati. Hrvatska će ih dodvornički isporučiti istog časa.

U Bosni je u punom jeku genocidni rat protiv ove, također male, ali obespomoćene zemlje, i njezinog najbrojnijeg naroda. Gdje će s djecom? Gdje bi nego u Bosnu! Sa zla na gore. Ali, tu će ga najmanje tražiti i najteže naći. Kako je god, djeci je bolje. Na slobodanoj su teritoriji. Ali, do njeg se nikako ne može probiti pješke s dvije djevojčice. Može drukčije!

Bez ikakvih smetnji, stižu u njegovo selo. U vozilu takozvanih mirovnih posmatrača čiji šofer ima specijalne propusnice. Djecu ostavljaju na kraju sela. U kući Ramizove majke. Ramiz se ne pokazuje selu. U selu je ratna frtutma. Svako brine svoju brigu. Ko bi brinuo tuđu? Djeca su došla u zbijegu. Takve djece je dosta. Ove dvije, preplašena užasima, zanijemile su. Ne progovaraju. Općinski krizni štab ih je dodijelio toj starici. Ona je sama u kući. Pouzdani prijatelj (Nijaz li je?!) proveo je to kroz „Merhametove" papire u Bihaću, s potvrdama na kojima su napisana izmišljena imena djece iz neke općine.

Prijatelj X.Y. mora strogo voditi računa da sebe ne prokaže. U suprotnom, sve četvero bi bili lahka meta. Preko drugih, ne ukazujući se ni kao posrednik, Ramizu sređuje da stupi na posao prevodioca u UNPROFOR-u. Tako će biti najmanje sumnjiv. Tu će ga najmanje tražiti.

Poželjan je. Odlično govori engleski. I to ne američki engleski. Ili sintetički, nedoživljeni, školski engleski. Njegov engleski je iz života. Kao da je u Engleskoj proveo petnaest godina života. I živio je u Engleskoj petnaest godina. Raspoređen je u srednju Bosnu. „Muslimanskoj strani u sukobu" može se pokazati da UNPROFOR ima i prevodioca koji ne govori ekavski ili da ekavski prikriva nazor-ijekavicom.

X.Y., kao uzgredno, sredi da se malo izmiješaju slova u njegovom imenu. Ramiz postaje Razim. I promjena početnog slova u prezimenu. Opet se dobije prezime uobičajeno za „bosanske muslimane". Tako je uveden u evidencije. Iste su mu i isprave na bosanskom (onaj prijatelj iz Bihaća!), a i ove nove, unproforske. Dovoljno da se zavara kompjuterska potraga za njim. Da, na terenu ratnih sukoba koji opserviraju mirovne trupe česte su „kvake" iznad slova u imenima i prezimenima. Programi su prilagođeni i to više ne pričinjava problem. Afrikate se ne evidentiraju. Kao da ih i nema. Ali, kompjuter traži samo slova imena

i prezimena kako su upisana. Ne može uvrebati slovne greške. Vrlo pažljivo je unošeno: Razim Purić. Malo izmijenjen raspored slova u imenu i samo početno slovo prezimena. Sasvim drugi čovjek... X.Y. smatra da je to dovoljno da se zabaci trag. Samo da se zabaci. Trebat će reagirati kad se ukaže potreba.

Prevodilac zadobija povjerenje bošnjačkih vojnih i civilnih vlasti. Napokon i njihov čovjek u redovima mirovnih trupa koji zna finese engleskog, a bosanski govori narodski. Tako godinu. Dvije. Treća. Uspijeva proturati pare majci i djeci. Povremeno ih i tajno posjećuje. Djeci je lijepo s nenom. Progovorile su krajiški.

Onda se pojavljuje X.Y. s hitnom informacijom da su mu na tragu. Lociran je kao profesionalac u UNPROFOR-u. Šta sada? Odmah napustiti posao! Nestati bez objašnjenja i pozdrava! Kud će? Ramiz bi u Sedmu muslimansku. X.Y. je izričit: Treba biti blizu djece. Ne biti prekomotan. Ne upadati u oči u selu. Stalno biti na oprezu... Sjedaju u borbeni transporter. Kroz najmanje sto i jednu barikadu – bošnjačku, hrvatsku, srpsku, unproforsku, njih dvojica se prebacuju u Bosnu. Živi u svojoj kući. Radi neke poslove koje mu je prijatelj (Nijaz?) sredio i za koje je – vojnički rečeno – „odgovoran pretpostavljenoj komandi". Djeca su na drugom kraju sela, s nenom. Ne izaziva podozrenje. Krajišnici izvan Krajine, hitajući sa sjevera Evrope, pojedinačno i u grupama, dugim i opasnim pješačenjem teritorijom Hrvatske pod okupacijom „odmetnutih Srba iz SAO Krajina", sve četiri ratne godine pristizali su svojim kućama. Najčešće su se pojavljivali u rejonu između Gate i Izačića. Svako malo pa neko na tom prostoru kao da iznikne živ iz zemlje. U selu je i drukčije živahno. Vršljaju i šverceri sve četiri zaraćene strane: korpusovci, martićevci, tuđmanovci, abdićevci.

Vojna baza Dayton u Americi. Peti korpus Armije Republike Bosne i Hercegovine, zajedno s izbacivanjem Republike iz imena države i uvođenjem republike u naziv manjeg entiteta i

formiranje tzv. federacije, zaustavljen je u naletu. Krajišnici su budni sanjali Drinu. To njihovo moralo bi trgnuti Sarajevski i Puzlanski korpus, i Četvrti; Treći svakako ratuje... Hrabri komandanti „Sile nebeske“ misle da je to u tom Daytonu samo jedan od mnogobrojnih dotad propalih sporazuma, tek kratko primirje, pa da i oni konsolidiraju svoje redove... Banja Luka je bila ispražnjena. Da je, ispred nosa, također prazan, vraćen barem Bosanski Novi. Mada nikad nisam bio u njemu, da je oslobođen Prijedor, lakše bi mi bilo s ovim mirom. Ali, gotovo je s time do poništenja Dejtona.

U tegobnom miru, Ramiz svim silama pokušava zaštiti djecu. Kad je njihova majka mogla podići na noge svoje u zemlji na Ostrvu, i on je sada građanin prvog reda u svojoj, slobodnoj, nezavisnoj, suverenoj. I on je otac. Djeca su i njegova. Traži od države Bosne i Hercegovine da zaštiti djecu svoga državljanina. Kuca na razna vrata. Kuca i dalje. Obećavaju a znaju da mu lažu. Ili, češće, slliježu ramenima ili odmahuju glavom. Piše zahtjeve. Pokazuje mi dugo pismo koje je poslao predsjedniku države. Od tih riječi para se srce. Najdetaljnije je opisao probleme u braku, pakao koji su djeca prošla u mirnoj ostrvskoj zemlji i džehenem koji ih je dočekao u ratnoj Bosni. Ali, to napisano predsjedniku... Sloboda ne želi pjevati onako kako sužnji pjevaju o njoj... Svi predsjednikovi ljudi vjerovatno nisu dopustili da on i vidi pismo. Kao što je to u ratu bio bošnjački narod u Bosni, u nastalom miru opkoljen je stari predsjednik države; našao se u višestrukom obruču Bošnjaka svih fela koji su zauzimali mirnodopske položaje.

Eto opet Nijaza iza jacije na vrata, kojih nejma na kući koja nije moja. Pitam šta je s Ramizom. Šuti. Onda kaže ono svoje: „Mogli bismo na kahvu!“ Izlazimo u noć. Pred fajrontom je restoran „Bardak“. Nas upuštaju. Možemo ostati i do jutra. Znaju da do mene drži Komandant. Noćni čuvar će nam biti na usluzi.

Nijaz mi kaže da su Ramiz i djeca nestali one noći kad smo mi otiši sa sijela u njegovoj kući. Stigao je daleko. Na sigurnom je. Ni on ne zna više. Niti se može znati.

Prolazi i deset godina od te kahve s Nijazom u „Bardaku“. Nakon dvije krajiške godine, već sam naveliko boravio Sarajevu. U ovom gradu bio sam zaposlen i prije rata. Samo u drukčijim novinama, ali bio sam smješten u Vrijesu. Taj grad je u međuvremenu genocidiziran i ostao je, kao i Srebrenica, okupiran i Dejtonskim mirom...

I ja sam već imao mobitel. Ona „Nokia“ poput belegije koju kosac nosi za pasom. Sasvim izvjesno, na mobitel me nazvao Nijaz. Vozi se prema Sarajevu. Blizu je. Pa ako bih izišao pred zgradu. Da bismo negdje, nasamo, na kahvu. On to tako uobičava kad dolazi u glavni grad.

Kad smo sjeli, smješka se. Kaže mi da je bio s Ramizom i da mu je Ramiz dao Ce-De s filmom. Ramiz opet radi na bauštelí. Da je sada bliže Bosni, u Švicarskoj. Njegove kćerke, djevojke, ostale su u svojoj trećoj domovini. Jednoj se ukazala ljubav s našim studentom. Završio je fakultet i radi na televiziji „Rahas“, u emisiji vijesti na bosanskom jeziku. Možda se i vrate ovamo. Starija se zagledala s državljaninom zemlje u kojoj one žive.

Kaže mi Nijaz da se i moj glas čuje u filmu čiji snimak ima na Ce-Deu. Kadrovi su snimljeni dok smo bili na sijelu u Ramizovoj kući. Govorim to da su budalaštine parole na plakatama koje su stigle iz Sarajeva i kojima je oblijepljen Bihać: „Treba zaboraviti, ali ne i oprostiti“. Snimljen sam zato što su baš toga dana na čijem smo izmaku bili u njegovoj kući, engleski obavještajci Ramizu ušli u trag. I postavili tajne kamere. Poslije nas, Ramizu je iste noći navratio prijatelj X.Y. Uređaj koji je imao uza se (onaj koji će imati i u paviljonu u šljiviku?) signalizirao mu je prisustvo sofisticiranih prislušnih videouređaja. S druge strane kuće nije bilo signala. S te strane je pokucao Ramizu na prozor. Pokazao

mu je da iskoči i da idu u pravcu nenine kuće, da moraju brzo po djecu. Ramiz mu išareti da djeca spavaju u drugoj sobi kuće u kojoj je on. U naručju iznose zaspale djevojčice pripokrivene UNPROFOR-ovim ćebadima od kostrijeti. Na jabuki kolačuši, na mjestu odakle se iz stabla račvaju debla, Ramiz ostavlja majci ugovoreni znak da se ne treba brinuti.

Dobio je stipendiju od koje se u toj dalekoj zemlji može pristojno živjeti. Nizale su se godine. Nije imalo smisla zloupotrebljavati gostoprimstvo i gotovanski plandovati dok mu se kćerke školuju. Sklon učenju jezika, sada „bez štamparskih grešaka" u imenu i prezimenu, Ramiz vanredno završava srednju školu. Redovno fakultet. Magistrira. Doktorira. Cijenjen je. Naučni radnik na priznatom institutu. Oženio se mještankom, ženom iz glavnoga grada. Preduga je bila odvojenost u postelji od prve žene. Ostrvljanka mu je bezbroj puta rekla da ga ne smatra mužem. Kad se već bio odlučio poći u Bosnu, i on je njoj, tri puta zaredom, kako dolikuje, jasno i glasno, rekao da je pušta. Ne postoje smetnje. Novi brak je šerijatski ispravan. Jedino i moguć u toj zemlji u kojoj su se obreli.

Dvije bistre Pepeljuge, uz dobru maćehu, izrastaju u fakultetski obrazovane ljepotice. Poliglote. Bosanski govore neninim jezikom. Čitajući knjige, stalno ga bogate i književnim bosanskim. Uz oca obnavljaju i materinji engleski. Dakako, znaju i jezik zemlje u kojoj borave i na kojem se školuju. Studije zahtijevaju stalno prožimanje s arapskim pa se po njihovom znanju toga jezika ne bi reklo da nisu i Arapkinje. Nisu po crvenkastobijeloj koži, s koje su, na licu, iščezle pjegice.

U filmu je prikazan i vanjski izgled kuće u kojoj su živjeli u toj dalekoj zemlji. I unutrašnjost. Nekad se vide prazne sobe. Nekad sobe s pokretnim grupnim portetima ukućana. U drugim kadrovima je detaljno prikazana i preobrazba majke Ostrvljan-

ke. I kako ona, živeći novi život, bez droge i u braku s drugim muškarcem, presreće na ulici njihovog oca u dalekoj zemlji. I to je snimljeno. Traži od bivšeg muža da joj oprosti. Ona će njemu oprostiti, ako ima šta i ako joj dopusti da se vidi s djecom. Neće navaljivati da pođu s njom. Ako bi htjele, obradovala bi se. Ako ne, samo da ih može viđati, ako bi one htjele. Ako se ne bi osjećale sigurnima u njezinoj zemlji, mogu se naći u nekoj trećoj. Bolje je reći, u četvrtoj. Ne u ovoj ovdje, ne u njezinoj, a ona nikako ne bi htjela ni u Bosni. Razumjela bi njihovu bojazan. Mogle bi i one njezinu silnu želju, koja proizlazi i iz toga šta je sve za svoju djecu bila kadra učiniti dok ih nije pronašla. Daje prvom mužu ovjerene dokumente o poništenju njihovog braka. I o povlačenju crvene i ostalih Interpolovih potjernica za njim i njihovom djecom. On ne treba ni pomišljati da će ona susret iskoristiti za otmicu djece. Objašnjava mu. Iz svake druge zemlje bi to i moglo, iz ove nije moguće. Apsolutni maksimum je ovo što su dosad učinile tajne službe njezine zemlje. Ni sudski ne može ništa učiniti da bi dobila svoju djecu. Odavno su punoljetna po zakonima svoje nove zemlje. U međuvremenu, i po zakonima ostrvske zemlje. Eksperti međunarodnog prava preispitali su sve mogućnosti.

Doputovala je s ekipom jedne od vodećih svjetskih televizija. Prate odavno njezin život. Odonda kad je počela borbu da nađe i vrati svoju djecu te digla na noge Ostrvo. Uporedo su državni agenti tajno obavljali potrage. Dugo im je trebalo da im uđu u trag. Nije samo televizijskim, mnogo je kadrova snimljenih špijunskim kamerama.

Javna televizija je snimala nju dok je vodila borbu za svoj život. Snimala je njezine krize, skidanje s droge, hospitalizaciju. Ta televizija ima dozvole njihovih tajnih agentura da u svoje dokumentarne snimke umontira kadrove koje su snimale špijunske kamere. Završni kadrovi, ako on dozvoli, bili bi sni-

mljeni pri njezinom susretu s djecom u ovome dalekom gradu. I da se radi toga ne treba bojati za svoju i sigurnost djece u ovoj zemlji. Imaju sve dozvole ove zemlje, koja im je omogućila gostoprimstvo. Kad je to rekla, pokazala je prstom na svoj broš. Rekla je da je to mikrofon. Mahnula je rukom u pravcu odakle je, skriven od njih, snimao kamerman velike svjetske televizije. Prišao im je reditelj filma. Bio je u društvu domaćih ljudi. Oni su mu pokazali svoje isprave i saopćili mu da su agenti ostrvske zemlje ovamo upraćeni od prvog dana. Puštano im je da vide šta će i dokle će. Bila je to kao naručena pokazna vježba domaćim službama sigurnosti. Uzgredno su i tajno snimali. Kad su vidjeli da se cijela priča može samo sretno završiti po sve, rečeno je: Dosta!

Pitam Nijaza: Zar ni doktor nauka s prestižnog, jednog od najstarijih svjetskih univerziteta nije mogao dobiti posao u svojoj zemlji i zar da s takvom kvalifikacijom radi na baušteli? Onako pitam.

On opet radi na baušteli, sada u Austriji. Kao nekad, kao i prvih godina u ostrvskoj zemlji, opet je zadovoljan svojim poslom. Često dođe u selo, u koje je doveo drugu ženu.

Pitam Nijaza govori li Ramiz još, dok priča o svom ratnom zaposlenju, Untrofor. Nijaz mi potvrđuje.

1.

Orhan Bahtijarević ne navodi ime i prezime zagonetnog stranca. Ne samo radi konspiracije. Kad se sreo s njim u Bihaću, u Bosni je boravio pod nekim od svojih imena. Ispričao mu je da je, početkom rata u Bosni, često dolazio u Zagreb. Tamošnja džamija bila mu je u opisu poslova. Tu su se okupljale stotine i hiljade preživjelih iz Bosne. Oko njih se se motali i raznorazni obavještajci i kontraobavještajci. Svi kao humanitarci. Nemalo ih je bilo i iz

muslimanskih zemalja; i muslimana, ali i kršćana s imenima koja nisu otkrivala vjersku različitost. Ovaj je klanjao bez poze.

Tu se sreo sa stradalnicama koje su izbjegle četničke pokolje u selu u sjeveroistočnoj Bosni koje više ne postoji. Zvalo se zakučito – Zaklopača. Slomila su ga svjedočenja žena u dimijama. Svojim reljefnim položajem, zaklopljeno selo, moglo se dobro braniti. Otklopljeno je velikom prevarom, uz zakletvu Srbina čija je kuća bila jedina nebošnjačka u blizini. Zatražio im je da se okupe svi muškarci na dogovor i dao im časnu riječ da će ih rat mimoići. U dogovorenom terminu, upali su četnici i, za samo petnaest minuta, u maju 1992. godine, pobili sedamdeset šest civila. Onima, ženama i djeci, koje su pustili, rekli su da ih kažnjavaju životom. Da samo onima kojima su svirepo ubijeni najbliži može ostati živa rana u srcu. Ostali pamte neko vrijeme i zaborave, a mogu i oprostiti... U njemu, izvježbanom kontraobavještajcu, budili su se njegovi muslimanski korijeni. Na njega nailazi Ramiz sa svoje dvije lijepo odjevene curice. Tipične engleske djevojčice.

2.

Kad je govorio Orhanu Bahtijareviću, X.Y. je preskakao tok događaja. Uglavnom, u ratu se zaljubio u djevojku s mahramom iz srednje Bosne. Kad je od nagodbe u Daytonu prošlo već nekoliko mjeseci, konačno je shvatio da ne samo što ne može bez svoje ljubavi, nego ni bez Bosne. Pokušavao je srediti dokumente da bi ostao.

Bilo je previše od njeg to s kamionom posebne municije (specijalno naoružanje i oružje, guverner, razumljivo, nije spomenuo u intervjuu) koji je lično dovezao u Bihać pred padom. Ali, to je dio od onoga šta je učinio za „bošnjačku stranu". Ipak, oni s kojima je, na visokom nivou, u ratu bio povezan s „bošnjačke strane", onemogućavali su ga da im se primakne u miru, kad njemu treba usluga: isprave ove države.

Kao što ih nije pitao zašto su mu navratili u Bihać, ni X.Y. nije njega pitao kako je Orhan Bahtijarević znao da je X.Y taj nepoznati. Nekad se nešta ne pita.

3.

Orhan Bahtijarević je u Bihaću bio stranac. Kad se, ubrzo poslije njega, ovdje doselio pjesnik rodom iz drugog kraja Krajine, na ulici ih je zasreo lokalni pjesnik. Prije rata je izigravao bohema i pisao ekavski. Pitao je jesu li oni Alijini ubačeni špijuni. Na to ga je pjesnik iz drugog kraja Krajine zgrabio za prsa i odigao od asfalta. Kazao mu je da će ga drugi put zdrmati kako treba čuje li da iko u Bihaću nešta slično govori.

Orhana Bahtijarevića znali su samo po imenu i prezimenu ispod tekstova iz Krajine koje je objavljivao iz broja u broj u heftičniku. Ne i po izgledu. Tako je znao posjediti i s mjesnim novinarima. Oni su mu tračali i „kolegu iz Sarajeva" (njemu njega!) „koji u Bihaću živi u peterosobnom stanu, sa stalnim rješenjem, za koji ne plaća režije, a svake sedmice mu se na ruke isplaćuju i pare iz guvernerove sehare". Dotle je Orhan Bahtijarević u Bihaću, pod kiriju, promijenio tri mjesta stanovanja. Prvo, mutvak s betonskim podom u kukuruzištu na periferiji, u Galićevoj/Irfana Ljubijankića ulici. Zatim, u jednoj sobi (ostale su bile prenatrpane garniturama pokradenog namještaja) kuće koja je toliko bila razdrmana granatama da su ogromni pacovi, oni zvani strahorci, hodali po gredama u We-Ceu, a miševi baš kolo vodili po sobi u kojoj ih je bilo smješteno petero. Kad bi kiša pala preko noći, budio bi ga mokar jastuk. S porodicom je završio na spratu srpske kuće, čiji je suvlasnik ostao u gradu i živio u prizemlju – zato što se dolje moglo stanovati. Na spratu nije bilo ni ulaznih vrata, ni poda (čak ni betona, samo nabijena zemlja), ni stakala, ni kupatila. I odatle je izbačen. Bio je prvi koji je deložiran u Bihaću. Rješenje je sastavljeno u trouglu lokalne strahovlade: načelnik Općine zvani Mohunar, referent Ormanović (koji je, na svoju ruku, u ratu iz zatvora izvodio zarobljene četnike) i karikaturalno tragični politik,

po nadimku Narcis, koji se busao da „ima misiju". Našavši se na ulici, Orhan Bahtijarević je otjeran iz Krajine kao zadnje pašče. Za njegove dvije krajiške godine – koje pamti po mnogim dobrim Krajišnicima – moćnici iz „Krina" ni prstom nisu maknuli da bi mu poboljšali smještaj. Umjesto toga, slali su mu upola manju plaću nego što bi je imao za tri puta manji obim poslova u Redakciji. Kad je prešao u Sarajevo, Mali Brat mu je rekao da im je samo smetao u Krajini: previše je pisao, pa su morali tjerati i ostale dopisnike. Još nije shvatao da šefove nije zanimao sedmičnik – oni su naveliko bili zauzeti borbom oko hodžinog jorgana.

4.

Orhan Bahtijarević je Redakciju u Sarajevu zatekao u mermeru (nije bio zelen), na vidikovcu zgrade u epicentru grada, na čijoj je fasadi, iako je vakufsko vlasništvo, još bio znak JAT-a. Odozgo, s visine, mogao je gledati kako se dorastura nacionalni informativni projekt. Od kupljenog šlepera slanih bombona za mauzolejsku, također svu u mermeru, prodavnicu delikatesa, s neonskom firmom:

„№1",

na najprestižinijem mjestu u gradu, u glavnoj ulici, do privatiziranja zgrade za izdavačku djelatnost, uz žal što nije ugrabljena (i) veća – hotel „Dardanija" u Radićevoj, pa rasfućkavanje kioska (s krovom u obliku džamijskog kubeta) širom Federacije, do nezajažljivog snobovsko-tajkunskog razmetanja u opremanju napuštenih stanova na najprobranijim mjestima. Uređene do malograđanske perfekcije (koliko je već čijoj gospođi ili hanumi bilo do nadmetanja među njima), morali su ih, poslije, vratiti vlasnicima.

Vakuf – kao općenacionalno i neotuđivo dobro, kako je bio ustrojen „Krin", zasnovan na donacijama iz muslimanskog svijeta kao pomoć bošnjačkom narodu pogođenom strašnom oružanom agresijom i genocidom – pretvoren je u privatno dioničko društvo. Donacije su postale dionice. Trag je zabacivan i usitnja-

vanjem „Krina" na više firmi (i izvan državne granice). Spiskavane su i sklanjane pare. Uporedo gomilani dugovi na glavnom računu (samo se štampariji „Dela" u Ljubljani – vidio je svojim očima originalno pismo koje je sekretarica prekucavala – dugovalo milion KM). Po novinama su objavljivane potjernice/oglasi kojima banka (sa sjedištem preko puta Redakcije) obavještava Malog Brata kao eN-eNa o neizmirenim visokim sumama kreditnih obaveza.

Lično je znao da su „Krinu", uz rat, nuđene velike pare da preraste u dnevne novine. Nije prihvaćeno. Jesu li već tada smatrali da su (za)uzeli koliko im treba? Posao u novinama samo je otaljavan. Tek da izlaze. A onda je, u dubokoj zavjetrini dejtonskog primirja, kad su se stekli povoljni (ne)zakonski uvjeti, sedmičnik ukinut preko noći.

Kad je Orhan Bahtijarević, a bilo je to jednog lijepog, zaista sunčanog, sarajevskog jutra, došao na posao s disketom na kojoj je bio tekst (koji je pisao cijele prethodne noći i koji mu je – koje li kamuflaže – zatražen kasno popodne prethodnog dana) i pitao s kojeg kompjutera se serviraju tekstovi u mrežu, odgovoreno mu je da je odservirano „Krinu".

Tek tada je povezao riječi kolege s kojim je radio u Ljubljani, a koji je, po povratku u Sarajevo, napustio „Krin". Rekao mu je, kad su se sreli dok je bio u u Bihaću: „Jedino je još tebi do 'Krina'. Oni u Sarajevu bave se samo time kako da sve razgrabe između sebe". U čudu mu se čudio.

Toga dana kad je ukinut „Krin", neki novinari u Redakciji držali su oborene glave. U najvećoj sobi, na sekretaricinom stolu (nije za stolom nego na stolu), sjedio je Mali Brat, izvršni likvidator. Dok mu se Orhan Bahtijarević pokušavao obratiti da mu najzad bar uveže radni staž (godinama mu je to čvrsto obećavao), pa da neće tužiti niti tražiti zaostale plaće, Mali Brat se ponio dolično svom značaju: nije ga ni primjećivao. Kao da nije ni postojao. Kao da je prazan prostor. Kao da nisu zajedno radili duže od deset godina. U onim ljubljanskim, radio je i po šesnaest sati dnevno, jedini s profesionalnim novinarskim iskustvom (dugogodišnjim),

uz obećanja da će im radni staž biti tretiran kao ratni, dvostruko, jer je „Krin" bio pod ingerencijom vrhovnog komandanta A-eR-Be-i-Ha. Uopće ga nije konstatirao. Baš onako naški. Samo i tek tako. Kao da mu time ne poništava prethodne decenije rada i budućnost.

U Islamskoj zajednici zvali su ih „zelenim drugovima". Oni i interesna halka oko njih hvalili su se bijegom iz mihraba i zvanjem rashodža. Malo im je bilo hodati po vodi, nego bi koračali i po nebesima. Predratni autsajderi, dočekali su da se ponašaju na način „crvenih" prethodnika, da bi i nastupili poput njih, tipično skorojevićki: pretvarali su se „eksperte" i „savjetnike" za sve i postali nezajažljivi, megalomanski grabljivci.

Orhan Bahtijarević, nedioničar i prevareni nadničar u uništenom nacionalnom informativnom projektu, ostao je bez posla i prebijene pare. Dug za plaće premašivao je šestocifreni iznos u konvertibilnim marakama – šest godina ili nikako nije primao plaću ili bi dobio samo trećinu jedne u tri mjeseca, plus upola umanjena primanja dok je bio u Bihaću. Za trinaest godina provedenih u „Krinu", nije mu upisan ni dan radnog/penzijskog staža. Godine koje su potamanili „mali zeleni". Bez šanse da se, u dobi u kojoj je bio i narušenog zdravlja, može opet zaposliti ili da – porad tolikog ukradenog radnog staža – stekne bar pravo na 310 KM penzije, umjesto nepostojeće nacionalne, sa zvanično priznatim statusom istaknutog slobodnog umjetnika, s knjigama štampanim i prisutnim širom svijeta.

Ovi ga nisu (ot)pustili ni s plastičnom kesicom, u kakvu je, u proljeće, koje je kasnilo 1992. Godine, strpao sav svoj dotadašnji život, imetak i uspomene i probijao se kroz četničke barikade.

Tvrdilo se da je „Krinov" kriminal unaprijed zataškan. Onda su neki novinari tužili. On nije. Ipak, „preko trećih lica" – za koje je mislio da nisu u halki – „skretana mu je pažnja da ne čačka mečku". A onda, nakon više godina, dobio je poziv kao svjedok kojeg su naveli tužioci. U kancelariji na tavanu kantonalne zgrade, između dronjavih denjkova papira, izvirivala su dva fosilizirana insekta

u obličju inspektorskih hulja iz Kafkinog „Procesa". U iskrzanim ulojenim kaputima, pentrali su se po rafovima punim prašnjavih fascikli i, u svojoj važnosti, ispuštali nešto što su trebali biti glasovi zastrašivanja, kao da im je dopao šaka u istražnom zatvoru. U kojem je to filmu? Iz kojeg vremena? Izigravaju detektive koji zataškavaju mafijaške prohibicijske poslove. Da je jedan od te dvojice u toj rasklimanoj sobetini bio kondukter – mogao je zatražiti crnu plastičnu kesicu i, kao nekad, u usmrdjelom autobusu preko Romanije, ispovraćati iz sebe i drob i džigaricu.

Suđenja nije bilo. Pukni prstom. Više ni glasa o "Krinu". Piši propalo. Ni da ga ko upita na koji način pokušava preživljavati. Ili da, umjesto izostalih posjeta s pola kilograma ustajalih naranči u fišeku, bar po nekom upitaju kako mu je dok truhne po bolnicama.

Proći će i duže od deset godina, a Mali Brat, onaj koji je sjedio na sekretaricinom stolu, dobacit će mu, preko ulice, u prolazu: „Kako si, Orhane?" Na to je Orhan Bahtijarević iz džepa izvukao platičnu kesicu i u nju ispovraćao nakupljenu jed; bila je zelena i strašno zaudarala na nitkove.

5.

Duže od četiri godine istražuje i piše roman. Za njeg dobija dva visoka priznanja... U Bosni se mnogo piše, prevodi, objavljuje. Primoran je na fizički posao popravljanja tuđih tekstova. Milioni udaraca s dva prsta po tastaturi. Godinama je kucao na mehaničkoj mašini. I, kao i većina kolega, „mlatio" s dva prsta. Kad su došli kompjuteri, prihvatio ih je kao veliki Božiji dar piscima. I nastavio, po navici, snažno udarati s dva prsta po tastaturi. Nervni završeci na prstima izrazito su osjetljivi. Sustigli su ga nesnošljivi bolovi u rukama, od ramena do prstiju. Čim napiše rečenicu ili dvije, osjeća strašne bolove. Specijalistička dijagnoza: stanje definitivno, kao cijena prinuđenosti da pokuša preživjeti.

Tada biva prepuštan iživljavanju dviju čekaluša iz Komisije za bolovanje u ulici Sačekuša. Iako ga bole (i) noge i nije u stanju (satima) čekati po bolničkim hodnicima (često su bez klupa), uz

prostačke, nerijetko krajnje morbidne opservacije, nametale su mu obavljanje i po šest-sedam različitih specijalističkih pregleda u nepun mjesec. Svaki zahtijeva i po desetak posebnih ličnih odlazaka: zakazivanje termina u ambulanti, dobijanje uputnice, moljakanje medicinskih sestara da u istom mjesecu dobije termin za specijalistički pregled, vađenje nalaza, snimanja, podizanje nalaza, pregled, čekanja u ambulanti na recepte za nove hrpe lijekova (uz nemale doplate), dobijanje uputnice u ambulanti da bi opet mogao stupiti pred te komisijke. U tome su mu prolazili mjeseci na „bolovanju" umjesto da leži i liječi se. I zdrav bi obolio, a njega su douništile. Kad ga (i) to dovede do stanja da mu nadležni specijalist – crno po bijelom i pečatom – naloži strogo mirovanje i patronažno previjanje u kući, dvije čekaluše iz ulice Sačekuša, osujećene u svojim frustracijama da ga matretiraju slanjima na preglede, konstatiraju da je zdrav (prethodno su ga tako „ocijenile" dok je bio s dva ugrađena stenta) i ukidaju mu „bolovanje". (Dvojica doktora tek su statirali, mada je mali crni znao oponašati svoje kolegice.) Nadoknadu za bolovanje ionako nije primao. Ukinuta mu je s „obrazloženjem" da istaknuti slobodni umjetnici nejmaju na to pravo. I to samo njemu, a pod ravnanjem direktora Zavoda zdravstvenog osiguranja Crvenkića (čiji je glavni saradnik izvjesni primarijus, ekspert i za žiriranje književne nagrade!, a s kojim se nikad nije ni vidio da bi ga mogao mrziti).

U zdravstvu i oko njega, ipak, nisu samo hipokriti koji su Hipokratove izdajice.

6.

Kako je, zapravo, došlo do toga da iz intervjua vođenog u tek deblokiranom Bihaću bude izvučen naslov o strancu spasiocu?

U Bihaću je bilo nestalo i papira za pisanje. Ratnom dopisniku nađena su četiri čista lista formata A4. Štedeći, intervju je napisao na osam stranica kucajući i otpozadi. Kasnije će se ispostaviti da je imao i naviku da, pišući, pitanja i odgovore sažima (ili i proširi) tako da se završe na kraju kartice, a da svaku novu stranicu zapo-

činje novim pitanjem! Kucajući na pisaćoj mašini od vrha do dna papira, da ga maksimalno iskoristi, nije mu ostalo prostora ni da predloži naslov niti da numerira strane.

Kad je otipkani tekst iz Bihaća predan „zagrebačkoj vezi", hitno je telefaksom proslijeđen u Ljubljanu. Ni vičnijem novinarenju ne bi palo napamet da je dopisnik na listovima pisao i sprijeda i otpozadi i da je trebalo faksirati osam stranica. Tako je ostala nepoznata polovina intervjua. Iz onoga što je stiglo u Redakciju, valjalo je iščupati naslov.

V.

MALI ROMAN O PREVEDENOM ROMANU U IZGORJELOM STANU

Dogovaranja u nastavcima kojima su prethodila zavijanja telefonske sirene • Požar u stanu institucionalnog prevodioca iz Ljubljane • Obikuša iz Anadolije i podudarnost s davnom pričom koja se nije zbila samo unutar korica „Romana o Srebrenici" • Posjetilac na promociji bez metka u srcu koji mu je tu zastao prilikom pada Kula-Grada

To je bilo dok smo imali fiksni telefon u stanu u Sarajevu. Bilo je to vrijeme gašenja tzv. satelistkih telefona i tek su privilegirani koristili mobitele. Kao što sada imaju izrazito skupocjene, tada su mobitele uglavnom imali tajkuni i ostali snobovi. Tako je i bilo da nam je, poput vatrogasne sirene za uzbunu, u stanu svirao digitalni telefon. I najavljivanje interfonom ispred zgrade i ispred vrata stana bilo je propraćeno zvučnim signalima poput sirene. Zavijalo je toliko snažno da me podsjećalo na obznanjivanje pokazne ratne uzbune u kasarni Je-Ne-A ili kao kad bi se, vatrogasnom sirenom sa zgrade Narodne banke, javljalo da negdje gori u Vrijesu. Prvo sam uspio saulisati zvukove kojima nam se najavljuje neko ispred samih ulaznih vrata na stanu. Uređaj iz kojeg su emitirani ti signali nije bio iznad vrata, nego instaliran u centralnom dijelu stana. Nekako sam pomaknuo kruti bat da ne udara učestalo i poturio gumenu fleku koja amortizira udare. Doskočio sam i preglasnosti alarma na interfonu. Ali, bili smo nemoćni spram zvukova iz fiksnog telefona. On je bio najnovije čudo elektronike i, kao neuspjelo, uvezeno u Bosnu. Ništa se tu nije moglo mehanički, a

još manje s pritiskanjem dugmadi za automatsko programiranje komandi. Nije pomoglo ni čačkanje u radnji u kojoj smo kupili telefon. Niti su ga htjeli vratiti, a ni zamijeniti s drugim. Bio je, pak, preskup da bismo ga se odrekli. Nije nam bilo druge nego kućni telefon povremeno ištekavati iz zida kako ne bismo i dan i noć trpili njegovo zavijanje. Nevoljno smo se odazivali telefonskim pozivima. Nismo žurili s podizanjem slušalice. Je li to bila naša osveta? Ali, zvuk bi, iz sekunde u sekundu, bivao prodorniji. Tako je telefon programiran. Očito je pobrkano s brojevima decibela. Umjesto da je odbio barem jednu nulu iza osnovnih brojeva kojima se mjeri jačina zvuka, programer je dodao.

Bio je lijep dan popodne. Još ljeto. Nije bilo augustovsko ili septembarsko. Pozno oktobarsko ljeto počelo je nešto ranije. Nije bilo uobičajeno pozno ljeto sredinom tog mjeseca, nego s prvim danima oktobra. Bilo je umilno lijepo. I u duši i u pogledu kroz prozor. Ugodno i u stanu na vrhu četiriipospratnice bez krova ili, kako se rekne, s ravnim krovom. U sobama je bilo toliko toplo da je bilo prijatno. Beton odozgo nije žario.

Ali, zašto je uopće bitan telefon i zvuk telefona? Zato što će se neminovno mnogo puta oglašavati tokom ove pripovijesti i, razumljivo, početi nervirati i čitaoca.

I, evo, samo što se nije i javio.

Supruga je prilegla poslije ručka, Džehva je spavala, moja majka također, ja sam kunjao, niko se nije sjetio isključiti telefon. Zadrndalo je. Pritrčao sam. Da se bar ostalima ne razbije prvi san.

– Ja sam Andrej Poznič. Već mjesecima tragam za brojem vašeg telefona. Zovem vas iz Mengeša ob Ljubljani. Želim u svojoj založbi „Ciceron“ objaviti vašo knjigo o Srebrenici. Nemojte misliti da su me na to nagovorili Bošnjaki. Njih ima dosta pri nas. To mi traže Slovenci i slovenski pisatelji koji vas osobno ne poznaju. Žele imati taj roman u slovenskom jeziku.

Odgovorio sam:

– Živio sam u Sloveniji i to bi mi bilo posebno drago. Ali, taj roman je stilski veoma zahtjevan za prevođenje.

– Mislite? Sigurno?

– Da, mislim.

– To se da srediti... Pošto ste živjeli u Sloveniji, možete mi predložiti prevodioca.

– Da, mogu više njih.

– U redu – rekao je Poznič. – Kad je tako, vi razmislite i predložite trojicu. I ja ću razmisliti i vama predložiti trojicu koji bi to mogli uspješno prevesti. I da se već sutra čujemo ob istem času i nađemo kompromis.

Sutradan sam upozorio porodicu kad bi se mogao oglasiti novi poziv iz Ljubljane.

Telefon je sutradan započeo sa zavijanjem u približno isto vrijeme.

Ja sam Andreju naveo tri imena. I on. Nijedno nam se nije podudarilo. Nismo se mogli složiti. Obojica smo imali razloge da ne pristanemo ne prijedloge drugog.

– Imate li sedmo ime? Živjeli ste u Sloveniji. Možda se čitali prijevode knjiga spisateljev iz Bosne u slovenskom jeziku.

– Rijetki su ti prijevodi. Ali, jedan mi se posebno svidio. Taj prijevod je izvanredan.

– Naći ćemo ga! – uskliknuo je Anrej Poznič.

– Ako mislite na pisca, sigurno ga nećete naći. Teško je povjerovati i da je prevodilac živ. To je roman „Tvrđava“. Ubrzo po izlasku iz štampe, preveden je na slovenski. To je bilo zato što je taj prethodni roman tog pisca postigao veliku popularnost po Jugoslaviji te je, po međurepubličkom ključu, prevođen i na slovenski. Ovaj drugi roman mu je slabiji, ali je meni na slovenskom jeziku bolji od prvog. Bilo mi je naprosto nevjerovatno da se bogatstvo riječi bosanskog jezika može toliko iznijansirano

izraziti na slovenskom. Uz to, slovenski jezik ne poznaje „dakavicu“ iz srpskog jezika, koja je veoma prisutna u originalu romana i nama najgrublje bode oči, jer to bosanski jezik drastično odvaja od srpskog. To čini taj prijevod još suptilnijim. Roman je morao prevesti veoma iskusan prevodilac. Ali, ponavljam vam, to je bilo davno. Možda je prevedeno prije četrdeset godina.

– Znate li ime prevodioca?

– Ne.

– Slažem se s vama u pogledu starosti prevodioca. Ali, vrijedi pokušati. Možda je živ. Recite mi ime tih romana. Potražit ću ih u knjižnicama.

– Taj drugi je na slovenski preveden kao „Trdnjava“, prvi je „Derviš in smrt“.

– Nisam čuo, ali da probamo. I da se čujemo već sutra?

– Dogovoreno.

Opet mi je valjalo s porodicom dogovoriti da malo pomaknu svoje uobičajene popodnevne obaveze s odmaranjem.

Kako se i očekuje od Slovenca, bio je tačan i sutradan. Naš telefon je počeo zavijati.

– Janko Moder! On se tako zove. To je najbolji slovenski prevodilac. Prevodi s mnogih jezika. Njegovi prijevodi su remek-djela. Poznatiji je i priznatiji od svih živih slovenskih spisatelja. Institucija naše kulture! I, što je najvažnije, živ je. Živ je! – uskliknuo je Andrej Poznič, prethodno i ne pozdravivši. – Samo sam vam to htio javiti. Pokušavam doći do njega. Nadam se da vam se sutra javim u isto vrijeme.

I sutradan sam bio na oprezu. U zakazano vrijeme, sjedio sam pokraj telefona i čekao da zgrabim slušalicu. Čekajući, zadrijemao. Kad je zasviralo, dugo mi je trebalo da bih se pribrao.

– Andrej Poznič, pozdravljeni! U pravu ste. U pravu ste da je star. Veoma. Ima, nećete povjerovati, devedeset dvije godine i još prevodi. Nisam uspio doći do njega. Njegova supruga i on su

jednako stari. Ne koriste telefon. Njima bi zvuk bio pretih. Ne bi ga čuli. Ali, preko Društva prevodilaca, došao sam do adrese. Sutra ujutro ću ga pokušati posjetiti. Onda, važi li, naše dogovoreno vrijeme i za sutra?

Narednog popodneva Andrejev glas prvi put nije djelovao optimistički:

– Neće moći. Žao mi je. Iako je prestar, angažirao se na prevođenju više knjiga. Uporedo prevodi s tri različita jezika. Četvrta knjiga bi bila preko svake mjere i mladom prevodiocu... Ali – kazao je pomirljivo gospodin Poznič – ja sam mu ipak ostavio vašu knjigu. Rekao sam mu da je pisana na bosanskom. Obećao je da će pogledati. Simpatizira Bosnu. Za svaki slučaj, rekao sam mu da ću navratiti i sutra. Znate, nikad se ne zna... Ostaje naše vrijeme za telefonski poziv?

Telefonska sirena u stanu oglasla se i sutradan u isto vrijeme.

– Ja ne mogu povjerovati. Učinite to bar vi. Vi ste bili u pravu. Roman je veoma zahtjevan za prevođenje. I to je presudilo da je gospodin Moder pristao. To će biti proces, potrajat će. Prema potrebi, ja ću vam se nastojati javiti. Nadam se da će narednih dana biti prilike da vas obavijestim kad bi mogao početi s prevođenjem.

Mada nije bilo dogovoreno, i sutradan sam čekao u isto vrijeme. Možda zato što se porodica već navikla na odgađanje popodnevnog počinka. Čak je i beba bila budna. Ja sam, kao krivac, držao telefon u krilu i samo čekao da se javi pa da podignem slušalicu i spriječim uzbunu. I – zasviralo se. Javio se izdavač Andrej Moder.

– Tukaj je Andrej. Gospod Bahtijarevič, neverjetna zgodba. Oh, da, pardon. Ali, vi toliko razumijete po slovenski. Andrej je ovdje... Jutros sam odnio cvijeće gospođi Moder. Ona se obradovala. Razumljivo, cijeni te starinske manire... I, znate li šta sam zatekao? Zatekao sam gospodina Modera za kompjuterom kako

prevodi vaš roman! I u ovo nećete povjerovati: on je već na trideset trećoj strani. Prihvatio se toga popodne. Samo da proba kako bi išlo. I, vidite, ide mu odlično. Povuklo ga je, ta zahtjevnost stila, s njemu mnogo nepoznatih riječi. Ostao je do kasno sinoć i nastavio danas. S ponosom mi je to pokazao. Jednostavno, ponijelo ga je. One tri knjige, iako je s njihovim prevođenjem bio u punom zamahu, ostavio je za poslije. Radit će isključivo na prevođenju vašeg romana. Nije potreba da se čujemo narednih mjeseci... A da, nismo razgovarali o pogodbi, o izdavačko-autorskom ugovoru. To vam je unutar standarda koje imaju svi tujci pri nas... Izvinjavam se, prema pravilima koja važe se sve strane pisce u Sloveniji. To je tipski ugovor...

Rekao sam:

– Pretpostavljam da si ni vi ni ja nećemo obogatiti. Ostavimo to kad tome bude vrijeme.

– Hvala vam na dosadašnjoj saradnji. Radujem se saradnji s vama.

– Jaz tudi – kazao sam važno na slovenskom.

A onda su se moji u kući opet mogli obiknuti na svoje uobičajeno popodnevno odmaranje. Isključivali smo iz zida utičnicu telefonske šnjure. Pa smo i to prestali. Niko nas drugi ne zove u tom vremenu. Treba mi se načekati do novog poziva iz Ljubljane. S obzirom na brzinu kojom je gospodin Moder pristupio prevođenju, neminovno će uslijediti i usporavanje. Tome treba dodati i njegove pozne godine. U najboljoj varijanti, moglo bi se očekivati da se Andrej Poznič javi krajem marta ili sredinom aprila. Ako ne i poznije.

Bila je sredina novembra. Mjesec i desetak dana prošlo je otkako nije bilo telefonskog poziva iz Ljubljane. U stan sam se vratio kasno. Moji su me dočekali s obavještenjem da ih je predvečer uznemirio poziv izdavača iz Ljubljane.

– Zamolio je da ga nazoveš, pa će on nazvati tebe.

Nazavao sam. Tražio je da prekinem vezu pa će on nazvati. Rekao sam da to nije potrebno i da možemo nastaviti razgovor.

– Dogodilo se nešto strašno. Na prvim večernim vijestima na televiziji objavljeno je da je izbio požar u stanu gospodina Modera. Suprugu i njega izvukli su susjedi. Prebačeni su u Klinički centar...

Čekao sam s nestrpljenjem sutrašnji poziv iz Ljubljane. Više nije bila u pitanju samo moja knjiga, njezino prevođenje. I sam sam, i to u nekoliko navrata, ležao u Kliničkom centru u Ljubljani. Znao sam da se tu ne dospijeva povodom lakših zdravstvenih problema.

Novi poziv sljedećeg dana.

– Imam dobre i slabe vijesti. Da saznam šta je bilo s porodicom Moder, bio sam u Kliničkom centru u Ljubljani. Nisam ih zatekao. Zbog njihovih poznih godina, sinoć su primljeni više preventivno. Vraćeni su kući. Pardon, ne kući. Njihov stan je potpuno izgorio. Znate kako to već bude sa starima... Zaboravljeni ručak na uključenom šporetu. Gospodin je radio u svojoj sobici. Gospođa pridrijemala u drugoj... Požar je bio intenzivan. Stopostotna šteta. Sve je izgorjelo... I kompjuter gospodina Modera. Pronašli su hard disk. I on je skroz oštećen... Iskreno žalim zbog naše prekinute saradnje.

„Kvrc"! Veza se prekinula. Neko vrijeme sam držao ruku nad slušalicom na telefonu; ako bi se opet javio. Nije se javio. Tipično slovensko-zapadnjački: sarađivali smo dok je bilo razloga za to. I, objektivno, rekao mi je šta je imao. Niti se tu još šta ima reći.

I to je bilo. Počelo trajati. I prošlo. A meni naumpada juni 1996. godine.

U Bihaću, stanujući na periferiji u memljivom mutvaku usred kukuruzišta, upravo sam završio taj roman. Stavivši tačku,

izišao sam da dahnem dušom i sebe nagradim šetnjom. Tada je u moju podstanarsku šupu navratio moj prijatelj iz Vrijesa. On je već bio žitelj Bihaća. Došao je ovamo, s kćerkom i trudnom suprpugom, u posjetu njezinima, pred Ramazanski bajram 1992. godine. Nisu se mogli vratiti. Već je bijesnio rat... Zatekao je na stolu uključen moj laptop. Bio je otvoren fajl s romanom. U dnu ekrana je zapazio program za crtanje. Volio je to. Veterinar, ali se bavio arhitekturom uspješnije od profesionalaca... Pritiskao je raznu dugmad na tastaturi... I – kad sam se vratio – više nije bilo romana. Gdje god sam ga tražio po memoriji, nigdje ga. Onda se sjetim da me baš taj prijatelj upoznao s Mustom Mahmićem, najboljim kompjuterašem u Krajini. Htjelo se da sam, tada, pri susretu, u razgovoru s njim, saznao gdje stanuje... Već je bilo zanoćalo. Kiša je lila kao iz kabla. Nisam ni pomislio na spavanje. Ne bih sklopio oka. Kakav krevet, kakvo li ti šta?! A da nastavim čačkati po laptopu, napravio bih i veći belaj.

Kiša je jednako lila. Zaputim se Mahmiću, skroz na drugu stranu grada. S kraja nekadašnje Galićeve ulice pa preko Une. Zateknem ga raspremljenog, u pidžami. I, pronađe roman! Poslije sam pričao o tome vrhunskim stručnjacima. Govorili su mi da je nemoguće naći izgubljeni fajl tu gdje ga je on našao. Musto je našao. Samo se poneki pasus bio poremetio, ponegdje izbrisalo nešto teksta. Većina, gotovo sve, bilo je sačuvano.

„Krin“ je imao i najjaču izdavačku kuću. Bilo je normalno da roman ponudim „svojima“. Memorija na mom izraubovanom laptopu bila je nedovoljna da bih mogao na njemu i dalje pisati. Zato sam snimio roman na disketu i izbrisao ga iz laptopa. Disketu sam predao glavnom uredniku izdavačke djelatnosti. Ali, prolazili su dani, i cijeli mjesec, a on mi se nije javio. Nije mi se dalo da ga sretnem. To je bilo moguće zato što je „Krin“ bio toliko finansijski moćan da je pogon za knjige imao u posebnoj, svojoj zgradi, u drugom dijelu grada. Ubzo sam shvatio da me

izbjegava. Kad smo se napokon vidjeli, kazao je da će sve biti u redu. Ništa da se ne brinem. Samo je zagubio disketu! Naći će je već. Smješkao se ponavljajući da se ništa ne brinem.

Da se ne brinem?

On je pjesnik. Pjesnici znaju svoje pjesme napamet. Nekad, u ranoj mladosti, mogao sam izdeklamirati svojih reportaža, priča i pripovijedaka za dužinu kraćeg romana. To zna biti tako. Gledao sam neke koji samo nakratko pogledaju opširan tekst u novinama. Ili im otvorite knjigu i oni se nakratko koncentriraju na te dvije stranice pred sobom. Treba deset ili barem pet minuta da se to pročita. Ali, već nakon minute ili minute i po gledanja teksta, reproduciraju ga u cijelosti. Mogao sam pamtiti ono što sam napisao. Pozovu me na književnu večer. Pjesnici drže knjigu u ruci i iz nje čitaju i pjesme koje nisu duže od pet-šest stihova. Znaju i zamuckivati, i pogrešno pročitati, vraćati se ponovo. Ja sjedem pred mikrofon (ne stojim dok govorim) i izbiflam pet-šest kartica napamet. Ili i dužu pripovijetku. Kad se za to uznalo, znali su me kontrolirati: otvore moju knjigu i prate očima ono što čuju... Ali, nisam čuo, ni pročitao, da ijedan pisac u srednjim godinama zna napamet svoj roman.

Tragao sam za urednikom. Dva mjeseca. Redovno je bio odsutan. I tri mjeseca. Onda susret. Njegov blagi osmijeh. Naći će on to. Da se ne brinem.

Da se ne brinem? Roman, 400-450 stranica, a bez traga... Onda, u Bihaću, kad je roman nestao u laptopu, nisam mogao zamisliti da bih proveo ijednu noć s osjećajem da je izgubljen. A sada...

Prošla su i četiri mjeseca. Zašlo u peti. Šesti. U Redakciji „Krina" pojavio se glavni izdavačke djelatnosti. Pružio mi je moju disketu.

– Rekao sam ti da se ne trebaš brinuti. Pronašao sam je jutros u unutrašnjem džepu kaputa. Kaput mi je bio zaturen u ormaru. Dugo ga nisam nosio.

Zašto sam i sutradan čekao kraj telefona u vrijeme kad je Andrej uobičavao nazivati? Ne znam. Čekao sam. Ipak, koncentracija je popustila, nisam bio oprezan, pa je telefonska sirena više puta oglasla uzbunu. Sirena je zavijala. Ko li je odabrao Andrejev popodnevni termin, kad su se moji obiknuli na odmaranje?

Bio je Andrej.

– Jučer nisam mogao ponovo uspostaviti vezu. Želim vam reći da mi je bilo zadovoljstvo sarađivati s vama. Možda da to ipak nekad nastavimo s prevođenjem neke druge vaše knjige. Manje zahtjevne. Umjesto onih prvih šest prevodilaca i sedmoga, gospodina Modera, možda se o osmom dogovorimo lahko.

(Njegovo „h" u „lahko" sigurno bi grubo zazvučalo protivnicima bosanskog jezika.)

Kažem:

– Nisam stigao jučer reći. Prenesite moj ljubazan pozdrav gospodinu Moderu. Važno je da su gospođa i on dobro. Da, važno je i to što njegove kolege i vaša država cijene njegov doprinos vašoj kulturi.

Izdavač iz Ljubljane se opraštao, moj (ne)suđeni izdavač Andrej Poznič. Još „nasvidenje" za „nasvidenje" i – spuštena slušalica.

A onda, i sutradan se oglasio alarm iz našeg telefona. Bojim se da će postati monotono ako navedem da je opet nazvao gospodon Poznič. Počeo je tako da mi ima saopćiti dobru vijest...

Ali, dok se ovo čita, uveliko može izgledati spisateljski nemušto. Čak i krajnje neuvjerljivo. I da će biti neubjedljivo i to s dobrom vijesti koju trebam čuti. Da će zvučati deplasirano. Da, bez sumnje. Bez ikakve sumnje postaje tako i meni dok ovo ispisujem, svjestan da sam dospio na skoz sklisku granicu da izgubim povjerenje i upornih čitalaca. Ali, odista je bilo kako je bilo. Javio se, je li, naravno Andrej. Poslovično hladan, kakva je većina Slovenaca, sada je bio neprepoznatljiv. Bio je presretan.

– Gospodine Bahtijarevič, potpuno su uništeni svi fajlovi na hard-disku, ama baš svi, osim fajla s prijevodom vašega romana! I on je oštećen. Ali, neznatno. To su tek dva-tri procenta oštećenja u tekstu. Ovo vam tvrdim s potpunom sigurnošću. Sve već imam i u svom kompjuteru. Pregledao sam. I to su oštećenja na mjestima najpogodnijim za popravke. Na samom kraju. Odnosi se na pogovor, koji je publicistički, i to mogu i ja doprevesti. Time hoću da vam kažem da imamo kompletan prijevod vaše knjige!

Samo sam šutio, a Andrej vezao:

– Gospodin Moder izričito želi da vi pogledate prijevod. On to ne uobičava. On je veliki prevodilac. Ali, insistira na vama. Već večeras ću vam prijevod poslati elektronskom poštom. Zamolio bih vas da budete ekspeditivni. Računajte s time da ostajem pri namjeri da promoviram knjigu u Ljubljani već početkom decembra. Sada se čeka na vas. Vi što brže pročitate prijevod i pošaljete eventualne primjedbe...

Iste noći sam se dao na čitanje.

Iako je bilo prošlo deset godina od mog odlaska iz Slovenije, čitanje na slovenskom išlo mi je dobro. Dok sam bio tamo – poslije tegobnog liječenja u Kliničkom centru u Ljubljani, kad se više nije moglo vratiti na slobodnu teritoriju Bosne – neko vrijeme sam se izdržavao pišući književne kritike i prikaze u slovenskim novinama i časopisima. Bio sam, dakle, pouzdano dobar čitalac na slovenskom. Kad sam pisao, prevođeno je s – tada već ponovo ozvaničenog – bosanskog jezika, ali sam uobičajene novinske tekstove mogao pisati i na slovenskom. Pogotovo sam bio dobar u gramatici i pravopisu. Bolji od mnogih Slovenaca. Na studijama sam imao četiri semestra slovenskog jezika i to se uglavnom vrtilo oko pravopisa i gramatike. Đaci u Sloveniji, uostalom i njihovi profesori, jednako kao i naši, tome ne pridaju pažnju na nastavi maternjeg jezika i književnosti. Ipak, stanovite

su razlike između čitanja, govorenja i pisanja. Dakle, sasvim dobro sam mogao čitati na slovenskom. I, dakako, razumijevati. Pogotovo sam bez problema čitao prijevod svoje knjige.

Janko Moder je preveo tako da je bila milina čitati. Slovenci se s pravom hvale s njim. Zaista je vrhunski prevodilac. Uz to, imao je na raspolaganju i kapitalni „Srbo-hrvaško-slovenski slovar" dr. Janka Jurančića (izdanje Državne založbe Slovenije, Ljubljana, 1972., s prijevodom i objašnjenjima i cijelih petnaest hiljada riječi orijentalnog porijekla).

Ipak, u romanu sam na više mjesta naišao na pojedinosti za čije je prevođenje bilo potrebno iznijansirano poznavanje običaja iz bošnjačke i islamske tradicije. Također, i poznavanje Kur'ana, jer je u romanu citirano više ajeta, a u Sloveniji nisu imali stručan prijevod Kur'ana.

U romanu, tako, ima rečenica: „I sanjao sam hazreti Ebu Bekra". Prevodilac je posegnuo za raznim rječnicima. Tada još nije bilo novog rječnika bosanskog jezika. Našao je sasvim korektna rješenja: da se „hazreti" može tumačiti kao „sveti", ebu – na arapskom da je otac, Bekr da odgovara imenu Bekir. I onda je, prevedena, ta rečenica izgledala ovako: „I sanjao sam svetog oca Bekira". To je mogao i biti doslovan prijevod, ali i nimalo smislen.

To i slična mjesta podvukao sam crvenom bojom, napisao podrobna objašnjenja, predložio kako bi smisleno bilo na slovenskom i već sutradan navečer elektronskom poštom poslao izdavaču.

Janko Moder je bio dotle veliki prevodilac da nije bio sujetan. Moje je s razumijevanjem protabirio i redom prihvatio. Insistirao je na presedanu da se na kraju knjige objavi stranica s njegovim tekstom. Izdavač nije mogao ne udovoljiti intelektualnoj gromadi. Tekst je započeo riječima: „Posebno sam zahvalan autoru romana na saradnji prilikom prevođenja..."

Izdavač je održao obećanje. Zakazao je promociju početkom decembra te 2005. godine.

Kad sam se, nekoliko dana ranije, zaputio u Ljubljanu, pri ulasku u avion u Sarajevu, iz stjuardesinih ruku uzeo sam dva dnevna lista, od ukupno tri koja izlaze u Sloveniji. U oba sam našao da se u nastavcima objavljuju odlomci iz moje knjige. I to uočljivo plasirani i lijepo tehnički opremljeni.

Slovenci mnogo čitaju. Ta dva dnevna lista imala su tada tiraž po oko 100 hiljada primjeraka dnevno.

Po izlasku iz aviona, na pasoškoj i carinskoj kontroli, nakon što su pročitali moje ime, najljubaznije su mi poželjeli dobrodošlicu kao piscu. Na pasošu ne piše zanimanje.

Toga dana imao sam zakazan intervju za prestižnoj kulturnoj emisiji „Studio City" na državnoj televiziji „Slovenija 1". Sutradan i preksutradan čekala su me dva opsežna razgovora za dva vodeća dnevna lista, ljubljanski „Delo" i mariborski „Večer". U dva dana, s dvjema urednicama, izrazito upućenim u pitanja iz kulture i u moj roman, susreo sam se na mjestima koja sam ja odabrao. Došle su s fotoreporterima. U oba ta dnevnika, u njihovim prestižnim dodacima, u jednom u subotu, u drugom u nedjelju, objavljeni su intervjui sa mnom. Oba na po dvije strane. Moje riječi prevedene su krajnje korektno. Nisam imao nikakvih primjedbi.

Promocija je bila u „Cankarevom domu". To je, u pravom značenju, hram kulture. Takav ne postoji od Beča do Istanbula. Prvo je, u 11 sati, bila pretpromocija za novinare u konferencijskoj sali. Koliko je bilo stolica, toliko je bilo novinara, plus kamermani i radiosnimatelji.

Tu sam se sreo sa starim gospodinom Moderom. Bile su mu već devedeset tri godine. Izgledao je vrlo prijatno, kao neko s kim se dugo znate, poput dobrog djeda iz mahale.

– Gospodine Moder, predstavlja mi čast...

– Gospodine Bahtijareviću, vi ste meni učinili čast. S prevođenjem vašeg romana s bosanskog jezika na slovenski, upisao sam u svoju dokumentaciju trideset treći jezik s kojeg prevodim.

– Kako je to moguće, gospodine Moder!?!

– Lahkò – rekao je na slovenskom, s akcentom na kraju, pa prešao na moj jezik: – Prevodim sa svih slavenskih, romanskih i germanskih jezika.

Navečer je bila promocija u najljepšoj sali „Cankarevog doma“. Voditelj je bio najpopularniji voditelj njihove najgledanije televizije, „Pop Te-Ve“.

Promocija je počela riječima da je „večerašnje predstavljanje romana o Srebrenici na slovenskom jeziku i odgovor slovenske kulture na politički događaj koji se, uporedo, iste večeri, održava u Ljubljani, gdje su se, pred priključenje Slovenije Evropskoj uniji, na samitu okupili politički lideri zemalja E-Ua, a za glavnoga govornika odabran ministar vanjskih poslova Srbije“?!

Predgovor izdanju na slovenskom jeziku napisao je najpoznatiji i najpriznatiji novinar u toj zemlji, Ervin Hladnik Milharčič. Na posljednjem popisu stanovništva u Jugoslaviji, 1991. godine, procjenjući šta čeka ovaj narod, izjasnio se kao Musliman. Nije ostao samo na takvoj podršci. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu, bio je – računajući i sve domaće – najistaknutiji izvještač s ratištâ. Povodom prijevoda mog romana o Srebrenici na slovenski, napisao mi je jednu jedinu rečenicu: „Veoma je bitno da je ovaj roman objavljen na kršćanskom jeziku“.

1.

Na drugom kršćanskom jeziku, engleskom, taj roman, objavljen u Kuala Lumpuru, tamošnje Ministarstvo obrazovanja uvrstilo je u obaveznu srednjoškolsku lektiru u Maleziji. Na Sajmu knjige u Kairu prijevodi te njegove knjige na engleski i arapski jezik bili su glavni događaj, propraćeni mnogobrojnim džambo-plakatima naslovnih strana knjige, također i u knjižarama u tom

gradu, uvodnikom u „Al-Ahramu". Pažnju ni sličnu ovoj ili onoj u Sloveniji, Orhan Bahtijarević nije doživio i u Bosni i Hercegovini, gdje je, uz ponovljena izdanja, objavio četrdesetak knjiga; s ovom: četrdeset tri. Bošnjaci ponešta ne umiju. Ili neće.

Treba li i napominjati da mu „Krinova" izdavačka djelatnost nije objavila taj roman na bosanskom, iako ga je reklamno najavila u svom sedmičnom magazinu?!

Na promociju u „Cankarevom domu" nije došao tih dana u Sloveniji čelni čovjek bitne institucije iz Bosne i Hercegovine. Nekoliko dana ranije, u prisustvu Orhana Bahtijarevića, lično ga je o tome telefonom obavijestio i na promociju u Ljubljani pozvao njegov pretpostavljeni u Sarajevu. Kad ga je, poslije, sreo i, kao uzgredno, upitao zašto nije došao, očekujući odgovor da se ne razumije u knjige ili da je imao „važnije" obaveze, odgovorio mu je: „Nije moj nivo taj koji me pozvao! Mene je trebao zvati prvi čovjek lično!" A i izdavač mu je poslao pozivnicu.

Pozivu na promociju nije se odazvao ni jedini tada akreditirani dopisnik iz Bosne i Hercegovine u Ljubljani. Bili su, prije rata, dugo godina zaposleni u istim novinama i nisu bili u sukobu. Dogodilo se i da u „Snoviđenju" odbiju objaviti prikaz knjige iz pera Mugdima Karabega, kao njegov autorizirani govor o knjizi u Chicagu, u Društvu američko-bosanskog prijateljstva. Autor tog prikaza strahovito je mučen u poznim godinama u hrvatskom konclogoru Dretelj, a bio je prvo predratno pero Hercegovine u tim novinama. I premda je Orhan Bahtijarević bio na listi za odstrjel u Vrijesu radi objektivnog pisanja u „Snoviđenju". I premda je „Snoviđenje" s prve promocije romana objavilo veoma afirmtivan i opširan izvještaj pod naslovom „O ratu bez mržnje".

2.

Sutradan poslije promocije u Ljubljani, na jutarnjoj kahvi, izdavač je donio ovjeren ugovor o honoraru. Za pisce tujce/neslovence, propisano je da se autor obeštećuje honorarom u iznosu dva posto u odnosu na prodani tiraž.

Orhan Bahtijarević je već u Maleziji imao iskustvo s potpisanim ugovorom o obeštećenju od prodanog tiraža, i to desetpostotnom. Tamošnji izdavač, na upite mejlom o honoraru, odgovorao je da će mu – da bi se izbjegli troškovi – po našem ambasadororu poslati honorar za dotad prodane knjige. Ambasador je javio svom rođaku da mu isplati 210 eura. I poslije je Orhan Bahtijarević još nekoliko puta slao mejlove izdavaču. On bi mu, u rečenici i po, odgovarao da ne raspolaže podacima o prodaji knjige.

Pogovor za knjigu napisala je najpopularnija ličnost u toj zemlji i jedan od vodećih svjetskih političkih i ekonomskih stratega dr. Mahatir Muhammed. To je u toj zemlji izuzetno cijenjeno. Vrh. I naši studenti su mu pričali da knjigu već dugo ne mogu naći u knjižarama, uz objašnjenje da je tiraž rasprodan. Kazali su mu i da ništa ne bi dobio da tuži izdavača. On je Hindus i Hindusi su tamo pod zaštitom države. Ali, sve i kad bi dobio tužbu i da se dokaže da je prodan sav tiraž, ukupno obeštećenje iznosilo bi 1.500 konvertibilnih maraka.

U odnosu na deset posto, dva posto po slovenskom zakonu iznosilo bi pet puta manje.

Da ne bi povrijedio Andreja Pozniča, urednika izdavačke kuće „Ciceron", a ni on njega iznosom honorara, predložio je da se dogovore: da, umjesto honorara, dobije paket knjiga. Pružili su ruku jedan drugom kao stari prijatelji. Njihovo kratko telefonsko poznanstvo bilo je toliko intenzivno i obojici je izgledalo kao da se dugo znaju.

A taj paket knjiga na slovenskom? Negdje je u podrumu, u stambenoj zgradi u Sarajevu. Šta bi u Bosni s knjigama na slovenskom jeziku?

3.

Samo što se vratio iz Ljubljane, Orhana Bahtijarevića probudilo je zavijanje telefonske sirene. Nije bio Andrej Poznič. Javio se mladić iz Kakanja. Ljubazno se predstavio kao prevodilac novi-

narke iz Turske koja treba voditi opširne razgovore s nekolicinom Bošnjaka. Tim intervjuima bit će ispunjen tematski broj časopisa „Tezkire" iz Ankare. Odabrana su po trojica Bošnjaka iz različitih oblasti umjetnosti. I da je on, s još dvojicom književnika, na tom spisku. Ako se slaže, poslao bi mu okvirna pitanja, da je orijentaciono u toku, a eto njih za koji dan na razgovor.

Susret je bio prijatan. Novinarka se zove Bedija Tanok. Njezin otac se prezivao Tanović. Dok je bio dijete, njegovi su se, pod srpskim pritiscima, iselili iz Hercegovine. Ima još tri kćerke. Nastojao ih je odgajati u bošnjačkom duhu. Zaključio je da se najmlađa i naseli u Bosni. Pokreće se turska humanitarna organizacija sa sjedištem u Sarajevu i ona će njome rukovoditi. Do tada, da bi započela neposredno upoznavanje sa starom domovinom, prilika je da za časopis iz Turske pripremi intervjue s petnaest bošnjačkih umjetnika.

Bedija je ljubazno zatražila da razgovor bude što opširniji. Časopis izlazi u obliku podeblje knjige i treba dosta teksta.

Dok je trajalo prevođenje obimnih intervjua za tematski broj „Tezkire", u Sarajevu su nađene prostorije za humanitarnu organizaciju i Bedija Tanok počela raditi kao direktorica. Ali, koliko god je u iseljeničkoj bošnjačkoj porodičnoj kući u Turskoj odgajana u bosanskom duhu i koliko god se na Bosnu privikivala i time što je obavila razgovore s ovdašnjim umjetnicima, bila je to prenagla promjena. Da bi joj pomogao u snalaženju, otac je postupio po starinskom bošnjačkom običaju kad se pošalje obikuša uz nevjestu koja se udala daleko. Ona s mládom provede izvjesno vrijeme kako bi joj, svojim prisustvom, pomogla da se lakše navikne na novi kraj. Najbolje je kad je obikuša iz familije, a pogotovo, ako je moguće, da to bude sestra. Pa ako se i ona uda, nije zgoreg. To samo može biti potvrda da je onoj prvoj dobro i da će im objema biti lakše. Za Hedijom je u Sarajevo stigla starija sestra Fejza, hafiza.

Obje su na namaze odlazile u najbližu džamiju. Njima je to bila Begova džamija.

Poslije jednog od akšamskih namaza, Bedija je, tople ljetne noći, u džamijskom haremu ugledala naočitog momka. Ljubav biva obostrana. Odlučuju se na brak. On je iz Istanbula. Dogovore se da će živjeti u tom gradu.

I, dok se priprema svadba u Turskoj, sestre ne propuštaju namaze u Begovoj džamiji. Poslije jednog od akšamskih namaza u toploj ljetnoj noći, hafiza Fejza je, u džamijskom haremu, ugledala naočitog momka. Ljubav biva obostrana. Odlučuju se na brak. Momak je iz Sarajeva, arhitekt. Njih dvoje se dogovore da će živjeti u ovom gradu.

Tako je bilo i traje lijepa priča o sestrama Tanok. Najstarija Mukaddera je velika humanitarka. I ne samo dolazeći u Bosnu. Bila je i na turskom brodu koji je prevozio hranu i lijekove u Gazu u koji su upali izreleski komandosi i počinili masakr. I trećoj po godinama, Mukaddesi, bračno prezime je bosansko...

Deset godina prije toga, Orhan Bahtijarević je, u svom romanu o Srebrenici, napisao i pripovijest o nevjesti iz Anadolije koja se udala u Bosnu, pa je za njom došla sestra kao obikuša. Helem, ona koja se udala, odbjegla je nazad, u Anadoliju, a obikuši se svidjela Bosna, udala se i ostala ovamo.

Među prvima pročitavši roman, Rizo Selmanagić, predratni najugledniji Srebreničanin, dugogodišnji generalni direktor trgovačko-poljoprivrednog giganta „UPI" u Sarajevu, ne skrivajući radost, podastro je Orhanu Bahtijareviću dokumente da se, i u stvarnosti, zbio isti primjer u Srebrenici. Zabezeknut, pitao je kako je znao tu priču.

Sasvim izvjesno, taj dio u romanu je fiktivan.

4.

Na jednoj od promocija romana o Srebrenici govorio je i Mujo Hamza, doktor s više specijalizacija, zaposlen u mondenskom svjetskom zimovalištu Garmisch-Partenkirhchen u Austriji. Orhan Bahtijarević ga je pozvao zato što je o toj knjizi govorio s aspekta neuobičajenih stanja ljudskog organizma u smislu gra-

ničnih područja ljudske svijesti. Usred obraćanja, koje je netremice slušalo više stotina prisutnih, iznenada je prestao govoriti. I baš kad je bilo najzanimljivije. Uljudno je rekao: „Toliko od mene. Hvala vam na pažnji". Prisutni su to prihvatilii kao unaprijed domišljeno i dugo se prolamao srdačan aplauz.

Poslije ga je Orhan Bahtijarević, nasamo, pitao šta mu je bilo.

– Da bih održavao koncentraciju, kad govorim na skupovima, uobičavam se usredsrediti na nekog od prisutnih, kao da samo njemu govorim. Da to ne bi postalo neprijatno toj osobi, pogled preusmjerim na nekog drugog. I tako redom. Tako to djeluje spontano i kao da to nije moj monolog nego razgovor s publikom. Usred ovoga govora, pogled sam, usmjerio na čovjeka koji je bio sedmi-osmi slijeva u osmom ili devetom redu. Zaledio sam se. Kao hirurg, naučio sam biti pribran i vladati situacijom. Drukčije ne bi moglo. Ne bih opstao u ovoj profesiji... Kad sam ugledao tog čovjeka, izgubio sam se. Nije bilo greške, to je bio Meho Suljić. Nisam ga vidio punih četrnaest godina. Uopće nisam znao da je preživio. Nisam to ni slutio. Tada, u aprilu 1992. godine, našao sam se u zbijegu na Kula-Gradu iznad Dvornika. Tu sam izbjegao, jedva spasivši živu glavu dolje, u gradu, iz Medicinskog centra. Nastupili su napadi svim sredstvima na slobodnu teritoriju. Tukli su Kula-Grad iz desetina tenkova poredanih na cesti paralelno s Drinom, s one strane rijeke, iz Srbije. Tukli su i topovima s brane Hidorecentrale „Dvornik". Granate su padale sa svih strana. Iz aviona su bacali bombe i bojne otrove. Pokušavali su pješačke proboje. Kula-Grad je već padao kad se, pokraj mene, na zemlju sručio Meho Suljić. Bilo mi je jasno da je smrtno pogođen. Sageo sam se. Neko mi je pomogao da ga raskopčamo. Rupa mu je bila posred srca. Nije bila prostrjelna. S time što sam imao uza se, u priručnoj tašnici i po džepovima, tu, na ledini, izvadio sam mu metak. Bio mu je zastao u srcu. Zašio sam ranu. Previo ga. Uokolo je bila strka. Sjećam se da sam dovikivao da mu se pomogne. Četnici su već provaljivali... Ni za sebe ne znam kako sam se uspio izvući uskim koridorom ka slobodnoj teritoriji.

Nisam znao da je Meho iznesen. Pogotovo nisam ni pomišljao da je ostao živ... On je u novinama pročitao o ovoj promociji. Naišao je i na moje ime. Došao da me vidi. Kad sam ga ugledao u publici, prvi put u životu nisam mogao vladati sobom.

VI.

SUSRET S OCEM TRIDESET SEDAM GODINA POSLIJE NJEGOVE DŽENAZE

Kako je Ciganima najzad uspjelo poletjeti u nebo • Moj brat Stojan i ja, koji sam brat Ramosu, sinu Bošnjaka s Ognjene zemlje • Sead i Senad su blizanci i razumljivo je da sam ih miješao, ali sam i dvojicu Fahrudina koji nemaju ni zajedničko ime • Završna pripovijest ovog romana o tome kako život piše priče o romanima

Klupko događa počelo se odmotavati 2006. godine. Tada sam objavio roman koji će me dovesti u tu situaciju.

Iako bi se moglo unedogled šta je šta uzrokovalo, posredna prethistorija ipak započinje 1945. Sredinom maja te godine. Tada se Hašim Tavras spasio time što se nije osvrnuo dok je bježao s velikog polja Bleiburg u Austriji. Bilo je stani-pa'ni: samo za toliko koliko da se okrenuo i pogledao iza sebe, ne bi mu bilo druge – dopao bi u ruke Englezima. Bio bi ubrojan u one koju su se njima predali. Ili bi ga odmah isporučili jugoslavenskim partizanima ili bi u logor u Italiju, pa odatle opet u Jugoslaviju, s marširanjima u višestrukim kolonama, javna suđenja, strijeljanje ili robijanje, a ako preživi – pod nadzorom je dok je živ. Njemu je uspjelo stupiti u američku zonu odgovornosti. Predao se Amerikancima. Prebacivali su ih po Evropi. I njega. Tamo i ovamo, gore i dolje. A onda mogućnost da ode preko Okeana. Odabrao je to. Mnogi su. I da je radi čega? Branio svoje selo. Zeleni kadar, mladić u muslimanskoj miliciji. Spontana strategija narodne odbrane. Primjer za ugled samoorganiziranja odbrambenih snaga kojima je čuvana sloboda svoje kuće i okućnice;

kao prepisano iz budućih socijalističkih udžbenika o domoljublju. Ali, valjalo je bježati pred onima koji ratnih godina, kao četnici, nisu uspjeli ni priviriti u takva sela ili gradove i koji su se, na kraju, preodjenuli u partizane i zapalo im da se svete, žare i pale po bošnjačkim krajevima, posebno onima u koje nisu mogli priviriti.

Poslije su četnici imena Bošnjaka i iz njegovog kraja koje su ubili besramno uklesali na spisku unutar velikog betonskog cvijeta u Jasenovcu kao žrtave ustaškog terora. Niko od njihove rodbine nije primao nikakvu nadoknadu kao članovi porodica žrtava fašističkog terora, niti su javno smjeli ukazati na „grešku" s imenima u Jasenovcu.

I kad se, mnogo godina poslije, čulo da se može u posjetu starom kraju, kad je već bilo da takve kao on ne zatvaraju, da su se neki usudili i otišli u posjetu, čuo je, i iz njihovih usta, da su ih, uprkos stranom pasošu i državljanstvu druge zemlje, svakog, bavili u miliciju, saslušavali, maltretirali, da su ih najobičniji pozornici – kakav je bio i taj neki Kaknjaš Muhinović – ispitivali i, pokazujući im na svoju šapku, unosili im se u lice s pitanjem vole li crvenu petokraku. Obavezno prijavljivanje kretanja tokom boravka, upadanja milicije u njihove hotelske sobe ili kuće familije kod koje su odsijedali, u svako doba noći, provjere jesu li na naznačenoj adresi.

Priča se nastavlja u Ljubljani 2008. godine. Tu se obreo sin na putu ispunjenja očevog sna. Moj susret s njim zbio se ispred mesdžida, povelike kuće koja, na periferiji glavnoga grada Slovenije, zamjenjuje džamiju.

Ja, upravo pristigao s krajnjeg sjevera Evrope, iz Norveške. Bio sam na promocijama tog svog romana. Preda me je s autom, na aerodrom Brnik, došao prijatelj Karišik, imam u Ljubljani.

On, s krajnjeg juga, iz Argentine, neposredno prije nas stigao je s istog aerodroma. Dovezao ga Bošnjak kojeg su mu našli, zaposlen na aerodromu.

S njegovim dugim putovanjem podudarile su se peripetije sa štrajkovima na aerodromima po svijetu. Slijetanja na nepredviđenim destinacijama. Spavanja po skupim hotelima o trošku aerodroma ili aviokompanije. I spavanja na nenagodnim klupama aerodromskih čekaonica. Čekanja. I prečekiranja karata za izmijenjene letove. Traganje za najpovoljnijim/najbližim odredištem za kraj letenjâ. I što je imao para, potrošilo se.

Prije nego što će stjuardesa najaviti da se približavaju Ljubljani i da se putnici trebaju vezati za sjedišta, ustao je. Samo se pridigao. Tek da iz police iznad sebe napipa ručni prtljag, sportsku torbu, povuče rajsferšlus i izvuče dres. Pola dresa u blijedoplavim i bijelim štraftama, druga polovina sa zagasitom plavom, nešto drečave žute i malo bijele, u bojama dejtonske zastave Bosne i Hercegovine. Ona s onim trokutima i petokrakom, sada bijelom. Ili će biti da je trokut jedan, a više petokraka? Neobični dres upadao je u oči Slovencima na aerodromu. Došljak je, pak, pokušavao objasniti svoju nevolju: da je ostao bez para, da je neplanirano trošio u toku putovanja, da su mu letovi avionima bili takvi, da bi trebao u Sarajevo, Bosnia and Herzegovina. Slovenci su se smješkali. Nekima je ispričao i zašto ide: da mu je otac odatle, iz Bosne, da je saznao da im je preostalo rodbine u blizini Sarajeva i, nenajavljen, namjerava iznenaditi rođaka, koji je muslimanski duhovnik u nekom mjestu (onako kako je izgovarao, nije se moglo razaznati koje je to mjesto) i da nije daleko od Sarajeva. Ipak, neko od aerodromskog osoblja nije se zadovoljio smješkanjem, mahanjem ili odmahivanjem. Dosjetio se da, na poslovima održavanja čistoće, ima jedan iz Bosne, da ih ima više iz Bosne – koliko god je mali, aerodrom je veliki, i zgrada i pista, ne mogu mašine sve same očistiti – ali ima i još jedan Bošnjak, koji je i iz Bosne i musliman. Zna se za njeg po tome što redovno radi nadjeljom da bi mu petak bio neradni. Tada ide u Ljubljanu na molitvu koja je usred dana. Pa, da Argentinac porijeklom

iz Bosne s njim u Ljubljani potraži muslimanskog duhovnika. Neka ga taj Bosanac odveze tamo gdje i on odlazi petkom i neka, onda, ovome svjetskom putniku u smiješnoj srajci/majici pomogne njihov, muslimanski „Caritas".

Taj koji ga je i dovezao pred zgradu mesdžida, tu ga je ostavio. Prije toga je prodrmao štekom na vratima, vidio da je zaključano i pokazao mu prstom da tu sačeka. Zatim, istim prstom uperio na svoj ručni sat, na veliku kazaljku i broj „dvanaest". Pokretima ruke, opet se prihvatajući brave, pokazao da će dotad doći hodža. Hodžu mu je objasnio tako što je rukom okružio oko svoje glave i zauzeo stav tijela i pokrete ruku kao kad se počinje klanjati. Stavljajući dlan desne ruke sebi pa njemu na prsa, pa oba dlana pomičući gore-dolje, govorio mu je da se ne brine, da se strpi i opet prstom pokazao na svoj ručni sat, sada na malu kazaljku i na brojku „jedan". A da je njemu – stavljajući opet desnu šaku na prsa i pokazujući prstom na sebe i svoj automobil i u pravcu kojim su došli – žao što ne može s njim sačekati podne-namaz, mora nazad, na posao, na aerodrom. Pri tome je iz usta ispustio: "Pšššššššš!" i, valovito pomičući ispruženom šakom, dočaravao let aviona. „Letališče", rekao je pa se dosjetio: „Airport" i otrčao prema svom automobilu, „golfu dvojki".

Tako smo ga Karišik i ja zatekli pred zgradom mesdžida u periferijskom ljubljanskom naselju Pržan.

Dres na njemu je zaista upadao u oči. Ne samo zarad kombinacije dviju zastava. Više time kako je to izvedeno: nameljano, krajnje nevješto, masnim bojama, kakvima se farbaju metalne ograde periferijskih dvorišta po Bosni.

– Jà, ciganluka – rekao sam i ne pomišljajući da bih se time narugao.

Tako su mi, čim sam ga vidio kroz šoferšajbu, dok se još nismo bili ni parkirali, naumpali vrijesnički Cigani.

Bile su tri vrste Cigana u Vrijesu i neposrednoj okolini: Gurbeti i Bijeli Cigani i Karavlasi. Svjedok sam da je pokušano s podvalom da su bili i četvrti, ali se to pokazalo netačnim.

Karavlahe su zvali i srpskim i rumunskim Ciganima. Srpskim, zato što su sebe ubrajali u pravoslavce. Rumunskim, zato što su tvrdili da su iz Rumunije i da govore rumunskim jezikom. Ovo posljednje je potvrđeno time da su, kad je nogometna reprezentacija Jugoslavije igrala s Rumunijom, svi u kuće kupili televizore. Kad su ih pitali za koga navijaju, odgovarali su antičkom mudrošću:

– Za naše.

– Koji su vaši? Jugoslavija ili Rumunija?

– Naši.

Nisu bili daleko od grada, ali su živjeli u zabitom selu. Odatle dalje nije vodio put. Kuće su im – za razliku od srpskih po selima, koje su bile jedna od druge na puškomet – bile zbijene. Kao da je siromašno bošnjačko selo, osim što je na više vanjskih zidova, okrečenih u bijelo, bilo nevješto naslikanih divljih životinja: jelena, srndaća, veprova, uz poneko nesrazmjerno drvo. Muškarci su redom suhonjavi u licu, bilo je i riđih i crnpurastih, a žene počesto plave kose i crvenkaste kože. Nisu se u brakovima miješali sa Srbima. Uzimali su se između sebe, ali – koliko se znalo – ne iz istog sela. Najbliže selo s njihovim sunarodnicima bio im je Paklenik kraj Olova.

Bili su čančari – izrađivali dupke, vretena, preslice, varljače i drvene zdjele zvane čanci. Pravili su i violine, a nisu ih prodavali. Samo za ličnu upotrebu. Na njima su petkom gudili na pijaci u Vrijesu i marktentinški pjevali: „Moja žena prodaje vretena, a ja čanke po četiri banke". Pjevali su i: „Ustajte, narode, slo-bo-da-se rađa, pjevaju mornari sa Ti-to-vih la-đa". To su kao prvomajske budnice, kad bi ih, iz Komiteta, angažirali da rano ujutro prođu ulicama i sokacima Vrijesa i bude narod da se porani na

Praznik rada, da se ide na općenarodni teferič na Rovine. Imali su na repertoaru i pjesmu „Uranio od sokola 'tiću, silan 'tiću Miklоše Tekiću" i ponavljali bez prestanka. To je bilo kad bi se iz Beograda oturio stari general Je-Ne-A s tim imenom i, uz terevenke, u Vrijesu pijančio po deset-petnaest dana. Tada su i oni, o trošku Komiteta, spavali u hotelu; prvo u „Zvijezdi", bivšem Hadića hanu, a potom u novom, „Razgledu".

Bavili su se i prodajom kore smrdilijeske. Prolazili su pokraj moje kuće prema Otkupnom magacinu, noseći brda međusobno uvezanih jutanih vreća punih kore smrdilijeske. To je izazivalo divljenje dječurlije, a zapravo je osušena kora bila lahka poput raščešljane vune i, nesabijena, zauzimala mnogo prostora. Nisu ubirali ljekovito bilje, isključivo su derali koru smrdilijeske. Drugi svijet se bavio skupljanjem i prodajom ljekovitog bilja.

Drugi, Bijeli Cigani, živjeli su u samome gradu. Bili su dobri majstori. Nekad su se zanimali samo kovačijom. A kako je – pred industrijalizacijom i mehanizacijom – slabilo zanimanje za kovačke rukotvorine, preostale su tek dvije kovačnice, a i one su bi bile otvorene po dva dana u sedmici: jedan dan da poklepaju sjekire i skuju pokoju potkovicu, a petkom bi potkivali obosile konje koje seljaci svedu pijačnim danom. Ostali su postali dobri majstori u državnim preduzećima kao zidari ili vodoinstalateri. U socijalističkoj fazi davanja povoljnih stambenih kredita, ozidali su sebi dobre kuće. U njima je bilo kao i u našim, ako nisu bile i bolje namještene. Od ostalih su se razlikovali time što su bili bučniji, imali punije usne i otvorenije oči. To je davalo na ljepoti njihovih cura. Bile su crnke, s pjegicama po licu. Jedna je bila izrazita plavuša, prirodna, bez farbanja kose. Ona je, a i ostale, mamila uzdahe hodom i stasom. S njima bi na korzu prohodali neoženjeni nastavnici ili rudarski inžinjeri koji su tek doseli. Takvi bi, u polumraku, sijali od sreće u svom ponosu. Njima, strancima, zapalo da vodaju takve djevojke kod tolikih čaršijskih momaka!

Njihovo korziranje potrajalo bi predvečerje-dva. U međuvremenu bi im neki dužebrižnik rastumačio zašto su izvukli dobitni loz i onda bi proteklo dosta predvečerja dok ti zavodnici ne bi stisnuli petlju da se osmjele ponovo pojaviti na korzu.

Prije riječi o trećim, o Gurbetima, evo kako je bilo s namjerom da se dokaže da je u Vrijesu bila i četvrta vrsta Cigana. Sjećam se po tome da su u to vrijeme jednom u godini održavane trke motora i da su vožene niz Varoš. Tada je s te strane, od te ulice, bila naša avijska kapija. Igrao sam se ispred kuće kad su prišli nepoznata žena i muškarac i pitali bih li pozvao roditelje. Otac je to čuo u dućanu i uzvao ih. Pridošlice su se predstavile da su iz Muzeja revolucije u Titovom Užicu i da ih je istraživanje porijekla titovoužičke porodice Fatić dovelo na naša vrata te bi da im se kaže nešto o tim njihovm bivšim sugrađanima. Otac im je rekao da njih pitaju.

– Znate, ne bi bilo ugodno. Znate, mi imamo podatke da su to ovdje ugledni ljudi, drugovi na važnim položajima. Znate, znamo da vi potičete iz starosjedilačke porodice u ovome gradu. Najbolje nam možete posvjedočiti. Navršava se stotinu godina od doseljenja tih porodica u vaš kraj. Radimo na sociološkoj studiji. Znate, zanima nas kako je bilo moguće da ta porodica ovdje uživa ugled, da se izjašnjavaju kao Muslimani s velikim početnim slovom "m", a izvjesno je da potiču iz ciganske porodice iz Užica. U Titovom Užicu i sad žive Cigani Fatići. Znate...

Ti Fatići o kojima su se raspitivali muzealci iz Titovog Užica pripadali su „drugovima". S njima nismo bili bliski. Ni mi njima. Niti smo bili u prvom komšiluku. Ako se s njima i pozdravilo u prolazu, na ulici, to je obostrano bilo tek s blagim klimanjem – više ramenima nego glavom, toliko da se ne bi moglo reći da između sebe ne govorimo. Nisam ni očekivao da će se otac obradovati tvrdnjama tih Titovoužičana iz Muzeja.

– Pamti se da su njihovi pradjedovi ovamo doselili iz Užica,

zna se da su stigli vrlo bogati i ni po čemu kao Cigani – kazao je otac. – Ja se ni dosad nisam miješao u politiku, niti sam učen da i s daljim komšijama živim u zloj krvi. Zato, polja s mog posjeda!

Otac je završio glasno i bespogovorno.

Izletjeli su iz dućana što su brže mogli.

Ja sam izišao za njima. I vidio da su se, ne osvrćući se, zaustavili tek desetak kuća naviše. I da su tu ušli na vrata. I da zadugo nisu izišli. I da su se, potom, zadržali i u narednoj kući. Dalje nisam ostao ispred naše kuće. Šta su naše udaljenije komšije rekle ili nisu rekle o svojim komšijama Fatićima, ne znam. Niti se saznalo. I da su šta rekli, ne bi smjeli pričati o tome.

Mnogo godina poslije, kad je opet bio jubilej protjerivanja Bošnjaka iz Užica, nakon što su mnogo bošnjački gradovi preko Drine pripali knjaževini, htjelo se da se zadubim u tu temu. Nisu se tada, oko 1860. godine, svi muslimani iselili iz Užica i drugih gradova u Srbiji. Bilo je porodica kojima se nije ostavljao njihov rodni kraj, sve se nadajući da nije ono što jest i da neće biti tako kako je. Makar su im ubrzo oduzeti posjedi i kuće i oni spali na prosjački štap, očekivali su da će i to proći. Stambol će ojačati, povratiti moć! Svjetske sile će, kad-tad, uvidjeti da su počinile najveću moguću nepravdu dozvoljavajući Srbiji da počini to što je njima! Nadali su se... Kako su osiromašeni Bošnjaci i dalje opstajali po Srbiji, onima koji nikako nisu prihvatili da ih se pokrsti dozvoljeno je da ostanu ukoliko će se pociganćiti ili imaju rok od nekoliko sati da pokupe prnje i – marš preko Drine! I neki Fatići su ostali u Užicu, nekad Granadi jugoistočne Evrope, i postali Cigani. I to ostali i u Titovom Užicu.

Dok se mnogi zgroze i na samu pomisao o Ciganima, a tek na komšijstvo s njima, mi u Vrijesu nismo imali takvih problema. Ništa bolje od njih ne preporučuje ljepotu i pogodnost nekoga kraja i dobrotu tu nastanjenih ljudi. U svojim skitnjama crnobijelim svijetom, oni su, više nego iko drugi, u prilici birati i iza-

brati gdje će se skrasiti. Izaberu najljepši krajolik, pomno vodeći računa i o tome nadomak kakvih ljudi će se nastaniti, pa tu imati polaznu i dolaznu tačku svojih pohoda svijetom.

Nejse, ovo je već pričanje o trećoj vrsti vrijesničkih Cigana. Oni su bili Gurbeti. Zvali su ih, uporedo, i Crnim Ciganima i Muslimanskim Ciganima. Sve sam mislio da „gurbet" i znači „crni Ciganin". Mnogo godina poslije saznat ću da riječ potiče iz osmanlijskog jezika i da označava skitnju, potucanje po tuđem svijetu, čergarenje i čergare. Mada ih nismo zvali čergarima, tačno je da su odlazili, skitali se i potucali po tuđem svijetu. Čim bi se ukazalo da će proljeće, njihovih desetak kuća na Baricama osvanule bi s prozorima i vratima prekovanim daskama u obliku matematičke nepoznanice „x". Samo bi nestali pod okriljem noći i vraćali se tek kad hoće zazimiti. Tako je Hašim Ustić, sa zakašnjenjem od dva mjeseca, krenuo sa mnom u prvi razred, završio prvo polugodište, išao još mjesec, možda dva. U drugom polugodištu više ga nije bilo u školi.

Ostalo nam je sasvim nepoznato gdje su boravili dok su odsustvovali. Niti bi ih sreo ko od Vrijesničana koji su bili na kraćim, daljim ili dalekim putovanjima. O tome nije govorio ni Hazica, čija vrata i prozori nisu prekivani daskama. On i njegova porodica nisu odlazili. Hazica je bio jedini Ciganin koji je imao državni posao. Radio je u Fabrici letvi. Po imenu se ne bi reklo, ali je ta fabrika dobro radila: izrađivala je letve, a i daščice, koje su bile malo deblje od kartona, a prepoznavali smo ih na gajbama naranči „Jaffa". Ne znam kako je to bilo, i s prodajom letvi njima i prodajom naranči nama, kad nisu postojali diplomatski odnosi s Izraelom.

Uglavnom, i Hazicina djeca išla su u školu. On je bio kao njihov ceribaša pred državom, partijski sekretar za Barice. Njegova partijska organizacija nije se sastajala. Samo bi Hazica potpisao izvještaj kakav treba potpisati. To je odgovaralo Komitetu. Do-

voljno im je bilo što su svi Baričani „članovi". Bilo im je, zbog onih gore, u Ce-Kau, važno da u evedinciji ima i toliko Roma.

Ako bi ga se pitalo gdje borave ostali, Hazica bi odgovarao:

– Pusti, ciganluk. Ciganska posla!

Niti bi bilo fajde pitati Veleta. I njegovi su odlazili, žena Dilfera i sva djeca. On je ostajao i čuvao kuću. Njegova kuća bila je prva ciganska za koju se moglo reći da je u Vrijesu. Ne baš u gradu, a jest u predgrađu, za razliku od Barica, koje su bile udaljene dva ili tri kilometra, kako se uzme od čije kuće. Vremenom je, uz Heletovu, izniknula čitava mahala njihovih kućica. Nazvana je Ciganluk.

Hele je imao nasmijane oči i jednako živahne usukane brkove. Redovno takav i uvijek s gitarom. Njegovo je bila da udara u tamburu. Pio je i pjevuckao. Ili je pijuckao i pjevao. Dok bi imao, plaćao bi parama koje mu ostavi ili mu ih slala Dilfera. Poslije bi se prislanjao uz druge. Kad ga napiju više nego što treba, zapjeva:

„Nejma bolje knjige od Kur'ana,
Ni časnije vjere od islama".

Nije se saznalo pjeva li se ta pjesma dalje, ima li još riječi. Namah bi se pojavila narodna milicija. Mlavili su ga životinjski. Udarali bjesomučno kud god su stigli. I kad ga obore poda se. Potom bi ga – umjesto on njih, da je bilo pravde – odvodili u haps. Na dan ili na mjesec dana, zavisno od sudije za prekršaje. Hele se, sav modar, izobličen i hramajući, pojavljivao sa svojom tamburom poput latinskog ljubavnika, s nasmiješenim očima i zasukanim brčinama. Iznova mi nije bivalo jasno kako mu je gitara opet bila neoštećena. To je bilo tako: kakav čovjek, takva i tambura.

Naši Crni Cigani, osim te Heletove pjesme, vlastima i narodnoj miliciji, a pogotovo nama, narodu, nisu smetali. Nikad se nije čulo da je nekome išta falilo a da bi se moglo pokazati prstom da su oni ukrali ili da su koga prevarili.

Kad je krenula liberalizacija i, na nivou dviju država, dopušteno švercovanje iz Trsta, tada se znalo kud odlaze naši Gurbeti. Samo što su oni išli dalje od Trsta, po Italiji, i ostajali po osam-devet mjeseci. Vraćali su se da prezime. Njihove žene, po potrebi, odsustvovale bi i duže. Ostale bi ako bi im bilo vrijeme da se porode. Rađale bi tamo djecu. Dobijala su bošnjačka imena i talijanske isprave. A i majka je, sve dok su djeca maloljetna, imala pravo na privremeno državljanstvo.

Ako se znalo gdje su, nije i šta tamo rade. Sasvim sigurno, nisu se bavili švercom kao dobar dio ostalih necigana iz svih krajeva Jugoslavije.

U to vrijeme je, malo-pomalo pa sve brže, počela njihova opčinjenost automobilima. Ništa im nisu bili bolji od nekadašnje magaradi i šugavih konjčića iz njihovih zaprega. Kad se, pred zimu, vrate, auta su im drndala, tandrkala, klepetala, zvečala. Revija tih automobila bila je u neposrednoj blizini moje kuće. Sviđao im se neveliki, asfaltirani parking ispred nove betonske zgradurine preduzeća „Prosperitet". Popodne, poslije završenog radnog vremena, parking je bivao ispražnjen. Tada bi oni dogonili svoje automobile i uređivali ih. Vezivali žicom ono što je visilo ili otpadalo, švajsovali ono što se moralo, krpili gume i – to je bilo obavezno – farbali karoserije. Činili su to onom bojom koja je bila evidentirana u saobraćajnoj dozvoli. Svojeručno, molerskim četkama. Isključivo masnom bojom, onom kojom su farbane željezne ograde i cokla zidova u kuhinjama, a ponegdje i po hodnicima (da bi se mokrom krpom mogao otrati zaprljani duvar, s obaveznom štraftom druge boje po vrhu). Na limariji su ostajale muzge i bili vidni zamasi, iz speknute boje virile dlačice koje ispadaju iz četke, vidjele se udubljene crtice od izvađenih dlačica i otisci prstiju na mjestima odakle su ih čupali.

– Hose Ramires Hasando Mehandro Torres Ramos – kazao je čudak u neobičnom dresu i pružio desnu ruku.

Meni je pružio. Ja sam se dohvatio šteke na ulaznim vratima. Karišik je otišao na sporedni ulaz, u stan na spratu, da odjene džube. Bilo je dvadesetak minuta do 13 sati; već je bilo zaproljećilo i podne nije bilo u 12 nego u 13 sati.

– Hodza? – pitao je, bez kvake na „ž".

– Hodza sprat više! – kazao sam i ja bez kvake na „ž" i pokazao prstom.

– Argentina – pokazao je na sebe, upirući prstom u svoje srce, tačno na mjestu na kojem je bio žutodrečavi trokut, ne baš pravougli, više kao piramida, s nove bosanske zastave.

Tako je počelo naše poznanstvo. Ono će u Ljubljani potrajati pet-šest dana. Za to vrijeme je trebalo srediti njegove obaveze: sačekati na faks iz argentinske ambasade u Beču, vidjeti na ljubljanskom aerodromu šta se može učiniti s njegovom povratnom avionskom kartom Rio Grande – Sarajevo – Rio Grande, uspostaviti kontakt s rođakom u okolini Sarajeva.

Dalo se zaključiti da nas sve bolje razumije. Njemu su naše riječi dopirale iz davnih sjećanja, kad se u njegovoj kući na jugu Argentine govorilo bosanski, i on ih je u sebi počeo oživljavati. Kako su razgovori odmicali, nesigurno je pa sve pouzdanije govorio bosanski. To je bio jedinstven doživljaj i nama i njemu. Mi smo izbjegavali strane riječi, koje su posljednjih godina preplavile i naš jezik. Opet, i Karišik i ja smo dobro poznavali krajiški rječnik, kojim se koriste njegove džematije. Nekim njegovim rečenicama teže smo dokučivali značenja dok se nismo dosjetili i rekli mu da to što hoće reći ne treba smišljati na svom maternjem, španskom, pa te riječi istim redosljedom prevoditi na bosanski, nego da pokuša uporedo i misliti i govoriti na očevom, bosanskom, jeziku, onako kako je bio naučio kao dječak. Kad nas je shvatio i kad se navikao na to – nailazeći na našim licima

odslik zadovoljstva onim šta je izgovarao, postajao je razdragan, veseo kao da je dječačić.

Bilo mu je oko pedeset godina. Bez oca je bio duže od trideset.

– Trides' i pet – preračunao je Jose Ramires Hasando Mehandro Torres Ramos i, kao već povjerljivim prijateljima, ponosno nam otkrio tajnu svog imena.

Jose je Huso. Ramires je Ramis. Hasando je Hasan. Meho je Mehandro. Torres je izmijenjeno očevo prezime Tavras. Ramos je Ramo, njegovo lično prvobitno ime. Prva četiri imena su imena njegovih amidža. Nije rekao stričeva. Dok je njegov otac živio u Krajini, tamo još amidže nisu bile postale strike i stričevi; tek poslije su učiteljice iz Srbije učinile svoje, vjerovatno i voljom amidžinica, kojima je bilo modernije da postanu strine, a njihovi muževi strike.

„Kad već u ovoj zemlji dajete duga imena, neka ime moga sina ima smisao i značenje", objasnio je njegov otac Hašim Tavras i tako sina upisao kod matičara.

Poslije se to pogubilo i preoblikovalo. Ili mu je to, kao skrbnica mololjetnog sina, u dokumentima prepravila majka kad je ostala udovica. Ili su se sva ta imena vremenom prilagodila podneblju.

Hašim Tavras je, u julu 1945. godine, u prihvatnom logoru američke voske na periferiji gradića Breda, ne mogavši se naviknuti na ravnicu Holandije, na zrak koji je bazdio na ustajalu vodu iz kanala i bio prepun velikih komaraca, pitao postoji li – s obzirom na to da je Zemlja okrugla – kraj svijeta. Oficir za emigrante odveo ga je pred veliki pokazni globus. Zavrtio je Zemlju i pustio da se dobro izvrti. Pri dnu je poklopio šakom i rekao:

„Kontinent, Južna Amerika".

Potom je jednom rukom pridržao globus, da se ne bi mrdao, a drugom povukao nadolje:

„Argentina, država".

Onda je šaku povukao što je mogao niže:

„Pokrajina, Santa Cruz", i upro prstom još niže, na trokutić otkinut od kopna: „Provincija, Terra del Fuego...", pa pročitao na udesno zauvijenom repiću, izgovarajući:

„Ušuaija. Dalje ne postoji!"

„Šta tamo ima?"

„Pingvina, ribe, goveda i nafte."

Nije znao šta su pingvini, a za naftu se, dakako, čulo.

„Ima li ljudi?"

„To je grad. Ljudi tu žive."

Argentina je bila jedna od destinacija u koju su puštani američki zarobljenici.

Iako je Terra del Fuego značilo Ognjena zemlja, pokazalo se da tamo zima traje po osam mjeseci. Pingvine nije vidio. Bio je čoban, ribar i naftaš. S velikom ljubavi prema Bosni (u njegovoj porodici govorilo se bosanski i pričalo o ljepotama Bosne) i s velikom željom da posjeti stari kraj.

Ramos Torres otputovao je iz Ljubljane u Sarajevo dan prije mene. Dan-dva prije toga, nazvao sam telefonom Ćazima Krakača, dopisnika sarajevskih dnevnih novina u Frankfurtu na Maini. Ispričao sam mu o neobičnom svjetskom putniku koji stiže u Sarajevo i predložio da napiše nešto o njemu.

– Tebi će to biti lakše. Ako ti je neugodno, možeš potpisati mene – uzvratio je skromno kolega.

Mejlom sam mu poslao tekst i priložio dva Ramosova portreta u dresu. Naveo sam ponešto iz njegove životne priče, napisao o njegovoj želji da posjeti očevu domovinu, iz koje je njegov babo Hašim Tavras izbjegao prije tačno sedamdeset godina, naveo me-

đustanice njegovog puteševstvija svjetskim aerodromima od grada Rio Grande, na jugu Argentine, do Ljubljane te konstatirao da su riješene peripetije i da će, tada i tada, avionom iz Ljubljane doputovati u Sarajevo. Dopisnik Ćazim Krakač kontaktirao je svoju redakciju i najavio im tekst. Na Desku se zadesio inventivan urednik i sutradan je na naslovnoj strani osvanula fotografija Argentinca u neobičnom dresu s najavom teksta, a unutra čitava stranica; uz njegov drugi portret u dresu, pronašli su i sliku grada Ushuaija, na krajnjem jugu dunjaluka.

Čitaoci, do grla siti svakodnevnih natpisa o jalovoj politici bjelosvjetskih predstavnika u Bosni i Hercegovini, laganja o borbi protiv korupcije, međusobnih trvenja domaćih političara i džet-set priča o snobovskom rasipništvu ratnih i poratnih tajkuna, primili su tekst s velikim simpatijama. Redakcijski telefoni bili su usijani. Reporter i fotoreporter poslani su na Sarajevski aerodrom i na naslovnoj strani je izišla velika Ramosova slika u dresu dok maše silazeći iz aviona.

Nekoliko dana nakon što sam se i ja vratio u Sarajevo, prošao sam Ferhadijom, najživljom ulicom u tome gradu. Na mjestu gdje se austrougarska i socrealistička arhitektura preklapaju u tradicionalnu bosansku, koja se na Zapadu smatra orijentalnom, u gužvi sam primijetio Ramosov nafarbani dres. Ljudi su mu prilazili, stiskali mu ruku, grlili se i fotografirali s njim. Kad je došao red na mene, Ramos me grlio.

– To novinar koji slikao mene u Ljublana i pisao u novine! – kazao je svom pratiocu.

– Aaa, vi ste, dakle, Ćazim Krakač! Čast mi je! – uskliknuo je njegov pratilac. – Ja sam Ramosov rođak, Hašim Tavras.

– A, ne. Ja sam Orhan Bahtijarević. Baš mi je drago. Još draže sa saznanjem da su vaši roditelji vama dali ime po vašem nestalom amidži Hašimu Tavrasu.

– Aha, aha-ha! Vi ste li taj?! Meni, vidite, nije drago što vas vidim! Zapravo, izvinjavam se, i drago mi je! Ovaj susret samo potvrđuje sliku koju imam o vama. Mogao sam i očekivati da se predstavite lažno. Dabome. Tekst je napisao uvaženi Ćazim Krakač, a ne vi... Ne čudi me to od vas. Vi li ste onaj književnik koji zloupotrebljava onako starog i bolesnog oca da vam prodaje knjige po džamijama kako biste vi mogli živjeti rasipnički?!

Izgubio sam se.

– Kako? Koji otac? Čije knjige? Koje knjige?

– Jà, foliranta! Taj stari dobri čovjek prodaje debelu knjižurinu na kojoj krupnim slovima piše Orhan Bahtijarević, a jedva vidljivim naslov knjige...

Osim približnog naslova moje knjige, slagao sve ostalo.

Obratno je: u odnosu na sitna slova kojima je ispisano moje ime, naslov je krupan. I to je ta knjiga koju sam upravo pomovirao u Norveškoj, ne bih li kako, kao pisac sa statusom istaknutog slobodnog umjetnika, vratio dio dugova za štampanje.

– Ali, to je velika objeda. Bio sam prisutan kad je moj otac ukopan. Njegova dženaza bila je prije trideset godina. Zapravo... – dodao sam, brzo izračunavši: – Zapravo, prije trideset jednu godinu.

– Fuj! – pokazao je Hašim gađenje. – Ti si najbesramniji lažov! Lažeš tako o svom ocu, kojeg ja dobro znam! Nagađaš s godinama kad ti je na drugi svijet preselio otac jer je on živ! Šta će reći moje kolege koji su od tvog oca za džamije kupovali tvoju knjigu uz moju preporuku iz samilosti prema ocu kojeg ugnjetavaš?! Neki koji te poznaju, pokušavali su mi govoriti najljepše o tebi. Otkud da naš Ramos naiđe na tebe! On je, kao što je dobro napisao poštovani Ćazim Krakač, taj novac sticao teškom mukom na kraju svijeta.

Prilazili su nam i oni koji su čitali i koji nisu čitali u novinama o Alliandu Torresu. Privlačio ih je njegov dres, a oko nas ih zadr-

žavale riječi koje su mogli čuti. Gledali su me s prezirom. Samo me Ramos, svako malo, grlio.

Bila me sramota besramotnosti njegovog rođaka. Nisam mu rekao ono što zaslužuje. Ništa nisam rekao. Najviše da pomognem Ramosu, koji se, kao i ja, ni kriv ni dužan, našao u nebranom grožđu, kazao sam:

– Dobro. Ako je tako, nazvat ću telefonom Ćazima Krakača, pa neka ti on rekne... – i ja sam u razgovoru, ako to može biti razgovor, prešao na „ti" i iz džepa izvukao mobitel.

Ali, kako god sam upisivao Cazim, pokazivalo je da nije evidentirano u mom mobitelu. Onda sam se spasonosno sjetio da upišem Krakac. Ekran na mobitelu opet je izdajnički zasvjetlucao.

– Ništa... – kazao sam i nesvjestan da govorim.

Hašim Tavras me odmjerio od cipela do kose. Pomišljao sam jesu li mi cipele nečiste, vide li mi se dvije pegle na pantolama, je li mi kravata razvezana, kosa račšupana. Osjećao sam se skroz nelagodno.

– Ti moj brat! – govorio je Ramos, Argentinac s bošnjačkom krvi koji je mogao razumjeti većinu riječi koje je čuo prilikom ovoga susreta na ulici i kojem je moglo biti jasno.

– Ništa ti ne razumiješ! – kazao mu je amidžić i povukao ga za sobom.

Okupljeni svijet je nagrnuo za njima. Neki su se okrenuli i pogledali me. Jedan, s prezirom. Dvojica, s čuđenjem. Ako sam to i bio u stanju primijetiti. Ono Sarajeva uokolo okretalo se oko mene. Onda, samo što ne potrčah za njima – da reknem da ću pozvati mobitelom imama Karišika u Ljubljanu pa da mu on kaže. Dobro je što nisam.

Kad sam, srušivši se na stolicu u prvoj kafani, izvadio mobitel, vidio sam da Karišika iz Ljubljane ne bih našao ni pod imenom ni pod prezimenom. Kad smo se upoznali, bila su zajedno njih

dvojica braće, jednojajčani blizanci, obojica isti. Da bi ih makar razlikovao u mobitelu, ukucao sam ih pod slovom „b“: „Blizanci, mlađi“ i „Blizanci, stariji“; drugi brat bio je stariji minutu-dvije. Broj mobitela Ćazima Krakača, sjetio sam se potom, upisao sam kao: „Dopisnik iz Frankf.“

Neko iz štamparije odštampao je više primjeraka od tiraža navedenog po ugovoru i nastavio svoju uhodanu saradnju sa starim prodavačem. Starac je moju knjigu preprodavao po džamijama predstavljajući se kao moj otac. I, uz to, prodavao svoju marketinšku priču o raspusnom sinu piscu koji ga ugnjetava i nagoni da mu prodaje knjige... Tu knjigu sam pripremao duže od četiri godine. Da sam je dao nekom izdavaču, dobio bih deset odštampanih autorskih primjeraka i honorar od kojeg bih s porodicom jedva mogao preživjeti dva-tri mjeseca. Nije bilo druge nego da budem i izdavač i prodavač, pa da se, uz dosta truda i napornih putovanja po promocijama, nekako proturam kroz ponjave preživljavanja. Isto čine i ostali pisci iz Bosne kojima pisanje nije tek pomodni krik. U takvim okolnostima, sasvim je jasno, autor polaže pravo na sav tiraž. Štamparija može zadržati najviše jedan primjerak, za internu dokumentaciju ili, eventualno, za svoju reklamu.

Ali, kako to dokazati? I ako bih u tome uspio, šta s time u zemlji u kojoj ne postoji ni važnije zakonodavstvo i u kojoj sudije presuđuju onako kako presuđuju? Ili se – kao s „Krinom“ – sredi da i ne dođe do suđenja. A i u svakoj mogućnosti istjerivanja pravde, trebao bih krenuti i u potragu za starcem koji je „moj otac“...

Prolazile su godine. Ponekad bih ponekom ispričao o ovome. Taj bi ili saslušao ili ne bi ni to. Čuo bih utjehu: „Jah, šta ćeš? Tako je kako je...“

Ispričao sam i još jednom. Bilo je to prije tri ili četiri godine. Dotakao sam se u toku podužeg – kako se to rekne, opuštenog – razgovora s vlasnikom izdavačke kuće „Prospekt“. On mi je rekao:

– Znam ko je to. Otac ratnog tajkuna i poratnog biznismena... – i naveo početak prezimena, tri prva glasa, da ne kažem slova, iz prezimena, pa se ugrizao za jezik i priča o tome završena je s uobičajenim: – Jah, šta ćeš? Tako je kako je...

Ja, pak, nisam navaljivao na njeg s pitanjima čiji je to otac i je li možda starac još živ. Prošlo je četiri-pet godina otkako me napao Ramosov rođak, a jednako mi je bilo neugodno. Osjećao bih se kao i onda kad sam se branio pred njim.

Godine su tekle. Htjelo se da se, povodom novog romana, na promociji u Brezi, zbližim s valjanim čovjekom Fahrudinom. Odlično govori arapski i radi na portirnici u zgradi u starom dijelu Sarajeva. Rado čita moje knjige... Nekako u isto vrijeme, upoznao sam se s još jednim jednako dobrim momkom. Približnih su godina. I slični su. Neka varijanta mojih prijatelja Karišika, samo s istim imenom i što nisu u rodu. Obojicu sam znao sresti u prolazu, najčešće ispred zgrada u kojima su bili zaposleni. Radili su u različitim zgradama koje pripadaju istoj instituciji, pa su poslom navraćali i tamo i ovamo. Bilo mi je drago sresti se i s jednim i s drugim. Ali, problem je bio u tome što sam ih mijenjao. Znao sam zastati s jednim, a poslije shvatiti da sam s njim razgovarao kao da je u pitanju onaj drugi. Počeo sam primjećivati da ih je zbunjivalo moje ponašanje.

A onda – to je sa samog početka ove pripovijesti – krenuo sam nekim poslom u zgradu u kojoj radi jedan od dvojice Fahrudina.

Sarajevo je – kako bi rekla moja rahmetli nena Emina – odor životu. Po njemu se padne s nogu. Reklo bi se da je sve blizu, a ne bude. Toga se postane svjesno tek kad se vrati iz hodnje.

Gradom se može putovati i tramvajem, autobusom, trolejbusom, taksijem, automobilom s prijateljem i, na neki od tih načina, stići do mjesta na koje treba doći ili u blizinu. Odatle najčešće treba trknuti na još neko mjesto, pa odatle skoknuti tu i tu, pa onda još i tu, pa... Pri tome nije moguće koristiti nijedno od nabrojanih vozila, nego se obilazi pješke. Tako sam došao u blizinu te zgrade. Trebao sam dopješačiti kojih stotinjak metara. Bliže mi je uz obalu Miljacke, pa se zaputim u tom pravcu. Onda se preračunam: s te strane sunce direktno tuče. Bio je jedan od rijetkih toplih dana. I promijenim pravac. Sokakom se prebacim u drugu ulicu. U njoj su zgrade s obje strane i ima hladovine. Naiđem pokraj zgrade u kojoj radi jedan od Fahrudina. Zatekao se napolju, ispred vrata. Ja sam išao suprotnim trotoarom. Nasmiješimo se i mahnemo jedan drugom. Utom mi pažnju privuče promijenjen naziv firme na prodavnici. Svratim unutra. Krupna reklama na rukohvatu. I počinje s tri slova koja je onomad izgovorio vlasnik „Prospekta". Tajkunu, dakle, i dalje dobro ide. Novi prodajni prostor na dobrom, skupom mjestu. A ocu dopušta da... Kupim nešta. Neku sitnicu. Platim. Iziđem. Nastavim. Okrenem se: Fahrudin više nije bio pred zgradom. Pogledam na sat. Još imam vremena. Baš dobro, da najzad utvrdim je li taj maločas viđeni Fahrudin portir u ovoj zgradi? Ubrzo ću u onoj drugoj sresti i drugog Fahrudina i sebi raščistiti s njihovim likovima. Vratim se i uđem u zgradu. Fahrudin je sjedio u zastakljenoj portirnici i domahnuo mi.

– Uđi – veli. – Da te upoznam s nekim. Može ti koristiti.

Jedva stanem unutra. Portirnica je, kao i sve portirnice, potijesna, a i još je neko sjedio unutra na niskoj stolici. Gledajući da ne nagazim toga, pružim Fahrudinu ruku preko stola. Veli mi:

– Ovaj uspješno prodaje knjige. Najviše preko džamija. Zna sve hodže. Može i tvoje prodavati. Koliko mu god daš, njemu dobro... Navrati mi. Razgovaramo. On zna za tebe, zna tvoje

ime i prezime. Da vas upoznam... Važno ti je da on zna prodavati knjige. Pošten je. Ugledan. Zapravo, otac uglednog biznismena koji je vlasnik... – i Fahrudin izgovori ime firme i cijelo prezime, ono koje je, prije četiri ili pet godina, dok smo razgovarali, načeo vlasnik izdavačke kuće „Prospekt“; isto ono prezime s prodavnice preko puta.

Pogledam ispred sebe. Na stoličici skupljen starac smežuranog, pjegavog lica. Takvo može imati samo neko ko ima više od osamdeset godina.

Obratim mu se njegovim prezimenom:

– Ja sam svom ocu bio na dženazi prije trideset sedam godina.

Starac se uspaničio. Razumjeli smo se. Dalje nisam mogao. Bilo me sramota njegove sramote. Prije nego što sam izišao, rekao sam Fahrudinu:

– Ne zamjeri, žurim.

Ostavio sam ga još jednom zbunjenog poslije susreta sa mnom. Ali, sad sam sa sigurnošću znao ko je koji od dvojice Fahrudina. Ubrzo sam trebao vidjeti i drugog.

1.

Drugi Fahrudin uopće nije Fahrudin. Orhan Bahtijarević ih je poistovjećivao samo po tome što su radili (i različite poslove) u dvjema različitim zgradama iste institucije. Drugi ima sasvim drukčije ime, Nihad.

2.

Odavno, i bar na desetak godina prije rata, vrijesnički Cigani prestali su se vraćati na zimovanje u Vrijes. Ali, obavezno bi se tu okupljali, koje god da je doba godine, na svojim svadbama i dženazama. Došli bi s automobilima kakvi još nisu bili ni kao makete izloženi na Sajmu automobila u Beogradu. Maksimalni luksuz. Svaki bolji od boljeg. S registarskim skraćenicama država „I", F" i

„E". Ubrzo se – po tome kad su počeli kupovati najbolje kuće od uglednih mještana – uvidjelo da su to njihovi automobili. Nisu pitali za cijenu kuća. Pristajali su na prvu. Plaćali i dva puta skuplje. Bilo je važno da je kuća što veća i da pripada što viđenijem Vrijesničaninu.

U tim kućama ne bi ni prespavali. Čak ni onda kad dođu na svadbu ili dženazu. Samo bi ih važno obišli i, zadovoljni, novčano darovali svoje podstanare. Unaprijed bi im, za godinu, uplatili i za struju. I na to još dodali da dokupe sijalica, da im ih bude na zalihi. U kućama su nastanjivali isključivo milicionere i konobare. Oni su im bili po volji. Nisu im naplaćivali kiriju. Bilo im je važno da kuće ne budu prazne i da se cijele noći drži upaljeno svjetlo u svim sobama u kojima se ne spava. Ako bi oni saznali da ne gori svjetlo – a komšije će im to otkucati – slijedi bespogovorni otkaz. Tako je stajalo i u ugovorima. To je zato što se oni boje mraka.

Nijednog Roma rat nije ni zatekao u Vrijesu. Oni su se znatno ranije nastanili daleko od Bosne. Većina ih ima hrpe potvrda da su novcem pomagali svojoj državi. Pitanje je samo ko su emisari koji su ih pronalazili po svijetu. Navodi se da su neki humanitarci od tih para dobro zaimali i time započeli vlastiti biznis. Oni, pak, i dalje svoje dženaze i svadbe obavljaju u Bosni. Ali, ne i u okupiranom Vrijesu.

3.

S Orhanom Bahtijarevićem je, na služenju one vojske, u četi bio i Stojan iz Surdulice, Rom. Bio je vrlo mlad. Po nausnicama su mu tek probijale dlačice. Na njih je bio ponosan. Bio je crnpurast i neobičan s plavozelenim očima. U početku je pristajao samo uz vojnike Bugare. Više puta ga je Orhan Bahtijarević čuo i da razgovara s njima na njihovom jeziku. Jezik njihovog sporazumijevanja bio je sličniji srpskom kakav se govori u Nišu, gdje smo bili u Je-Ne-A, nego srpskohrvatskom kakav je učen po školama u Bosni.

Iako će se ispostaviti da je do prvog predstojećeg rata, onoga u Hrvatskoj, bilo preostalo punih deset godina, već to nikako nije

bila Je-Ne-A o kakvoj je govoreno i kakvom je i on zamišljao. Pobrzo se u njihovoj četi moglo razabrati ko je ko, šta je i kakav je, pa su se i vojnici, svi pod istim titovkama, podvajali u kasarni. Orhanu Bahtijareviću približila su se dvojica Bugara, po jedan Rusin i Slovak, pa i trojica Slovenaca, a Albanci ga gledali s manje zazora nego na druge. Zanimljivo, Hrvat iz Zagreba i Srbin iz Borova bili su najprisniji.... Onda ga je Stojan uvrebao nasamo i kazao mu da je i on musliman. Da je njegovoj majci pravo ime Rasema – baš kao i njegovoj. Otac mu je Đulaga. Očeva imena im se nisu podudarala. Time u Stojanu nije baš mogao vidjeti sebe u ogledalu neke budućnosti. S muslimanskim imenima u njihovim porodicama u Surdulici, pričao mu je momčić, prekinuto je tek s njegovom generacijom. Stojan je samo Stojan. Do tada, pokoljenjima, duže od stotinu godina, među njihovim porodicama opstajalo je da oni, uporedo s imenima pod kojima su upisivani u dokumentima, imaju i svoja lična, privatna, kućna, prava imena. Još je bilo očuvano i sjećanje na grad u kojem su živjeli, a koji, tada, nije pripadao Srbiji nego je bio dio Bosne. I kakve su im bile kuće prije nego što su ih, jer se nisu htjeli pokrstiti, protjerali u palanku na granici s Bugarskom, u cigansku mahalu. Baš je s „h" rekao „mahala", a ne „ma'ala" ili „m"ala". Tu su im se kuće odavno izmiješale s romskim. Malo-pomalo, i oni su se, brakovima, miješali s njima. I da mu nije jasno kako je Orhan, musliman iz Bosne, i po nacionalnosti Musliman kad se među njima u Surdulici zna da su muslimani u Bosni Bošnjaci i da su oni s njima bili isti narod s obje strane Drine i pod tim imenom Bošnjaci.

U trenu je Orhanu Bahtijareviću u mislima prosinuo događaj iz ranog djetinjstva, kad su se, pred njegovom kućom, pojavili muškarac i žena iz Muzeja revolucije u Titovom Užicu. Povezujući to sa Stojanovim kazivanjem – iako tada još nije o tome mogao znati cijelu istinu, zato što je, kao i sva historija Bošnjaka, skrivana – snažno je zagrlio vojnika iz Surdulice. Kao da, daleko od Bosne, grli nekog svog najrođenijeg. Tako će njega, petnaest godina poslije, nasred Sarajeva, grčevito grliti Jose Ramires Hasando Mehandro Torres.

POGOVOR

SUVERENOST MORALNE KOMPONENTE I AUTONOMIJA LITERARNOG SVJEDOČENJA

Priča mi prijatelj istaknuti pisac: njemački izdavač mu vratio rukopis romana uz komplimente i savjet. Roman je dobar, kaže, prava beletristika, ali u Njemačkoj se danas ne čita beletristika s Balkana. Osim toga, roman ima 280 strana, a u Njemačkoj niko neće ni otvoriti knjigu s više od 80-90 stranica. Međutim, pošto dobro piše, dat će mu praktičan savjet: neka napiše krimi priču, ne dužu od 100 stranica, o švercu oružjem, drogom i ljudima na prostorima savremenog Balkana, jer je to slika koju o Balkanu imaju u Njemačkoj i u cijeloj Zapadnoj Evropi. Svakom svoje: beletristika beletristima, kriminal kriminalcima! A na kraju priče, neka glavne balkanske mafijaše pohapsi njemačka policija! To bi mogao biti pun pogodak!

Novo prozno ostvarenje iz pera Isnama Taljića, jednog od najistaknutijih i najproduktivnijih predstavnika savremene bošnjačke književnosti, gotovo u svemu se uklapa u ovaj recept njemačkog izdavača: kraće je od 100 kompjuterskih stranica, prepuno je kriminalaca i zločinaca, događa se na ovim prostorima! Ipak, u dvije bitne tačke ovo djelo demantira navodno univerzalnu vrijednost te formule: 1. Ako u naručenim knjigama pravda trijumfira, u ovoj Isnamovoj knjizi, kao što to često biva i u životu, glavne zločince i kriminalce ne hapsi ni njemačka, ni neka druga policija; 2. Knjiga Isnama Taljića predstavlja izuzetno vrijedno književno djelo, a ne šablonski realiziranu krimi-priču.

Knjiga sadrži šest cjelina; hlabavo povezane istim povijesnim i prostornim koordinatama (vrijeme agresije na Bosnu), po svojoj dramaturškoj kompoziciji, psihološkoj složenosti likova i nago-

viještenom bogatstvu mogućnosti za dalju književnu elaboraciju, svaka od ovih cjelina je potencijalno po jedan novi roman.

Pisac u punoj kreativnoj zrelosti, Isnam Taljić je ovdje potvrdio sve najbolje elemente svoje poetike. Pronicljiv posmatrač, on ipak nijednog trenutka ne dozvoljava da besprijekorno faktografski zasnovane priče padnu na nivo reportaže, ni da se svedu na arhivski zapis. Književno kazivanje koje u svakom trenutku beskompromisno slijedi principe umjetnosti, obilježilo je sva njegova dosadašnja djela i promovirano je u brend ovog vrsnog pripovjedača. Ovome treba dodati i činjenicu da je autentični humanizam, toliko karakterističan za mnoge velike pisce, kod Isnama Taljića u svim njegovim knjigama pa i u ovom djelu osnovni kvalitet koji oplemenjuje pripovijedanje i o najbrutalnijim događajima i najvećim zločinima. Konačno, treći element književne poetike Isnama Taljića jest njegova duboka, izvorna, nepatvorena pravičnost. Književnik Isnam Taljić ne dozvoljava ni svojoj, ni tuđoj književnosti da bude upregnuta u jaram političkih ciljeva, pa makar to bili i strateški imperativi od takozvanog općeg interesa, ukoliko bi se time autor ogriješio o pravo na istinu makar jedne jedine nevine žrtve!

Glavni lik u svih šest cjelina ove knjige, Orhan Bahtijarević, već na prvoj stranici deklarira svoju beskompromisnu pravičnost kad piše o promociji neke knjige na kojoj je i sam sudjelovao kao promotor. Orhan Bahtijarević nam to priča ovim riječima:

Odmaknuvši s njim, kroz šumu, podaleko od logora, sve do rijeke, na čijoj je drugoj obali slobodna teritorija, prijatelj Aleksandar podiže visoko „kalašnjikov". Puca uvis. Kenan samo što nije odahnuo. Utom Saša obara cijev naniže i rafalom presijeca Bošnjaka.

Iako je jedan od promotora duboko razočaran ovakvim krajem upravo u ime onih „imperativa od općeg interesa"" i predlaže da se ova scena zamijeni hepiendom, u kom će prijateljstvo

trijumfirati nad mržnjom, Orhan Bahtijarević odbacuje takvo rješenje kao potpuno neprihvatljivo:

Samo sam pročitao napisanu konstataciju da hepiend u ovakvoj knjizi nikako nije moguć jer bi to bilo krajnje licemjerstvo spram ogromnog broja žrtava i značilo poziv preživjelim Bošnjacima da dželate zamole da im oproste što su im, na bigajri-hak, ubijali djecu, majke, očeve, žene, sestre, braću i ostalu rodbinu i komšije, što su silovali, pljačkali, žarili i palili, a preživjele protjerali iz njihovih zavičaja, da bi to bio sunovrat literarnog svjedočenja već i time što se to, naprosto, nijednom nije zbilo u stvarnosti posljednjeg rata.

U ovom fragmentu jasno su naglašene i suverenost moralne komponente i autonomija literarnog svjedočenja kao crvene linije preko koje književnost ne smije preći! Te crvene linije su markirane s dvije ključne odrednice: licemjerstvo je nedopustivo, književno svjedočenje je neprikosnoveno!

Prizivajući u sjećanje detalj iz svog ogromnog skladišta podataka, događaja, činjenica, Isnam Taljić odmah povezuje tu promociju s autentičnim podatkom koji predstavlja moralni kontrapunkt onom neopravdanom zahtjevu za hepiendom tamo gdje ga nije bilo. I pri tom naglašava da je na stotine takvih sentimentalnih a duboko licemjernih izmišljenih priča plasirano da bi se ukazalo na humanost onih koji su činili zločine nad Bošnjacima, dok se o mnogim istinitim pričama o humanosti Bošnjaka prema onima koji su im bili dušmani praktično niko nije oglasio književnim perom. Vjeran načelima svoje književne poetike, Isnam Taljić dokumentirano prenosi događaj u kom je Bošnjak, inače beg kom je oteta zemlja i sav imetak, spasio od ustaša svog bivšeg kmeta, iako mu je ovaj mnogo zla nanio:

Imao sam na umu svjedočenja iz juna 1941. godine, kad su ustaše došle u Vrijes i pohapsile grupu Srba, uglavnom po selima, koji su se odmetnuli s oružjem. Sudili su im javno, pred

narodom, na malom trgu ispred kuće Muradifa Hurte, nekad zvanog Muradif-beg, a poslije samo Harika. Kad je, po kratkom postupku, nasmrt osuđen Međo Stabah iz Horozovače, zadrmao se pendžer na spratu Harikine kuće i odozgo zagrmio njegov glas:
– Njega ostavite meni! Tog međeda prepustite meni! Ja ću... – galamio je kroz raskriljeni prozor.

I nakon što su ga ustaše, znajući koliko zla mu je nanio Međo Stabah, predale Muradif-begu u ruke, uvjerene da će ga ubiti, Muradif-beg je s puškom otjerao svog dušmana daleko u šumu, ispalio iz obje cijevi u zrak, a onda Među Stabaha pustio da pobjegne i tako mu spasio glavu.

Priča teče kroz knjigu povezana doživljajima, stradanjima, ali i podvizima, ogromnim opasnostima, čak i prijetnjama smrću, pokušajima trovanja i osudama na smrt, ali i nesalomljivim duhom i ljudskom hrabrošću Orhana Bahtijarevića. Mjestimično blago prikrivena imena mjesta, institucija i ljudi, da bi se izbjeglo umjetnički nepotrebno poistovjećivanje, tako i glavnog lika sa samim autorom, ne dovodi u pitanje suštinsku tačnost svega o čemu sjajno i uzbudljivo, odmjereno i uvjerljivo pripovijeda Isnam Taljić o Orhanu Bahtijareviću, novinaru, prvo u listu "Snoviđenje" (sjajna aluzija na značenje sadržano u stvarnom imenu lista), a potom u sedmičnom magazinu "Krin" u redakcijama u Ljubljani, Bihaću i Sarajevu.

Od priče o tome kako je njegov tetak skojevac bio angažiran da glumi četnika u partizanskom filmu "Klopka za generala", do nevjerovatnih peripetija kroz koje je prošao da bi se, u automobilu marke "Wartburg", probio kroz desetinu četničkih barikada do slobodne teritorije u Sloveniji (u dijelu naslovljenom SARAJEVSKI „MARLOBORO" JE MOJ ŽIVOTNI NASLOV), narasta unutrašnja dramatičnost historijske situacije u kojoj se individualne sudbine susreću, sukobljavaju, odbijaju, ali i privlače, dok se lik Orhana Bahtijarevića postepeno otkriva u svojoj prefinjenoj mudrosti, nepokolebljivoj doslijednosti, kao

čovjek kojem nikakva društvena nepravda nije mogla poljuljati uvjerenje da je mirna savjest najveća nagrada a slobodan duh najdragocjeniji dobitak.

Ljudsko dostojanstvo i lični integritet, kao temeljni principi kojima se rukovodi cijeli njegov život, ali i njegova književnost, opisani su – tačnije: opjevani su! – umjetnički efektnom parabolom o razlozima zbog kojih nije htio trajno napustiti Bosnu, posebno ne dok je još većim dijelom bila pod vojnom okupacijom:

Kad me pitao zašto nisam produžio dalje na sjever, gdje ratne izbjeglice imaju kudikamo veća prava, odgovorio sam: „Moj osjećaj za vjetar! Ostavio sam ga u rodnom kraju. Pronašao ga ovdje". „Da, ovdje najviše ima vjetra", složio je Lainšček.

Ne patriotizam kao položaj, kao interes, kao materijalna korist! Vjetar je simbol patriotizma Isnama Taljića. *Osjećaj za vjetar iz rodnog kraja!* Antologijski pasaž, izutetan čak i u kontekstu jedne ovakve knjige!

Izbjegnuta opasnost od trovanja odgođena je i događa se tamo gdje se tome najmanje nadati:

Orhana Bahtijarevića, kao poratnog dopisnika nacionalnog sedmičnika iz Bosanske krajine, trovat će dva puta – Bošnjaci.

Potom su mu prijetili i ubistvom.

Književni talent Isnama Taljića otkriva se i u svjetlu uzbudljivih zapleta u kontekstu kriminalnih, kontraobavještajnih i internacionalnih špijunskih afera, koje bi onog izdavača iz Njemačke svakako više nego oduševile. Naime, u dijelu knjige PRIPOVIJEST S NASLOVNE STRANE UKINUTOG NACIONALNOG SEDMIČNIKA, preko Orhana Bahtijarevića, Isnam Taljić nam priča, koliko god izgledala nevjerovatna, sasvim sigurno istinitu priču o misterioznom čovjeku, strancu, koji je s kamionom municije ušao u opkoljeni Bihać kad je grad ostao bez metaka – i tako ga spasio!

A priča o onome što se dogodilo s prijevodom njegovog romana o Srebrenici na slovenski jezik, toliko je vispreno ispričana, tako uvjerljiva i, istovremeno, toliko nevjerovatna – na samom rubu koji razdvaja maštarije od realnosti – da bi se mogla mirne duše uvrstiti u zbirku najboljih priča Jorge Luisa Borgesa! I to upravo pod naslovom koji je ovom čudesnom događaju dao sam Isnam Taljić: MALI ROMAN O PREVEDENOM ROMANU U IZGORJELOM STANU.

Gorak ukus melanholije zbog lahkoće kojom neki ljudi kaljaju ime njima sasvim nepoznatih ličnosti, i to za sitne pare (u ovom slučaju, anonimni preprodavac knjiga koji je izmislio priču da je autorov otac, kojeg sin književnik silom tjera da pred džamijama prodaje njegove knjige (?!), ujedno je priča o književnikovoj plemenitosti i velikoj duši. Jer, kad se konačno, nehotice, namjerio na tog bijednika (uzgred, pokazalo se da je to otac ratnog tajkuna i poratnog biznismena), Orhan Bahtijarević nije navalio ni da mu psuje ni da ga bije, nego mu je samo rekao:

– *Ja sam svom ocu bio na dženazi prije trideset sedam godina.*

Ipak, onaj gorki ukus melanholije efektno je neutraliziran u istoj pripovjedačkoj cjelini naslovljenoj SUSRET S OCEM TRIDESET SEDAM GODINA POSLIJE NJEGOVE DŽENAZE u pripovijesti o susretu s potomkom Bošnjaka koji je otišao na krajnji jug Argentine, u mjesto Ushuaia, na posljednjem rubu Patagonije prema Antarktiku, po imenu Ramos Jose Ramires Hasando Mehando Torres. Vjera u neuništivost Riječi, uvjerenje da je ime armatura svijeta, spontano je navela njegovog oca da kroz to egzotično ime sačuva sjećanje na identitet svog pretka Bošnjaka. To se jasno potvrđuje u načinu na koji je kasnije sam objasnio Oranu Bahtijareviću tajnu svog imena:

Jose je Huso. Ramires je Ramis. Hasando je Hasan. Meho je Mehandro. Torres je izmijenjeno očevo prezime Tavras. Ramos je Ramo, njegovo lično prvobitno ime. Prva četiri imena su imena njegovih amidža.

Ovom novom knjigom, kroz pričanja Orhana Bahtijarevića, Isnam Taljić nam je prenio i sačuvao ne samo sjećanje na identitet Bošnjaka, nego nam je darovao sve najljepše elemente tog identiteta na besprijekornom književnom bosanskom jeziku i na visokom literarno-umjetničkom nivou. U aluziji na naslov ove sjajne knjige koji glasi *DUGA JE NOĆ KAD SE ČEKA DA PROĐE,* samo od sebe, kao svanuće, dolazi i saznanje: VRIJEDI ČEKATI KAD JE KNJIGA DOBRA!

Ferid Muhić

SADRŽAJ

Zahvalnost na saradnji:

Husein Buljubašić,
Abdulgafar Alihodžić
Šemsudn Salihović,
Medhet Kajević

Isnam Taljić

DUGA JE NOĆ KAD
SE ČEKA DA PROĐE

Izdavač
Dobra knjiga, Sarajevo

Urednik
Ferid Muhić

Recenzenti
Šemsudin Salihović (Švicarska),
Emir Ramić (Kanada),
Šefko Kaloper (Brčko),
Emina Jakić (Danska),
Melina Mahmutović (Švedska)
Elmedina Muftić (Vareš),
Mirsa Lipovac (Švedska),
Suad Bešlić (Njemačka),
Samir Bešić (Slovenija),
Nesib Mandžić (Australija)

Korektor
Ahmet Alibašić

Tehnički urednik
Samir Kamenjaš

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

Pisac u punoj kreativnoj zrelosti, Isnam Taljić je u ovom romanu potvrdio sve najbolje elemente svoje poetike. Autentični humanizam, njegova duboka, izvorna, nepatvorena pravičnost, karakteristični za velike pisce, u svim njegovim knjigama su kvalitet koji oplemenjuje pripovijedanje. Književno kazivanje koje u svakom trenutku beskompromisno slijedi principe umjetnosti, obilježilo je sva njegova djela i promovirano je u brend ovog vrsnog pripovjedača.

Isnam Taljić nam je prenio i sačuvao ne samo sjećanje na identitet Bošnjaka, nego nam je darovao sve najljepše elemente tog identiteta na besprijekornom književnom bosanskom jeziku i na visokom literarno-umjetničkom nivou. U aluziji na naslov ove sjajne knjige koji glasi „Duga je noć kad se čeka da prođe", samo od sebe, kao svanuće, dolazi i saznanje: vrijedi čekati kad je knjiga dobra!

Akademik Ferid Muhić

Ovaj kratki roman iznova dokazuje da je svaka knjiga Isnama Taljića izrazito drukčija – stilski, koncepcijski, sadržajem. Svaku kao da je pisao drugi pisac...

U samom pripovjedačkom postupku Isnam Taljić je u ovoj knjizi svoj na svome – kratki roman o romanima satkan je iz poglavlja s kratkim pričama ili pripovijetkama. U toj oblasti je dobio najviše nagrada, kao i što je autor s najviše objavljenih, također i nagrađivanih, romana u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.

Uz istine o podmuklim neprijateljstvima protiv Bosne i Hercegovine i Bošnjaka, riječ je i o „mangupima iz naših redova", gramzivcima i gmizavcima koji, radi ličnog šićara, potpomažu rastakanje zemlje Bosne.

Šemsudin Salihović

U najoptimalnijoj bosanskoj tradiciji, Isnam Taljić pripovijeda lijepim jezikom, prirodnim ritmom i živo, čak pomalo magijski, dok sadašnji pripovjedači podsjećaju na bojovnike u teškom, nezgrapnom oklopu i jedva krćimo čitalačke puteve kroz tu gustu šikaru.

Alija Isaković

Isnam Taljić je jedno od najvećih imena savremene književnosti jugoistočne Evrope.

"Star Kitap", Istanbul

Isnam Taljić je totalni pisac.

Nedžad Ibrišimović

Čudesno je da se može tako pisati. Kako se moglo izreći neizrecivo?! Kako je moguće načiniti prelijepu i značajnu cjelinu iz tuge, užasa, svireposti i apsurdnosti?!

Prof. dr. Mary Potter-Engel, Kanada

Moje čvrsto uvjerenje je da Isnam Taljić piše literaturu o onome što ne trebamo zaboraviti da se dogodilo i treba biti prevedeno na što više jezika kako bi bilo na raspolaganju što većem broju ljudi.

Ruth Daniloff, "Washington Post"

O ratu bez mržnje.

"Oslobođenje", Sarajevo

ISBN 978-9958-27-327-8

Uprkos svemu što su doživjeli, još postoje Bošnjaci koji su dovoljno plemeniti da pisanjem ne ispolje svoj bijes i mržnju. Ja na tome izražavam priznanje gospodinu Taljiću.

Dr. Mahathir Mohamad

Isnam Taljić je najvažniji književnik za Bošnjake u onom smislu u kome jedan narod može imati koristiti od pisca. Njegovo djelo odgaja historijsku samosvijest o onim momentima koji su okosnica bošnjačkog nacionalnog identiteta. On piše knjige pamćenja. Nema nikakve sumnje da je on naš najbolji pripovjedač.

Mr. Fatmir Alispahić

Isnam Taljić piše knjige koje nas ostavljaju bez daha pred ljepotom književnog izraza i temama kojima se bavi.

Iz uvodnika u "Al-Alhramu", Kairo

Dugo nisam imao u rukama tako iscizeliranu, kompaktnu prozu, modernu hroniku kao u Isnamovim knjigama, kojima se on upisao u literarnu historiju BiH.

Branko Šömen, slovenski pisac

Književna djela Isnama Taljića, poput svjetlosnih niša, skidaju nam koprenu s očiju i daju nadu da svakoga dana ustajemo s radošću i tragamo za smislom života. Ona su onaj Monna Lisin osmijeh u bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj književnosti.

Habib Mandžić, Australija